

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLYI VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

Alimardonov Ilhom Muzrabshoxovich
Shomurodov Ravshan Tursunkulovich
Majidov Jamoliddin Kamoliddinovich

TIJORAT BANKLARI AKTIV VA PASSIVLARINI BOSHQARISH

(Darslik)

Magistratura mutaxassisliklari:

5A 230701 – “Bank ishi (faoliyat turlari bo‘yicha)”

5A230702 – “Bank hisobi va audit”

TOSHKENT – 2021

UO‘K:

KBK:

I.M. Alimardonov, R.T. Shomurodov, J.K. Majidov. Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish. (Darslik). – T.: «Nihol print» OK, 2021.– 216 b.

ISBN 978–9943–7344-5-6

Oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun darslik.

Ushbu darslikda tijorat banklari aktivlari va passivlarini boshqarishning nazariy va amaliy masalalari, xususan, tijorat banklari kredit portfelini boshqarish, banklarning investitsiya portfelini boshqarish, tijorat banklarining depozit va kapital bazalarini boshqarish, banklarning likvidligini boshqarish kabi masalalarning mohiyati ochib berilgan.

Shuningdek, darslikda tijorat banklari aktivlari va passivlarini boshqarish borasidagi ilg‘or xorij tajribalari o‘rganilgan va umumlashtirilgan.

Mazkur darslik oliy ta‘limning magistratura ta‘lim yo‘nalishida “Bank ishi” mutaxassisligi bo‘yicha tahsil olayotgan talabalarga mo‘ljallangan bo‘lib, undan oliy ta‘limdan keyingi ta‘limning 08.00.07 – “Moliya, pul muomalasi va kredit” ixtisosligi bo‘yicha dissertatsion tadqiqotlar olib borayotganlar ham hamda boshqa barcha qiziquvchilar foydalanishlari mumkin.

UO‘K:

KBK:

Taqrizchilar:

T.Bobakulov – i.f.d., prof.;

U.Duskobilov – i.f.n., dots.

ISBN 978–9943–7344-5-6

© «Nihol print» OK nashriyoti, 2021.

KIRISH

Tijorat banklari aktivlari va passivlarini boshqarish – bu pul mablag‘larini jalb qilish va ularni joylashtirishni tartibga solish yo‘llari va usullaridir. Bank foyda darajasi barqarorligini ta‘minlash va ko‘zda tutilmagan risklarni minimallashtirish maqsadida balansning aktivlari va passivlarining tegishli moddalarini doimo bir-biriga taqqoslab borishi zarur. Ushbu taqqoslash tijorat banklari aktivlari va passivlarini tegishli usullar, mezonlar va me‘yorlarni qo‘llab boshqarish orqali amalga oshiriladi.

«Bank faoliyatini boshqarishning usullarini doimiy takomillashtirmaslik oqibatida, nafaqat rivojlanayotgan mamlakatlar, balki rivojlangan mamlakatlar banklari ham iqtisodiy inqirozga yuz tutishi tabiiydir»¹. Buni XX asrning ikkinchi yarmida Osiyo, Lotin Amerikasi, G‘arbiy Evropa, Rossiya moliya tizimi hamda 2008 yil sentyabrda AQSH moliya tizimida bo‘lib o‘tgan moliyaviy-iqtisodiy inqirozlar misolida ko‘rish mumkin.

2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasida banklarning kapitallashuv darajasi va depozit bazasini oshirish, ularning moliyaviy barqarorligi va ishonchligini mustahkamlash bank tizimini isloh qilish va yanada rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari sifatida e‘tirof etilgan².

O‘z navbatida, bank tizimini isloh qilish va yanada rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari doirasida belgilangan vazifalarni hal qilish tijorat banklarining aktivlari va passivlarini boshqarish amaliyotini takomillashtirish zaruriyatini yuzaga keltiradi.

Tijorat banklarining aktivlari va passivlarini boshqarish amaliyotini takomillashtirish banklar aktivlarining daromadliligi va risk darajalari o‘rtasidagi hamda aktivlarning daromadliligi bilan likvidliligi o‘rtasidagi mutanosiblikka erishish, resurs bazaning etarliligi va barqarorligini ta‘minlash imkonini beradi.

¹ Диана МакНотон. Банковские учреждение в развивающихся странах. Пер. с англ. В 2-х т. -Вашингтон, Д.С.:Всемирный банк, 1994. Т.1.-С. -2.

² O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli farmoni. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida//O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. – Toshkent, 2017. – № 6 (766). – 32-b.

Shuningdek, tijorat banklari aktivlari va passivlarini boshqarish amaliyotini takomillashtirish banklarning kapitallashish darajasini oshirish va banklar kapitallari etarliligini ta'minlash imkonini yaratadi.

Mazkur darslikda tijorat banklari aktivlari va passivlarini boshqarishning ilmiy-nazariy va amaliy jihatlari keng yoritilgan. Chunonchi, darslikda tijorat banklarining aktivlarini boshqarish, majburiyatlari va kapitalini hamda likvidligini boshqarish kabi muhim masalalar o'z ifodasini topgan.

1-BOB. TIJORAT BANKLARI AKTIV VA PASSIVLARINING TARKIBIY TUZILISHI VA ULARNI BOSHQARISH ZARURLIGI

1.1. Tijorat banklari aktivlarining tarkibiy tuzilishi

Tijorat banklarining aktivlari likvidlilik darajasiga ko'ra quyidagicha tarkiblanadi:

1. Kassali aktivlar
2. Qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar
3. Kreditlar
4. Asosiy vositalar

Kassali aktivlarning tarkibi:

1. Kassadagi naqd pullar
2. Bankning Markaziy bankdagi "Nostro" vakilliy hisobraqamidagi pul mablag'lari
3. Bankning boshqa banklardagi "Nostro" vakillik hisobraqamlaridagi pul mablag'lari
4. Inkassatsiya jarayonidagi pul mablag'lari (flout)

E. Dolan tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini ta'minlashda asosiy e'tibor yuqori likvidli aktivlar bilan yuqori daromadli aktivlar o'rtasidagi nisbatning oqilona darajasini ta'minlash zarur deb hisoblaydi. Dolan yuqori likvidli aktivlar tarkibiga tijorat banklarining kassasidagi naqd pullarni, ularning Markaziy bankdagi "Nostro" vakillik hisobraqamining qoldig'ini, tijorat banklarining boshqa tijorat banklaridagi "Nostro" vakillik hisobraqamlarining qoldiqlarini va inkassatsiya jarayonidagi pul mablag'larini kiritadi. Uning fikriga ko'ra, tijorat banklari aktivlarining optimal tarkibini shakllantirishda yuqori likvidli aktivlar bilan riskli aktivlar o'rtasidagi nisbatning oqilona darajasini ta'minlash lozim, degan xulosani shakllantiradi.

E. Dolan ikkilamchi zaxiralarning quyidagi to'rt shaklini ajratib ko'rsatdi:

- a) Hukumatning qimmatli qog'ozlari;
- b) boshqa banklarning depozit sertifikatlari;
- v) tijorat qimmatli qog'ozlari;
- g) federal fondlar.

Tijorat qimmatli qog'ozlariga qilingan bank investitsiyalarini yuqori likvidli aktivlar qatoriga kiritish mantiqan to'g'ri emas. Chunki tijorat qimmatli qog'ozlari aniq moddiy kafolatga ega emas, ayniqsa, respublikamiz sharoitida ko'plab korxonalarining qimmatli qog'ozlari bo'yicha to'lovsizlik muammosi mavjud. Bunday holatlarni "O'zsanoatqurilishbank" ATBda, TIF Milliy bankida va boshqa tijorat

banklarida kuzatish mumkin. Ana shu fikr va mulohazalardan kelib chiqqan holda tijorat qimmatli qog'ozlariga qilingan bank investitsiyalarini yuqori likvidli aktivlar tarkibidan chiqarib tashlash zarur deb hisoblaymiz.

Barltrop va MakNotonlar yuqori likvidli aktivlar tarkibiga kassali aktivlardan tashqari tijorat banklarining balansidagi Markaziy bankda qayta hisobga olinadigan trattalarni ham kiritadi.

Tijorat banklarining likvidli aktivlarining miqdorini depozitlarning nobarqaror qismiga nisbatan emas, balki joriy depozitlar va jamg'arma depozitlariga nisbatan belgilash maqsadga muvofiqdir. Chunki aynan shu depozitlarning nobarqarorlik darajasi yuqori bo'lib, tijorat banklarida likvidlilik riskini doimiy tarzda yuzaga keltiradi. Fikrimizcha, depozitlarning barqaror qismining jami depozitlarning 75 foizi miqdorida shakllanishi rivojlangan xorijiy davlatlarning amaliyotiga xos bo'lgan holat hisoblanadi. Mazkur mamlakatlarda moliya bozorlarining rivojlanganligi, moliyaviy holati barqaror bo'lgan mijozlarning ko'pligi, Markaziy bank monetar siyosatining maqsadi va vazifalarini aniq hamda shaffofligi, korxonalarining soliq yukini mo'tadil darajaga keltirilganligi va boshqa omillar xo'jalik yurituvchi subyektlarning pul oqimi barqaror darajasini ta'minlashga zamin yaratadi. Rivojlanyotgan davlatlarda esa, moliya bozorlari rivojlanmaganligi, Markaziy bankning monetar siyosatida noaniqliklarning mavjudligi, soliq siyosatini takomillashmaganligi va boshqa omillar xo'jalik subyektlarining moliyaviy holatiga nisbatan salbiy ta'sirni yuzaga keltiradi. Bu holatlar, pirovard natijada, xo'jalik subyektlarining pul oqimi barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Buning natijasida tijorat banklaridagi talab qilib olinadigan depozitlar va jamg'arma depozitlari qoldiqlarining nobarqarorligi kuchayadi.

Bazel standartiga ko'ra, tijorat banklarining aktivlari to'rt risk darajasiga ko'ra to'rt guruhga bo'linadi:

* 0 foiz risk darajasiga ega bo'lgan aktivlarga, ya'ni risksiz aktivlarga quyidagilar kiradi:

- tijorat banking kassalaridagi naqd pullar;
- bankning Markaziy bankdagi «Nostro» vakillik hisobraqamidagi pul mablag'lari;
- Markaziy bankda qayta hisobga olinadigan trattalar;
- tijorat banki tomonidan hukumatning 90 kungacha muddatga chiqarilgan qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalar (O'zbekiston Respublikasida tijorat banklari tomonidan hukumatning qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalar, ularning muddatidan qat'iy nazar, risksiz aktiv hisoblanadi);

– Hukumat va O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri talablar va bu emitentlar tomonidan chiqarilgan qimmatli qog‘ozlar;

– Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotiga (IHTT) kiruvchi mamlakatlar hukumatlari va markaziy banklari tomonidan chiqarilgan qimmatli qog‘ozlar, shuningdek, bu mamlakatlar hukumatlari va markaziy banklariga qo‘yiladigan boshqa talablar;

– aktivlar yoki ularning IHTTga kiruvchi mamlakatlar milliy valyutalariga denominatsiya qilinib, naqd pul bilan ta‘minlangan hamda bankda alohida cheklab qo‘yilgan depozit hisobraqamda saqlanayotgan qismi.

* 20 foiz risk darajasiga ega bo‘lgan aktivlar tarkibiga quyidagilar kiradi:

– tijorat bankining boshqa banklardagi «Nostro» vakillik hisobraqamlaridagi pul mablag‘lari;

– hukumatning 90 kundan ortiq muddatga chiqarilgan qimmatli qog‘ozlariga qilingan investitsiyalar;

– flout (inkassatsiya jarayonidagi pul mablag‘lari);

– IHTT mamlakatlarida ro‘yxatdan o‘tgan banklar va boshqa depozitar institutlarning kreditlari, kafolatlari bilan ta‘minlangan kreditlar va boshqa aktivlar yoki ularning qismi;

– bankning xalqaro kredit tashkilotlariga bergan kreditlari va boshqa talablari, shuningdek, ushbu tashkilotlarning qimmatli qog‘ozlari bilan ta‘minlangan talablar.

* 50 foiz risk darajasiga ega bo‘lgan aktivlarga quyidagilar kiradi:

– ipoteka kreditlari;

– IHTT davlatlarida ro‘yxatga olingan depozitar institutlarga nisbatan talablar, shu jumladan, qarzlari va pul bozori vositalari;

– IHTT davlatlarida ro‘yxatga olingan depozitar institutlarning kreditlari bilan ta‘minlangan boshqa barcha aktivlar;

– bankning IHTT davlatlari mahalliy hokimiyat organlariga nisbatan talablari, shuningdek, ular tomonidan kafolatlangan bank aktivlari. Bu talablar va kafolatlar bo‘yicha to‘lovlar alohida loyihalar bo‘yicha tushumlardan emas, balki yuqorida ko‘rsatilgan tashkilotlar byudjeti hisobidan amalga oshiriladi.

– bankning xalqaro kredit tashkilotlariga nisbatan talablari, shuningdek, bu tashkilotlar tomonidan kafolatlangan bank aktivlari;

– joriy bozor qiymatida baholangan va xalqaro kredit tashkilotlari tomonidan muomalaga chiqarilgan qimmatli qog‘ozlar bilan ta‘minlangan aktivlar va ularning qismlari;

– bankning IHTTga a‘zo bo‘lmagan mamlakatlarning milliy valyutalariga denominatsiya qilingan va milliy valyutadagi majburiyatlar bilan qoplangan, IHTTga a‘zo bo‘lmagan davlatlar Markaziy Hukumatlari va markaziy

banklariga nisbatan talablari. Milliy valyutaga denominatsiya qilinmagan va milliy valyutada moliyalashtirish summasidan oshib ketgan aktivlar qismi risk darajasi yuqori (100 foiz) bo‘lgan aktivlar qatoriga kiritiladi.

* Tijorat banklarining 100 foiz risk darajasiga ega bo‘lgan aktivlariga quyidagilar kiradi:

- korporativ qimmatli qog‘ozlarga qilingan investitsiyalar;
- mijozlarga berilgan kreditlar;
- asosiy vositalar;
- boshqa aktivlar.

Quyidagi balansdan tashqari aktivlar yuqori riskli, ya’ni risk darajasi 100 foizga teng bo‘lgan aktivlar hisoblanadi:

- bank tomonidan mijozlarning foydasiga ochilgan ta’minlanmagan akkreditivlar;
- bank tomonidan berilgan kafolatlar;
- forvard transaktsiyalari;
- bank tomonidan berilgan opsiyonlar va fyucherslar.

1.1-jadval

Tijorat banklari aktivlarining tarkibi³, mlrd. so‘m

Ko‘rsatkichlar nomi	01.01.2017 y.		01.01.2018 y.		01.01.2019 y.	
	mlrd. so‘m	ulushi, foizda	mlrd. so‘m	ulushi, foizda	mlrd. so‘m	ulushi, foizda
Kassadagi naqd pul va boshqa to‘lov hujjatlari	1 336	1,6	4 841	2,9	5 269	2,5
Markaziy bankdagi mablag‘lar	11 958	14,2	14 909	8,9	11 429	5,3
Boshqa banklardagi mablag‘lar-rezident	4 281	5,1	6 713	4,0	6 374	3,0

³ www.cbu.uz (O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy veb-sayti) ma’lumotlari asosida tayyorlandi.

Boshqa banklardagi mablag‘lar-norezident	6 588	7,8	18 347	11,0	13 545	6,3
Investitsiyalar va boshqa qimmatli qog‘ozlar	1 492	1,8	1 649	1,0	2 277	1,1
Mijozlarning moliyaviy instrumentlar bo‘yicha majburiyatlari	1 129	1,3	2 466	1,5	1 879	0,9
Kredit qo‘yilmalari, (sof)	52 045	61,9	108 467	65,1	164 670	76,8
Asosiy vositalar, (sof)	1 794	2,1	2 335	1,4	3 488	1,6
Aktivlar bo‘yicha hisoblangan foizlar	593	0,7	1 413	0,8	2 842	1,3
Bankning boshqa xususiy mulklari	386	0,5	298	0,2	230	0,1
Boshqa aktivlar	2 474	2,9	5 193	3,1	2 416	1,1
Jami aktivlar	84 075	100,0	166 632	100,0	214 420	100,0

1.1-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklari aktivlarining tarkibida kreditlar salmog‘iga ko‘ra eng yuqori salmoqni egallaydi.

Shuningdek, keltirilgan jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, respublikamiz tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bilan amalga oshiriladigan investtsion operatsiyalari rivojlanmagan. Chunki, tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlarga qilingan investitsiyalari ular aktivlarining atigi 1,1 foizni tashkil etgan.

1.1-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, pul shaklidagi kam daromadli aktivlar tijorat banklari aktivlari tarkibida nisbatan yuqori salmoqni egallaydi.

Bazel-1 tizimiga binoan risk darajasini o‘lchash standart koeffitsientlari aktivlarning keng toifalariga, chunonchi: davlat (suveren), bank va korporativ

aktivlarga beriladi. Masalan, korporativ riskni qoplash uchun qarz oluvchining kredit sifatidan qat'iy nazar kapitalga 8 foiz (ya'ni riskni o'lchash koeffitsientining 100%) miqdorida ajratmalar qilish nazarda tutiladi.

Bazel-II standartida 150 foiz risk darajasiga ega bo'lgan aktivlar paydo bo'ldi:

- sud jarayonidagi aktivlar;
- bankning balansiga olingan, ammo 2 yil ichida sotilmagan aktivlar;
- VV- dan past reyting darajasiga ega bo'lgan mijozlarga berilgan kreditlar.

Tijorat banklari aktivlari va majburiyatlari muddatiga ko'ra quyidagicha turkumlanadi:

- * muddatsiz
- * 1 kundan 30 kungacha muddatdagi
- * 31 kundan 180 kungacha muddatdagi
- * 181 kundan 365 kungacha muddatdagi
- * 365 kundan ortiq muddatdagi aktivlar va majburiyatlar.

1.2. Tijorat banklari passivlarining tarkibiy tuzilishi.

Tijorat banklarining passivlari talab qilib olinish darajasiga ko'ra quyidagi tarkibiy qismlarga bo'linadi:

- * talab qilib olinadigan depozitlar;
- * boshqa banklarning "Vostro" vakillik hisobraqamidagi pul mablag'lari;
- * muddatli depozitlar;
- * jamg'arma depozitlar;
- * bankning qimmatli qog'ozlarini sotishdan olingan mablag'lar;
- * boshqa banklardan olingan kreditlar;
- * regulyativ kapital.

Usoskinning fikriga ko'ra, transaksion depozitlardan resurs sifatida foydalanish tijorat banklarining likvidliligiga jiddiy ziyon etkazadi. Shu sababli, Glass-Stigoll qonuniga asosan 1933 yilda transaksion depozitlarga foiz to'lashning ta'qiqlanishi oqilona tadbir hisoblanadi. Lekin muddatli va jamg'arma depozit hisobraqamlariga tijorat banklari tomonidan to'lanadigan foiz stavkalarining yuqori chegarasining belgilanishi tijorat banklarining depozit bazasiga salbiy ta'sir qiladi.

V. Usoskinning transaksion depozitlardan tijorat banklari tomonidan to'g'ridan-to'g'ri resurs sifatida foydalanishning maqsadga muvofiq emasligi xususidagi ilmiy xulosasi hozirgi davrda ham o'zining amaliy ahamiyatini yo'qotgan emas. Xususan, respublikamiz tijorat banklarida

transaksiyon depozitlardan to'g'ridan-to'g'ri, ya'ni muddatli depozit shartnomasi tuzmasdan turib, resurs sifatida foydalanish hollari mavjud. Buning natijasida tijorat banklarining faoliyatidagi likvidlilik va kredit riski kuchaymoqda. Chunki transaksiyon depozit nobarqaror passiv hisoblanadi va shu sababli istalgan vaqtda hisobraqam egasi tomonidan talab qilib olinishi mumkin. Kredit esa, muddatli bo'lib, uni muddatidan oldin qaytarib olish mumkin emas. Bundan tashqari, transaksiyon depozitlardan resurs sifatida foydalanish tijorat banklarining depozit bazasini mustahkamlashdan bo'lgan manfaatdorligiga salbiy ta'sir qiladi.

Tijorat banklarining qimmatliqog'ozlar bozoridagi ishtiroki:

1. Emitent sifatida
2. Investor sifatida
3. Vositachi sifatida

Tijorat banklari emitent sifatida quyidagi qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqaradi:

1. Emission qimmatli qog'ozlar (aktsiyalar, obligatsiyalar, opsiyonlar)
2. Noemission qimmatli qog'ozlar (depozit sertifikatlari, jamg'arma sertifikatlari)

Qimmatli qog'ozlarni emissiya qilish 5 bosqichdan iborat:

1. Qimmatli qog'ozlarni joylashtirish to'g'risidagi qarorni qabul qilish
2. Qimmatli qog'ozlarni chiqarish to'g'risidagi qarorni tasdiqlash
3. Chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni davlat ro'yxatidan o'tkazish
4. Qimmatli qog'ozlarni joylashtirish
5. Qimmatli qog'ozlarni chiqarish yakunlari to'g'risidagi hisobotni davlat ro'yxatidan o'tkazish

Tijorat banklariga qimmatli qog'ozlarni chiqarishga ruxsat beradigan organlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki
2. O'zbekiston Respublikasi Davlat raqobat qo'mitasi huzuridagi Qimmatli qog'ozlar bozorini muvofiqlashtirish va rivojlantirish markazi

Tijorat banklari ustav kapitalini shakllantirish uchun oddiy va imtiyozli aktsiyalarni muomalaga chiqaradi.

Bankning barcha aktsiyalari tartib raqami va chiqarilgan vaqtdan qat'iy nazar bir xil nominal qiymatga ega bo'lishi shart.

Muomalaga chiqarilgan aktsiyalar to'liq sotib bo'linmagunga qadar yangi aktsiyalarni muomalaga chiqarishga ruxsat etilmaydi.

Qimmatli qog'ozlar prospekti bank Boshqaruvi tomonidan tayyorlanadi va Boshqaruv raisi va Bosh buxgalter tomonidan imzolanadi.

Qimmatli qog'ozlar prospektida quyidagi ma'lumotlarning bo'lishi shart:

1. Emitent to'g'risidagi ma'lumotlar

2. Emitentning moliyaviy holati to'g'risidagi ma'lumotlar

3. Qimmatli qog'ozlarni oldingi emissiyasi to'g'risidagi ma'lumotlar

Tsessiya – sertifikat bo'yicha talab qilib olish huquqidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish.

Tsedent – sertifikat bo'yicha talab qilib olish huquqidan boshqa shaxs foydasiga voz kechayotgan tomon.

Tsesssionariy – sertifikat bo'yicha talab qilib olish huquqini oluvchi tomon.

Bazel standartiga ko'ra, tijorat banklarining regulyativ kapitali 3 qismdan iborat:

$$RK = K^1 + K^2 + K^3$$

“Tijorat banklari kapitalining monandligiga qo'yiladigan talablar to'g'risida”gi nizomga asosan tijorat banklarining birinchi darajali kapitali 2 qismga ajratildi:

1. Birinchi darajali asosiy kapital

2. Birinchi darajali qo'shimcha kapital

Birinchi darajali asosiy kapitalning tarkibi:

1. Bankning to'liq to'langan oddiy aktsiyalari

2. Qo'shilgan kapital (oddiy aktsiyalarni bozor bahosi va nominal qiymati o'rtasidagi farq)

3. Taqsimlanmagan foyda

(30905 va 30908 – hisobraqamlar olinmaydi)

4. Ozchilikning ulushi

5. Devalvatsiya zaxirasi.

Birinchi darajali qo'shimcha kapital tarkibi:

1. Nokumulyativ muddatsiz imtiyozli aktsiyalar

2. Qo'shilgan kapital (imtiyozli aktsiyalarning bozor bahosi va nominal qiymati o'rtasidagi farq)

3. Birinchi darajali qo'shimcha kapitalga qo'shilish shartlariga javob beruvchi sho'ba korxonalarining ishtirok etish ulushi (sho'ba korxonalari tomonidan chiqarilgan va uchinchi shaxslar ixtiyorida bo'lgan kapitalga tenglashtirilgan vositalar).

Birinchi darajali kapitaldan chegirmalar:

* nomoddiy aktivlar;

* birlashmagan xo‘jalik yurituvchi subyektlar kapitaliga qilingan barcha investitsiyalar;

* boshqa banklarning kapitaliga qilingan investitsiyalar.

Ikkinchi darajali kapital tarkibi:

1. Joriy yilning sof foydasi.

2. Standart kreditlarga yaratilgan zaxiralarning tijorat banklari aktivlarining riskka tortilgan summasining 1,25 foizidan oshmaydigan qismi

3. Aralash turdagi majburiyatlarning I-darajali kapitalning uchdan bir qismidan oshmaydigan qismi

4. Subordinatsiyalashgan qarz majburiyatlari.

5. Qayta baholash zaxirasining 45 foizi.

1.3. Tijorat banklari aktivlari va passivlarini boshqarishning zarurligi

TBAPB zaruriyati rivojlangan mamlakatlar bank tizimida 1960 yillardan keyin vujudga kelgan. Dastlab, banklarda aktivlarni o‘zaro mutanosiblikda joylashtirish, bank foydasi barqarorligini ta’minlash, banklarda risk darajasini kamaytirish kabi masalalar ularning aktivlarini boshqarish zaruriyatini keltirib chiqardi.

1980 yillarga kelib banklarda integratsiyalashuv jarayonining chuqurlashuvi, moliyaviy resurslarning mamlakatlararo suzib yuruvchanligiga sharoitning yaratilganligi va iqtisodiyotning tobora globallasuvi bank likvidliligini ta’minlash va zarur miqdorda foydasini shakllantirish uchun faqatgina bank aktivlarini boshqarish kifoya bo‘lmay qoldi⁴.

Xalqaro moliya bozorlarida resurslarga bo‘lgan raqobatning kuchayishi, bank riskli aktivlari va muddatli majburiyatlari o‘rtasidagi nomutanosiblik holatlari, bank o‘z majburiyatlarini to‘liq va belgilangan muddatda bajarish bilan bog‘liq masalalar bank passivlarini boshqarishga bo‘lgan zaruriyatni keltirib chiqardi.

Jahon banki etakchi mutaxassisi Diana Mak Noton: «Yaqin – yaqingacha (1980-1990 yillar nazarda tutilmoqda) rivojlanayotgan mamlakatlar moliya bozorlarida resurs(passiv)larni boshqarish masalasiga

⁴ Рид Э., Коттер Р., и другие. Коммерческие банки. Пер. с англ. под ред. Усоскина В.М. 2-е издание. –М.: Космополис, 1991.–С. -168;

jiddiy e'tibor berilmas edi. Hozirgi kunga kelib, ahvol keskin ravishda o'zgarmoqda, ushbu moliyaviy bozorlarda faoliyat yuritayotgan banklar moliyaviy resurslarni boshqarishga alohida e'tibor bilan qarashmoqda»⁵, – deya ta'kidlaydi.

Hozirgi davrda bank aktivlari va passivlarini boshqarish faol rivojlanish bosqichiga kirdi, bugungi kunga kelib aktivlar va passivlarni boshqarish nafaqat banklarda, balki yirik kompaniya va firmalarda ham keng qo'llanilmoqda.

O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida tijorat banklari aktivlari va passivlarini boshqarishni takomillashtirish bo'yicha belgilangan vazifalar va chora-tadbirlar:

Vazifalar:

- ilg'or xalqaro tajribada qo'llaniladigan instrumentlardan foydalangan holda pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish;
- valyutani tartibga solishda zamonaviy bozor mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish;
- bank tizimini isloh qilishni chuqurlashtirish va barqarorligini ta'minlash;
- banklarning kapitallashuv darajasi va depozit bazasini oshirish;
- banklarning moliyaviy barqarorligi va ishonchliligini mustahkamlash;
- istiqbolli investitsiya loyihalari hamda kichik biznes va xususiy tadbikorlik subyektlarini kreditlashni yanada kengaytirish.

Chora-tadbirlar:

- bank faoliyatini tartibga soluvchi zamonaviy tamoyil va mexanizmlarni joriy qilish, ularning samarali faoliyat ko'rsatishiga yo'l qo'ymayotgan to'siqlarni bartaraf etish;
- naqdsiz hisob-kitoblar hajmi va qamrovini oshirish, shu jumladan, iqtisodiyot sohalarida to'lovlarning zamonaviy elektron shakllarini joriy qilish va tadbirkorlik subyektlarini rag'batlantirish, shuningdek, bankdan tashqari aylanmani qisqartirish;
- bank kassalariga naqd pul tushumlarini rag'batlantirish mexanizmlarini takomillashtirish.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 12 sentyabrdagi PQ-3270-sonli “Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va

⁵ Нотон Д. М. Банковские учреждение в развивающихся странах. Пер. с англ. в 2-х т. -Вашингтон, Д.С.:Всемирный банк, 1994. Т.1.-С.-118.

barqarorligini oshirishga doir chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarorida belgilangan vazifalar:

– tijorat banklarini ularga xos bo'lmagan funktsiyalardan ozod qilish maqsadida, tijorat banklarining:

* xo'jalik yurituvchi subyektlarning muddati o'tgan debitor va kreditor qarzdorligi shakllanishi ustidan nazorat qilish;

* xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan olingan naqd pullarni maqsadli ishlatilishi ustidan nazorat qilish vazifalarini bekor qilish;

– tijorat banklari faoliyatiga umume'tirof etilgan zamonaviy me'yorlar, standartlar va baholash ko'rsatkichlarini joriy qilish, bank-moliya tizimini xalqaro reyting tashkilotlari baholashi asosida baholash ko'rsatkichlarini yanada takomillashtirish;

–bank nazoratining xalqaro prinsiplari asosida tijorat banklari kapitalining etarliligi, likvidliligi va barqarorligi bo'yicha talablarning bajarilishini ta'minlash;

– Bazel qo'mitasining talablarini hisobga olgan holda bank risklarini baholash va boshqarish tizimini takomillashtirish;

– banklarning raqobatbardoshlik darajasini oshirish va banklarni ilg'or bank amaliyoti asosida faoliyat yuritadigan tizimga aylantirish;

– aholining bank-moliya xizmatlari sohasida moliyaviy savodxonligini va huquqlarini himoya qilish darajasini oshirish;

– aholining mamlakat bank tizimiga bo'lgan ishonchini oshirish, mijozlarning bank xizmatlariga bo'lgan ehtiyojlarining doimiy monitoringini amalga oshirish, bank xizmati ko'rsatish madaniyatini oshirish.

1.2-jadval

Tijorat banki balansining passivlari tarkibi⁶

(mlrd. so'mda)

t/r	Ko'rsatkichlarning nomi	2017 yil		2018 yil	
		Summa, mlrd. so'm	Ulushi, %	Summa, mlrd. so'm	Ulu-shi, %
1	Depozitlar	59 579	40,8	70 001	37,3
2	Markaziy bankning vakillik hisobvarag'i	537	0,4	498	0,3
3	Boshqa banklarning mablag'lari	5 762	4,0	6903	3,7

⁶ Jadval mualliflar tomonidan tayyorlangan.

4	Olingan kreditlar va lizing	72 819	49,9	104 379	55,6
5	Chiqarilgan qimmatli qog'ozlar	190	0,1	10	0,01
6	To'lanishi lozim bo'lgan hisoblangan foizlar	1 049	0,7	2 181	1,2
7	Boshqa majburiyatlar	6 019	4,1	3 769	2,0
Jami majburiyatlar		145 956	100,0	187 741	100,0
1	Ustav kapitali	16 307	78,9	19 673	73,7
2	Qo'shimcha kapital	68	0,3	89	0,3
3	Zaxira kapitali	1 793	8,7	2 938	11,0
4	Taqsimlanmagan foyda	2 508	12,1	3 979	14,9
Jami kapital		20 676	100,0	26 679	100,0
Jami passiv		166 632	100,0	214 420	100,0

1.2-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshiriladigan passiv operatsiyalari rivojlanmagan. Banklar tomonidan muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlar summasi banklarning jami majburiyatlarining atigi 0,01 foizini tashkil etadi.

1.2-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, tijorat banklarining majburiyatlari tarkibida asosiy o'rinni depozitlar, kapitali tarkibida esa, asosiy o'rinni ustav kapitali egallaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 13 sentyabrdagi "Pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3272-sonli Qarorida belgilangan chora-tadbirlar, xususan, pul-kredit siyosatini rivojlantirish va amalga oshirish kontseptsiyasini ishlab chiqish (o'rta muddatli), majburiy zaxira talabnomalarini takomillashtirish, ochiq bozorda REPO operatsiyalarini amalga oshirish, iste'mol baholari indeksini hisoblashni takomillashtirish, inflyatsiyaning omilli tahlilini amalga oshirish, pul-kredit siyosatining shaffofligini oshirish tadbirlarini muvaffaqiyatli amalga oshirilishi, pirovard natijada, tijorat banklari faoliyatining barqarorligini oshirish imkonini beradi.

Nomlari yuqorida qayd etilgan me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalar va chora-tadbirlarni muvaffaqiyatli amalga oshirilishi

tijorat banklari aktivlarining sifatini oshirish va passivlarining barqarorligini ta'minlash imkonini beradi.

Nazorat uchun savollar

1. Tijorat banklarining yuqori likvidli aktivlariga qaysi aktivlar kiradi?
2. Tijorat banklarida qanday yuqori riskli aktivlar mavjud?
3. Tijorat banklarining qaysi aktivlari yuqori daromadli hisoblanadi?
4. O'zbekiston tijorat banklari aktivlari tarkibida qaysi aktivlar nisbatan yuqori salmoqni egallaydi?
5. Repsublikamiz banklari aktivlari tarkibida qaysi aktivlar nisbatan past salmoqni egallaydi?
6. Tijorat banklarining depozit bazasi qaysi turdagi depozitlardan tashkil topadi?
7. Tijorat banklarining birinchi darajali kapitali tarkibiga nimalar kiradi?
8. Tijorat banklarining ikkinchi darajali kapitali tarkibiga nimalar kiradi?
9. Tijorat banklari tomonidan muomalaga chiqariladigan qimmatli qog'ozlarning qaysi turlari mavjud?

2-BOB. TIJORAT BANKLARI AKTIV VA PASSIVLARINI BOSHQARISH PRINSIPLARI VA USULLARI

2.1. Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish prinsiplari

Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish aniq prinsiplarga tayanadi. Ulardan asosiylari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

*aktivlarning daromadlilik va risk darajalari o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlash prinsipi;

* aktivlar portfellarini diversifikatsiya qilish prinsipi;

* to'g'ri investitsion qarorlar qabul qilish prinsipi;

* pul oqimlarining etarliligi prinsipi;

* foiz stavkalari, valyuta kurslari va tovarlarning baholarini o'zgarishiga moslashuvchanlik prinsipi;

* bank qimmatli qog'ozlarining investitsion jozibadorligini ta'minlash prinsipi;

* depozitlarning etarliligini ta'minlash prinsipi;

* kapitalning etarliligini ta'minlash prinsipi;

* bank likvidliligini ta'minlash prinsipi;

*transformatsiya prinsipi;

*aktiv va passivlar bo'yicha daromad va xarajatlarni nazorat qilish prinsipi;

*bank resurslarining etarliligi prinsipi;

*zaxiralar yaratish prinsipi;

*risklarni minimallashtirish prinsipi.

Tijorat banklarining likvidliligini ta'minlash prinsipi quyidagi usullardan foydalanishni taqozo etadi:

1. Tijorat bankining aktivlari va passivlarining optimal tarkibini shakllantirish hisoblanadi.

Bu asosiy (birlamchi) usul hisoblanadi.

2. Aktivlar va jalb qilingan resurslarning muddatlari o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlash usuli.

3. Aktivlar portfelini diversifikatsiya qilish usuli.

4. Risklarning maqbul darajasini ta'minlash usuli.

Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish prinsiplaridan kompleks foydalanishga salbiy ta'sir qilayotgan omillar:

1. Markaziy bank tomonidan tijorat banklarini kreditlash amaliyotining mavjud emasligi tufayli Markaziy bankning qayta

moliyalash stavkasini o'zgartirish yo'li pul massasiga, tijorat banklarining likvidliligiga va kreditlarning bahosiga ta'sir etish imkoniyatining yo'qligi.

2. Markaziy bankning majburiy zaxira stavkalarining yuqori ekanligi va zaxira ajratmalari summasini banklarning "Nostro" vakillik hisobraqamlaridan olib qo'yilayotganligi natijasida tijorat banklarining likvidliligiga va resurs bazasining barqarorligiga nisbatan salbiy ta'sirning yuzaga kelganligi.

2017 yilning 1 yanvar holatiga ko'ra, Rossiya Markaziy bankining majburiy zaxira stavkalarining o'rtacha darajasi 5,6 foizni, Evropa Markaziy bankining majburiy zaxira stavkasi esa, 2,0 foizni tashkil etdi.

3. Tijorat banklarining depozit bazasida uzoq muddatli depozitlar ulushining pastligi sababli ularning investitsiya jarayonlariga qatnashishi etarli darajada emas. 2016 yil yakunlari bo'yicha respublikamizda asosiy kapitaldagi investitsiyalar tarkibida bank kreditlari va boshqa zayom mablag'larining ulushi 10,3 % tashkil qiladi va ushbu ko'rsatkich oldingi yilga nisbatan pasaygan.

4. Respublikamizda imtiyozli kredit dasturlari ko'p bo'lib, ular moliyaviy resurslarni joylashtirish samaradorligini pasaytiradi va bank tizimida muammolarni vujudga keltiradi. Ayniqsa, davlat investitsiya dasturlariga kiritilgan loyihalarni tijorat banklari tomonidan ma'muriy ravishda moliyalashtirilishi tijorat banklari moliyaviy holatiga salbiy ta'sir qilmoqda. Bu nafaqat tijorat banklarining kreditlash faoliyatiga, balki vakillik hisobvaraqlarida mablag'lar etishmovchiligiga olib kelib iqtisodiyotimizda to'lovlarni vaqtiga o'tishiga salbiy ta'sir qilishi mumkin.

5. Respublikamizning yirik tijorat banklarida transformatsiya riskining mavjudligi.

Transformatsiya riskining yuzaga kelganligi va chuqurlashganligi, asosan, ikki sabab bilan izohlanadi:

– qisqa muddatli resurslar hisobidan uzoq muddatli kreditlarning berilganligi;

– tijorat banklariga mijozlarning joriy hisobraqamidagi pul mablag'laridan to'g'ridan - to'g'ri, ya'ni ushbu pul mablag'larini muddatli yoki jamg'arma depozit hisobraqamlariga o'tkazmasdan, resurs sifatida foydalanishga ruxsat etilganligi.

2.2. Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish usullari

TBAPBda bir necha usullari va yo'llaridan foydalaniladi, ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

– fond usuli;

- muddatlar bo‘yicha taqsimlash usuli;
- gep-tahlili;
- xedjirlash;
- sekyuritizatsiyalash.

Aktivlar va passivlarni so‘ndirish muddatlari boshqarish (fond usuli) BAPBning klassik usuli hisoblanib, bank passiv operatsiyalar natijasida jalb qilingan moliyaviy resurslarni muddati bo‘yicha risksiz aktivlar va riskli aktivlarga joylashtiradi. Bank mijozdan yillik 12 foiz to‘lov asosida 50 mln. so‘mni 6 oylik muddatli depozitga, 0 foiz to‘lov asosida 40 mln. so‘mni talab qilib olinguncha saqlanadigan (muddatsiz) depozitga qabul qildi. Bu jarayon bank balansida quyidagi ko‘rinishda aks ettiriladi.

2.1-jadval

Jalb qilingan depozitlarni muddati bo‘yicha joylashtirish

Aktiv	Summa	Passiv	Summa
Kassa	40 000 000,0	Muddatsiz depozit	40 000 000,0
Bank vakillik hisob varag‘i	50 000 000,0	Muddatli depozit	50 000 000,0
Balans	90 000000,0		90 000000,0

Bank balansining passividagi 50 mln. so‘mni yillik 16 foiz to‘lov asosida 6 oy muddatga riskli aktivga joylashtirishganda TBAPBning fond usuli qo‘llaniladi. Bunday holatda TBAPBning fond usuli o‘zining ijobiy samarasini beradi, chunki 6 oy muddatga riskli aktivga joylashtirilgan 50 mln. so‘m bo‘yicha majburiyatni bajarish 6 oydan so‘ng sodir bo‘ladi.

Shu davr ichida bank 4 foiz ($4=16-14$) bank marjasini olish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu erda bank uchun risk darajasi unchalik yuqori emas, chunki bank kreditga bergan 50 mln. so‘mning manbasi muddatli depozit bo‘lib, bank depozitning sohibiga ushbu summani 6 oydan keyin qaytarish majburiyatini olgan.

2.2-jadval

Jalb qilingan depozitlarni muddati bo‘yicha joylashtirish

Aktiv	Summa	Passiv	Summa
Kassa	40 000 000,0	Muddatsiz depozit	40 000 000,0
<i>Kredit</i>	<i>50 000</i> <i>000,0</i>	<i>Bank vakillik</i> <i>hisob varag‘i</i>	<i>50 000</i> <i>000,0</i>
Balans	90 000000,0		90 000000,0

TBAPBning fond usuli uzoq muddat davomida o‘zining ijobiy samarasini berdi, biroq:

- moliya bozorlarida raqobatning kuchayishi va foiz stavkalarining beqarorligi;
- banklarning tizimli to‘lov qobiliyatini yo‘qotishi;
- bank omonatchilarining kelishilgan muddatidan ilgari depozitlarni talab qilishi;
- boshqa fors-major holatlar TBAPBning fond usuli ahamiyatini yo‘qotishga olib keldi.

2.3-jadval

Kredit va bankning “Nostro” vakillik hisobraqami qoldig‘ining o‘zgarishi

Aktiv	Summa	Passiv	Summa
<i>Kredit</i>	40 000 000,0	<i>Kassa</i>	40 000 000,0
Kredit	50 000 000,0	Bank vakillik hisob varag‘i	50 000 000,0
Balans	90 000000,0		90 000000,0

TBAPBning dastlabki rivojlanish bosqichida ushbu usul keng qo‘llanilgan, keyinchalik esa aktivlar va passivlar o‘rtasidagi nomutanosiblik bilan bog‘liq muammolar yuzaga kelganda boshqarish usulining gep-tahlil (gap analysis) usuli keng qo‘llanilgan.

Banklarning aktivlari va passivlarini boshqarishda gep-tahlili qo‘llanilishi uning muddatli depozit mablag‘lari va riskka tortilgan aktivlari o‘rtasidagi farq darajasiga e‘tibor qaratiladi. Masalan, bankning 12 oyga jalb qilingan muddatli mablag‘lari 100,0 mln. so‘m, 12 oyga bergan kreditlari, ya‘ni riskka tortilgan aktivlari esa 120,0 mln. so‘mni tashkil etadi. Bu holatda bankning aktivlari va passivlarini gep-tahlili asosida boshqarganda, bu holatda bankning 20,0 mln. so‘mlik majburiyatni bajarmaslik ehtimoli mavjudligi ko‘rinib turibdi. Chunki, 20,0 mln. so‘m riskka tortilgan aktivlarning summasi muddatli mablag‘lar hisobidan emas, balki talab qilingan mablag‘lar hisobidan amalga oshirilgan.

Buni quyidagi misolda batafsil ko‘rib chiqamiz. Masalan, balansdagi muddatsiz depozit hisobidan 40 mln. so‘m kreditni yillik 14 foiz to‘lov asosida kreditga berdi, bankning marjasi (foydasi) 14 foizni tashkil etmoqda, chunki muddatsiz depozitni qabul qilish shartida foiz to‘lovi ko‘zda tutilmagan.

Albatta, ushbu operatsiya natijasida bank foydasi yuqori bo'lsada, muddatsiz depozit hisobidan berilgan kreditning risk darajasi ham yuqori bo'ladi, chunki muddatsiz depozit sohibi kutilmagan paytda mablag'ni qaytarish talabi bilan bankka murojaat qilishi mumkin. Biroq, riskli aktiv va muddatsiz depozit o'rtasida muddatlari bo'yicha vujudga kelgan nomuvozanatlik gep-tahlili yordamida boshqariladi. Bu holat(gep-tahlili) da TBAPBning fondli usulida mavjud bo'lgan muammolardan tashqari quyidagi muammolar vujudga kelishi mumkin:

- kredit oluvchi o'z vaqtida kredit summasini qaytara olmasligi;
- depozit sohibi muddatidan ilgari depozitni talab qilishi;
- va boshqa ko'zda tutilmagan ziddiyatli holatlar yuzaga kelishi mumkin.

TBAPBning gep-tahlili usulini qo'llaganda moliya bozorida foiz stavkalari 5-10 yillik davrga tahlil etilib, foiz stavklarining eng past, eng yuqori, barqaror yoki tez o'sib boradigan yoki pasayadigan stavkalarida bir necha (odatda 10 tagacha) stsenariylar ishlab chiqiladi.

TBAPBning gep-tahlili bo'yicha ishlab chiqilgan har bir stsenariy bank balansi barqarorligi va likvidligiga ta'sir darajasi aniqlanadi. TBAPB bo'yicha ishlab chiqilgan stsenariylarning ichida bank foyda darajasi past, risk darajasi va zarar ko'rish xavfi yuqori bo'lganlari bo'yicha bank balansi korrektirovka qilinadi, shundan so'ng eng ma'qul stsenariy tanlanib riskli operatsiyalarni amalga oshirish yuzasidan qaror qabul qilinadi.

TBAPBning fond va gep-tahlili usullaridan likvidlilik riskini baholashning ayrim instrumenti sifatida foydalanish mumkin. Biroq, ushbu usullar likvidlik riskini samarali boshqarish imkoniyatini bermaydi. Bundan ko'rinib turibdiki, TBAPBning usullari va yo'llari hozirgi kunga kelib jiddiy o'zgarishlarga yuz tutdi. Ayniqsa, 1980 yillarda bank muassasalari TBAPBda asosan aktivlar va passivlarning bozor qiymatiga e'tibor qaratadigan bo'lsa, 1990 yillardan keyin aktiv va passivlarni bozor riski boshqarishning asosiy obyektiga aylandi.

Zamonaviy sharoitda TBAPBning an'anaviy (umumiy fond usuli, aktivlarni taqsimlash usuli) usullari asosida banklarning quyidagi operatsiyalari boshqariladi (2.1-rasm):

TBAPBning noan'anaviy usullari sifatida xedjirlash va sekyuritizatsiyalashni ta'kidlash lozim. Bozor iqtisodiyoti sharoitida TBAPBning ushbu usullari juda keng va samarali qo'llanilmoqda.

Xedjirlash – bu kelgusida bozor riski va foizlarining o'zgarish ehtimolini aniqlash va undan himoyalash maqsadida muddatli sug'urta

kontraktlarni tuzish tizimidir. Bir so‘z bilan aytganda, TBAPBda vujudga kelish ehtimoli bo‘lgan risklarni kamaytirish va bartaraf etish hamda moliyaviy yo‘qotishlarni oldini olish maqsadida xedjirlash qo‘llaniladi.

- kreditlash operatsiyalari;
- depozit operatsiyalari;
- riskli aktivlarni sug‘urtalash operatsiyalari;

2.1-rasm. Tijorat banklari aktivlari va passivlarini boqsharishning an’anaviy usuli orqali boshqariladigan operatsiya turlari

Kurslar (baho)ning o‘zgarishi natijasida vujudga keladigan risklarni sug‘urtalash maqsadida tuzilgan shartnoma “xedjv” bo‘lib, xedjirlashni amalga oshirayotgan xo‘jalik subyekt “xedjir” hisoblanadi. Ushbu usul muta’dil bahoni belgilash va daromad olish yoki mo‘ljaldagi xarajatni qilish imkoniyatini beradi. Albatta, riskli operatsiyalarni xedjirlash ular bilan bog‘liq risklarni batomam yo‘qotib yuborish imkoniyatini bermaydi, balki ushbu xedjirlashda risk transformatsiyasi yuz berib, vujudga kelishi mumkin bo‘lgan riskni vositachi o‘z zimmasiga oladi. Xedjirlashda operatsiyalarning ikkita holati inobatga olinadi: 1) *kurs (baho)larning oshishini xedjirlash*; 2) *kurs (baho)larning pasayishini xedjirlash*.

Aktivlarni boshqarishda qo‘llaniladigan sekyuritizatsiyalash mexanizmi 1990 yillarda AQShda vujudga keldi, sekyuritizatsiyalash juda tez muddatda bank aktivlarini boshqarishda va moliya bozorlarida risklarni pasaytirishda olamshumul ahamiyatga ega bo‘ldi. Mohiyatiga ko‘ra sekyuritizatsiyalash, bankka daromad keltiruvchi aktivlarni zudlik bilan sotish imkoniyatini beruvchi obligatsiya yoki boshqa qimmatli qog‘ozlarning emissiyasi orqali likvid mablag‘larga aylantirish tartibidir.

Biroq, sekyuritizatsiyalash aktivlarni boshqarishning bevosita risk bilan bog‘liq usullaridan biri bo‘lib, risk darajasining yuqori yoki past bo‘lishi emitentning mahalliy va xalqaro moliya bozorlardagi moliyaviy holati va nufuziga bog‘liqdir.

Nazorat uchun savollar

1. Tijorat banklari aktivlarni boshqarishning qanday prinsiplari mavjud?
2. Tijorat banklari passivlarini boshqarishning qanday prinsiplari mavjud?
3. Tijorat banklari aktivlari va passivlarini boshqarishning fond usuli to'g'risida nimalarni bilasiz?
4. Tijorat banklari aktivlari va passivlarini boshqarishning muddatlar bo'yicha taqsimlash usuli to'g'risida nimalarni bilasiz?
5. Tijorat banklari aktivlari va passivlarini boshqarishning gep tahlili usuli to'g'risida nimalarni bilasiz?
6. Tijorat banklari aktivlari va passivlarini boshqarishning xedjrlash usuli to'g'risida nimalarni bilasiz?
7. Tijorat banklari aktivlari va passivlarini boshqarishning sekyuritizatsiyalash usuli to'g'risida nimalarni bilasiz?

3-BOB. TIJORAT BANKLARI AKTIV VA PASSIVLARINI BOSHQARISHNING ASOSIY YO‘NALISHLARI

3.1. Tijorat banklari aktivlarini boshqarishning asosiy yo‘nalishlari

Tijorat banklari aktivlarini boshqarishning asosiy yo‘nalishlari bo‘lib quyidagilar hisoblanadi:

- * aktivlarning optimal tarkibini shakllantirish;
- * aktivlarning daromadliligi va risk darajalari o‘rtasidagi mutanosiblikni ta‘minlash;
- * pul oqimlariga bo‘lgan barcha ehtiyojlarni qondirish imkonini beradigan darajada likvidlilikni saqlash;
- * aktivlarning foiz stavkalari va valyuta kurslarining tebranishlariga nisbatan moslashuvchanligini ta‘minlash.

Tijorat banklari aktivlarini boshqarishda aktivlarni boshqarishga ma’sul bo‘lgan bank bo‘linmalarining vakolatlari, huquq va majburiyatlarini aniq belgilash muhim ahamiyat kasb etadi.

Bank Kuzatuv kengashning vakolatlari:

* aktsiyadorlarning manfaatlarini himoya qilish maqsadida resurslarni aktiv operatsiyalarga yo‘naltirishning to‘g‘riligi va samaradorligini nazorat qilish;

- * bank rahbarlarini ishga tayinlash va ishdan bo‘shatish;
- * bank siyosatlarini ishlab chiqish;
- * qonun hujjatlariga rioya qilinishini tekshirish;
- * bankning yillik hisobotini tasdiqlash;
- * aktsiyadorlarning umumiy yig‘ilishini tashkil qilish.

Kuzatuv kengashining majburiyatlari:

- * bankning moliyaviy barqarorligini ta‘minlash
- * bank faoliyatining shaffofligini ta‘minlash
- * risklarni baholash va boshqarish sifatini oshirishni ta‘minlash.

O‘zbekiston tijorat banklari Kuzatuv kengashlari e’tibor qaratishlari zarur bo‘lgan muammolar:

1. Balanslashmagan likvidlilik muammosi:

- * muddati o‘tgan kreditlar miqdorining katta ekanligi;
- * transformatsiya riskining chuqurlashib ketganligi;
- * transaksion depozitlardan to‘g‘ridan-to‘g‘ri resurs sifatida foydalanishning mavjudligi.

2. Risklarni baholash va boshqarish tizimining takomillashmaganligi:

- * tijorat banklari kredit portfelining diversifikatsiya darajasining past ekanligi;

- * kreditlardan ko‘riladigan zararlarni qoplashga mo‘ljallangan zaxira ajratmalarining me‘yoriy darajadan yuqori ekanligi;
- * valyuta riski darajasining yuqori ekanligi;
- * likvidlilik riski darajasining yuqori ekanligi;
- * kredit riskini baholash bo‘yicha standartlashgan yondashuvni amaliyotga joriy etilmaganligi.

3. Tijorat banklari tomonidan e‘lon qilinayotgan moliyaviy hisobotlarning shaffoflik darajasining past ekanligi.

Moliyaviy hisobotlarda aktivlar va passivlar moddalari yiriklashtirib berilgan. Bundan tashqari, tijorat banklari regulyativ kapitalining tarkibi to‘liq berilmagan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli farmoni bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi”da ilg‘or xalqaro tajribada qo‘llaniladigan instrumentlardan foydalangan holda pul-kredit siyosatini takomillashtirish, shuningdek valyutani tartibga solishda zamonaviy bozor mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish va milliy valyutaning barqarorligini ta‘minlash, bank tizimini isloh qilishni chuqurlashtirish va barqarorligini ta‘minlash, banklarning kapitallashuv darajasi va depozit bazasini oshirish, ularning moliyaviy barqarorligi va ishonchliligini mustahkamlash makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o‘shish sur‘atlarini saqlab qolishning zaruriy shartlaridan biri sifatida belgilab berilganligi tijorat banklari aktivlari va passivlarini boshqarishni sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqish zaruriyatini yuzaga keltiradi⁷.

Harakatlar strategiyasida bank tizimi oldiga qo‘yilgan vazifalarning ijrosini ta‘minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 12 sentyabrdagi “Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va barqarorligini oshirishga doir chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi (PQ-3270-sonli) va 2017 yil 13 sentyabrdagi “Pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi (PQ-3272-sonli) qarorlari qabul qilindi.

Ayni vaqtda, respublikamiz tijorat banklari aktivlarini boshqarishni takomillashtirish bilan bog‘liq bo‘lgan muammolarning mavjudligi kuzatilmoqda. Xususan:

⁷ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida//O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. – Toshkent, 2017. – № 6 (766). – 32-b.

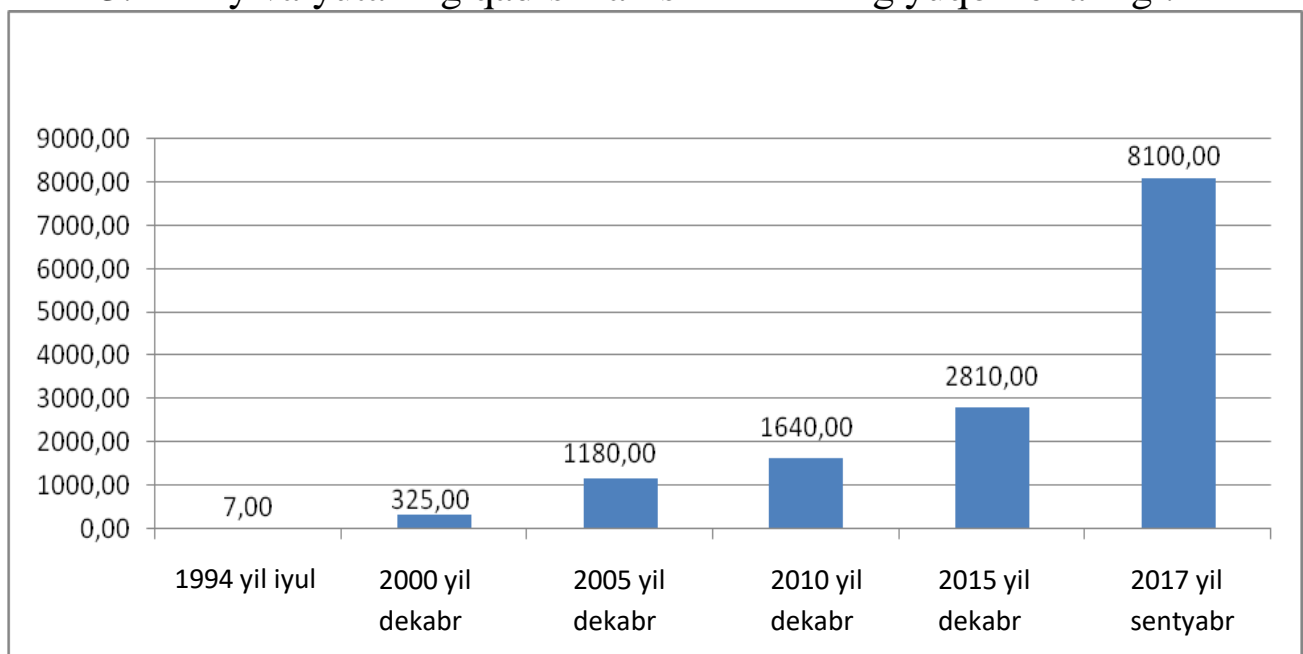
1. Tijorat banklari aktivlarining umumiy hajmida daromad keltirmaydigan aktivlarning (kassadagi naqd pullar, tijorat banklarining milliy valyutadagi va xorijiy valyutadagi “Nostro” vakillik hisobraqamidagi pul mablag‘lari) salmog‘i nisbatan yuqori ekanligi.

Taraqqiy etgan mamlakatlar tijorat banklarining aktivlari tarkibida salmog‘iga ko‘ra ikkinchi o‘rinni (birinchi o‘rinni kreditlar egallaydi) bankning qimmatli qog‘ozlariga qilingan investitsiyalari egallaydi. O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklari aktivlarining tarkibida esa, salmog‘iga ko‘ra ikkinchi o‘rinni kassali aktivlar egallaydi. Bu esa, aktivlarning daromadlilik darajasi past ekanligidan dalolat beradi.

2. Muddati o‘tgan kreditlar miqdorining katta ekanligi.

Ayniqsa, davlat dasturlari doirasida berilgan kreditlar bo‘yicha muddati o‘tgan qarzdorlik miqdori katta.

3. Milliy valyutaning qadrsizlanish sur‘atining yuqori ekanligi.

3.1-rasm. Milliy valyuta-so‘mning 1 AQSH dollariga nisbatan nominal almashuv kursi, so‘m

3.1-rasm ma‘lumotlaridan ko‘rinadiki, so‘m muomala kiritilgan 1994 yilning iyul oyidan 2017 yilning sentyabr oyiga qadar bo‘lgan davrda so‘mning AQSH dollariga nisbatan juda yuqori darajadagi qadrsizlanish sur‘ati (1157 marta!) kuzatilgan.

Bloomberg agentligi tomonidan o‘zbek so‘mi dunyo bo‘yicha 2017 yilning eng qadrsiz valyutasi deya e‘lon qilindi. O‘zbek so‘midan oldingi o‘rinda kelgan Kongo frankining qadrsizlanish sur‘ati 27 foizni tashkil etdi.

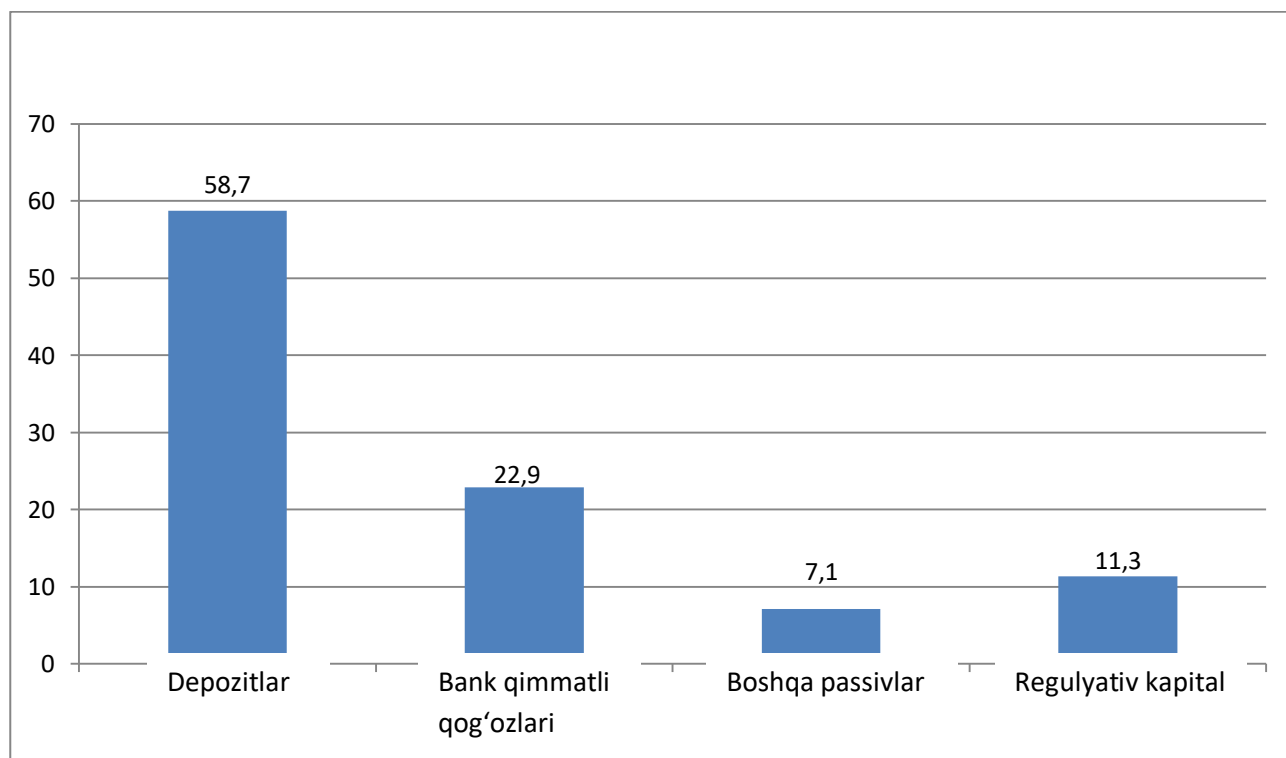
3.2. Tijorat banklari passivlarini boshqarishning asosiy yo‘nalishlari

Tijorat banklari passivlarini boshqarishning asosiy yo‘nalishlari bo‘lib quyidagilar hisoblanadi:

- * passivlarning optimal tarkibini shakllantirish;
- * depozitlarning etarililigini ta‘minlash;
- * regulyativ kapitalning etarililigini ta‘minlash;
- * passivlarning foiz stavkalari va valyuta kurslarining tebranishlariga nisbatan moslashuvchanligini ta‘minlash;
- * bank tomonidan muomalaga chiqarilgan qimmatli qog‘ozlarning investitsion jozibadorligini ta‘minlash.

Transmilliy banklarda passivlarning optimal tarkibi shakllantirilgan bo‘lib, ular tajribasidan respublikamiz banklari amaliyotida foydalanish muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

Transmilliy banklar passivlarining tarkibida salmog‘iga ko‘ra birinchi o‘rinni depozitlar egallasa, ikkinchi o‘rinni bankning qimmatli qog‘ozlarini sotishdan olingan mablag‘lar egallaydi.

3.2-rasm. “Benk of Amerika” banki (AQSH) passivlarinng tarkibi (jamiga nisbatan foizda), 2018 yilning 31 dekabr holatiga⁸

⁸ Rasm mualliflar tomonidan “Benk of Amerika”ning 2018 yil yakuni bo‘yicha e‘lon qilingan yillik hisoboti (www.bankofamerica.com) ma‘lumotlari asosida tuzilgan.

3.2-rasm ma'lumotlaridan ko'rinadiki, "Benk of Amerika" banki passivlarining tarkibida depozitlar eng yuqori salmoqni egallaydi, undan keyingi o'rinni esa, bank tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni sotishdan olingan mablag'lar egallaydi.

3.2-rasm ma'lumotlaridan ko'rinadiki, regulyativ kapital "Benk of Amerika" banki passivlarining tarkibida salmog'iga ko'ra uchinchi o'rinni egallaydi (11,3%).

Taraqqiy etgan mamlakatlarda tijorat banklari passivlarining umumiy hajmida salmog'iga ko'ra ikkinchi o'rinni (birinchi o'rinda depozitlar) bankning qimmatli qog'ozlarini sotishdan olingan pul mablag'lari egallaydi. O'zbekiston Respublikasida esa, tijorat banklari passivlarining umumiy hajmida salmog'iga ko'ra ikkinchi o'rinni regulyativ kapital egallaydi. Bu esa, banklarning qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshiriladigan emission operatsiyalarining rivojlanmaganligi bilan izohlanadi.

Depozitlar tijorat banklarining passivlari tarkibida eng yuqori salmoqqa ega bo'lganligi sababli, uning etarliligini ta'minlash tijorat banklarining kreditlash salohiyati oshirish va investitsion operatsiyalarini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi.

Tijorat banklari kapitalining etarliligini ta'minlash ularning to'lovga qobilligini ta'minlashning birlamchi zaruriy sharti hisoblanadi.

Tijorat banklari Markaziy bank bilan to'g'ri REPO va teskari REPO operatsiyalarini amalga oshiradilar.

To'g'ri REPO – bu Markaziy bank tomonidan qimmatli qog'ozlarni tijorat banklariga qaytarib sotib olish sharti bilan sotishdir.

Teskari REPO – bu Markaziy bank tomonidan qimmatli qog'ozlarni tijorat banklaridan qaytarib sotish sharti bilan sotib olishdir.

Teskari REPO bitimlari tijorat banklarining likvidligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi.

Qimmatli qog'ozlar prospekti bank Boshqaruvi tomonidan tayyorlanadi va Boshqaruv raisi va Bosh buxgalter tomonidan imzolanadi.

Qimmatli qog'ozlar prospektida quyidagi ma'lumotlarning bo'lishi shart:

1. Emitent to'g'risidagi ma'lumotlar;
2. Emitentning moliyaviy holati to'g'risidagi ma'lumotlar;
3. Qimmatli qog'ozlarni oldingi emissiyasi to'g'risidagi ma'lumotlar.

Shuningdek, tijorat banklari mijozlarning topshirig'iga ko'ra andarrayting operatsiyalarini amalga oshiradilar.

Tijorat banki tomonidan muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlarning investitsion jozibadorligini ta'minlash ularni bozor baholarida sotish imkonini beradi. Bu esa, bankning resurs bazasini mustahkamlash nuqtai-nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi.

Respublikamiz tijorat banklarining passivlarini boshqarishni takomillashtirish bilan bog'liq bo'lgan muammolar:

1. Tijorat banklarining resurs bazasining etarli emasligi.

2018 yilning 1 yanvar holatiga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining jami depozitlari hajmida talab qilib olinadigan depozitlarning salmog'i 59,5 foizni tashkil etdi. Bu esa, banklarning depozit bazasi etarli emasligini ko'rsatadi. Chunki, tijorat bankining depozit bazasi etarli bo'lishi uchun talab qilib olinadigan depozitlarning jami depozitlardagi salmog'i 30 foizdan oshmasligi kerak.

2. Tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshiriladigan emission operatsiyalarining rivojlanmaganligi.

2018 yilning 1 yanvar holatiga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining passivlari miqdori 84 075 trln. so'mni tashkil etdi. Shuning atigi 1,3 foizini tijorat banklarining qimmatli qog'ozlarini sotishdan olingan pul mablag'lari tashkil etdi⁹.

3. Tijorat banklari kapitalining tarkibida devalvatsiya zaxirasi va imtiyozli kreditlash fondining mablag'lari kabi nobarqaror moliyalashtirish manbalarining mavjudligi.

Bazel standartining talablariga ko'ra, devalvatsiya zaxirasini tijorat banklarining kapitali tarkibiga kiritish mumkin emas. Respublikamiz tijorat banklarida esa, devalvatsiya zaxirasi birinchi darajali kapital tarkibiga kiritilgan. Holbuki, birinchi darajali kapital faqat barqaror moliyalashtirish manbalaridan tashkil topgan bo'lishi kerak. Tijorat banki og'ir moliyaviy ahvolga tushib qolganida, birinchi darajali kapitaldan foydalanish yo'li bilan ana shu og'ir ahqoldan chiqib ketishi lozim.

4. Tijorat banklarida uzoq muddatli resurslarning etishmasligi.

Tijorat banklari resurslarining asosiy qismini (70 foizdan ortiq qismini) qisqa muddatli resurslar tashkil etadi. Bu esa, tijorat banklarining uzoq muddatli aktiv operatsiyalari hajmini oshirishga to'sqinlik qiladi. Holbuki, 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida tijorat banklarining istiqbolli investitsiya loyihalarini moliyalashtirishdagi ishtirokini kengaytirish vazifasi qo'yilgan. Ushbu vazifani bajarish uchun

⁹ www.cbu.uz sayti ma'lumotlari asosida mualliflar tomonidan hisoblangan.

esa, tijorat banklari etarli darajada uzoq muddatli resurslarga ega bo'lishi lozim.

Nazorat uchun savollar

1. Tijorat banki aktivlarining optimal tarkibini shakllantirish deganda nimani tushunasiz?
2. Bank aktivlarining daromadlilik va risk darajalari o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlash deganda nimani tushunasiz?
3. Pul oqimlariga bo'lgan barcha ehtiyojlarni qondirish imkonini beradigan darajadagi likvidlilik qanday saqlanadi?
4. Tijorat banki aktivlarining foiz stavkalari va valyuta kurslarining tebranishlariga nisbatan moslashuvchanligi qanday ta'minlanadi?
5. Bank passivlarining optimal tarkibini shakllantirish deganda nimani tushunasiz?
6. Tijorat banki depozitlarining etarliligi qanday aniqlanadi?
7. Bank regulyativ kapitalning etarliligi qanday ta'minlanadi?
8. Tijorat banklari aktivlarini boshqarish bilan bog'liq bo'lgan qanday muammolar mavjud?
9. Tijorat banklari passivlarini boshqarish bilan bog'liq bo'lgan qanday muammolar mavjud?

4-BOB. TIJORAT BANKLARI LIKVIDLIGINI TA'MINLASH VA UNI BOSHQARISH

4.1. Tijorat banking likvidliligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar

Tijorat banking likvidliligi – bu bankning mijozlari va boshqa banklar oldidagi to'lov majburiyatlarini o'z vaqtida va to'liq bajara olish imkoniyatidir.

Bank tizimining likvidliligi – bu mamlakatdagi banklar orqali o'tadigan to'lovlarning uzluksizligini ta'minlash imkoniyatidir.

Tijorat banklarining likvidliligini ta'minlash banklarning mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishdagi rolini oshirish, milliy iqtisodiyotdagi to'lovlarning uzluksizligini ta'minlashning zaruriy sharti ekanligi xalqaro va milliy bank amaliyotida isbotlangan. Xususan, tijorat banklarida balanslashmagan likvidlilik muammosining paydo bo'lishi beriladigan kreditlar miqdorining kamayishiga, banklar orqali o'tadigan to'lovlarning kechikishiga va o'tmay qolishiga sabab bo'lishi amaliyotda o'zining empirik isbotini allaqachon topgan. Shu sababli, mamlakat bank tizimining likvidliligini ta'minlash masalasi har doim tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilishning asosiy masalalaridan biri bo'lib qolaveradi.

Ta'kidlash joizki, 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida tijorat banklarining kapitallashuv darajasi va depozit bazasini oshirish, ularning moliyaviy barqarorligini va ishonchligini mustahkamlash makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab qolishning zaruriy shartlaridan biri sifatida e'tirof etilgan.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 12 sentyabrdagi "Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va barqarorligini oshirishga oid chora-tadbirlar to'g'risida"gi (PQ-3270-sonli) qarorida bank nazoratining xalqaro prinsiplari doirasida tijorat banklari kapitalining etarliligi, likvidliligi va barqarorligi bo'yicha talablarni bajarish vazifasi qo'yilgan.

Banklarning joriy likvidliligini baholash.

AQSH amaliyoti:

JLK= BZ: D

Bu erda:

JLK –joriy likvidlilik koeffitsienti

BZ - birlamchi zaxiralar

D - depozitlar

min: 0,10 yoki 10%

Yaponiya amaliyoti:

JLK = (BZ + IZ): D

Bu erda:

JLK – joriy likvidlilik koeffitsienti

BZ - birlamchi zaxiralar

IZ - ikkilamchi zaxiralar

D - depozitlar

min: 0,30 yoki 30%

Frantsiya amaliyoti:

JLK = (LA + Ya30kQA): (JD + Ya30kTM)

Bu erda:

LA –likvidli aktivlar

Ya30kQA- yaqin 30 kun ichida qaytariladigan aktivlar

JD – joriy depozitlar

Ya30kTM – yaqin 30 kun ichida to‘lanadigan majburiyatlar

min:1,0yoki100%.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010 yil 26 noyabrdagi “2011-2015 yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko‘rsatkichlariga erishishning ustuvor yo‘nalishlari to‘g‘risida”gi (PQ-1438-sonli) va 2015 yil 6 maydagi “Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va ularning resurs bazasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi (PQ-2344-sonli) Qarorlarida Bazel qo‘mitasining bank nazorati bo‘yicha yangi talablarini mamlakat bank amaliyotiga joriy etish bo‘yicha aniq vazifalar qo‘yildi.

Ushbu vazifalarni bajarish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2015 yil 22 iyuldagi (O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2015 yil 13 avgustda 2709-sonli raqam bilan ro‘yxatga olingan) “Tijorat banklarining likvidliligini boshqarishga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risidagi (19/14-sonli) Nizomni tasdiqlash haqida”gi hamda Markaziy bankning 2015 yil 13 iyundagi (O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2015 yil 6 iyuldagi 2693-sonli raqam bilan ro‘yxatga olingan) “Tijorat banklari kapitalining monandligiga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risidagi (14/3-sonli) Nizomni tasdiqlash haqida”gi yo‘riqnomalari qabul qilindi.

Hozirgi davrda respublika tijorat banklarining likvidligini baholash va boshqarish O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2015 yil 22 iyuldagi 19/14-sonli qarori bilan tasdiqlangan “Tijorat

banklarining likvidliligini boshqarishga qo'yiladigan talablar to'g'risida"gi Nizom talablari asosida amalga oshiriladi.

Mazkur Yo'riqnomaga ko'ra, Markaziy bank tomonidan tijorat banklarining joriy likvidligiga nisbatan iqtisodiy me'yor o'rnatilgan. Ushbu iqtisodiy me'yorning eng past darajasi 30% bo'lib, u joriy aktivlarning summasini (to'lov muddati 30 kungacha bo'lgan bankning likvidli aktivlari va qo'yilmalari, bundan muddati uzaytirilgan yoki qaytarish muddati o'tgan kreditlar mustasno) joriy majburiyatlar (talab qilib olinguncha va ijro etish muddati 30 kungacha bo'lgan majburiyatlar) summasiga nisbati orqali aniqlanadi.

Mazkur me'yoriy talabning bajarilishi Markaziy bank tomonidan doimiy ravishda nazorat qilinadi va tijorat banklarining likvidligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Uning kamida 30% bo'lishini ta'minlash uchun tijorat banklari joriy likvidli aktivlar va joriy majburiyatlar o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlashlari zarur. Buning uchun esa, ular aktivlar va passivlarning optimal tarkibini shakllantirishlari zarur.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2015 yil 22 iyuldagi 19/14-sonli "Tijorat banklarining likvidligini boshqarishga qo'yiladigan talablar to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi yo'riqnomasiga asosan respublikamiz tijorat banklarining faoliyatiga sof barqaror moliyalashtirish me'yori va likvidlikni qoplash me'yori ko'rsatkichlarining kiritilishi, fikrimizcha, birinchidan, tijorat banklarining likvidligini barqaror tarzda saqlab turish imkonini beradi; ikkinchidan, banklar faoliyatida mavjud bo'lgan transformatsiya riskiga barham beradi; uchinchidan, resursiz kreditlash holatining yuzaga kelishiga imkon bermaydi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Bazel-3 standarti talablaridan kelib chiqqan holda, sof barqaror moliyalashtirish me'yori koeffitsienti va likvidlikni qoplash me'yori ko'rsatkichlarini aniqlash metodikalarini tasdiqladi. Unga ko'ra, sof barqaror moliyalashtirish me'yori koeffitsienti barqaror moliyalashtirishning mavjud summasini barqaror moliyalashtirishning zaruriy summasiga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi. Likvidlikni qoplash me'yori ko'rsatkichi yuqori likvidli aktivlarni keyingi 30 kun ichidagi jami sof chiqimga nisbati sifatida aniqlanadi.

Mazkur koeffitsientning joriy etilishi tijorat banklari passivlarining barqarorligini ta'minlash bilan birga, ularning likvidlik darajasini oshirishga ham xizmat qiladi.

Likvidlikni qoplash me'yori koeffitsienti quyidagi formula orqali hisoblanadi:

LQMK = YuLA:30 k.JSCh

bu erda:

YuLA – yuqori likvidli aktivlar;

30 k. JSCh – keyingi 30 kun ichidagi jami sof chiqim.

Likvidlilikni qoplash me'yori koeffitsientining eng past me'yoriy darajasi quyidagicha belglangan:

* 2016 yil 1 yanvardan boshlab – 80%

* 2017 yil 1 yanvardan boshlab - 90%

* 2018 yildan 1 yanvardan boshlab – 100%.

Yuqori likvidli aktivlar tarkibi quyidagilardan iborat:

* sof quyma oltin;

* bankning Markaziy bankdagi “Nostro” vakillik hisobraqamidagi pul mablag‘lari (10301);

* 7 kungacha muddatdagi banklararo kreditlar va depozitlar;

* “Standart & Poor’s”, “Fitch Ratings” va “Moody’s” xalqaro reyting agentliklarining eng yuqori baholari berilgan, rivojlangan fond birjalari ro‘yxatiga kiritilgan, risk darajasi past bo‘lgan mamlakatlarning transmilliy kompaniyalarining qimmatli qog‘ozlari;

* bankning boshqa banklarda ochilgan “Nostro” vakillik hisobraqamlaridagi pul mablag‘lari (10501);

* risk darajasi past bo‘lgan mamlakatlardagi banklarga joylashtirilib, ta’minot sifatida qo‘yilmagan likvidli aktivlar.

Sof barqaror moliyalashtirish me'yori koeffitsienti (SBMMK) quyidagi formula orqali hisoblanadi:

$$\mathbf{SBMMK = BMMS : BMZS}$$

Bu erda:

BMMS – barqaror moliyalashtirishning mavjud summasi;

BMZS – barqaror moliyalashtirishning zarur summasi.

Barqaror moliyalashtirishning mavjud summasiga quyidagilar kiradi:

* bankning regulyativ kapitali;

* qaytarish muddati 1 yil va undan ortiq bo‘lgan bank majburiyatlari;

* qaytarish muddati belgilanmagan boshqa depozitlar va qarz mablag‘lari summasining 30 foizi;

* qaytarish muddati 1 yildan kam bo‘lgan boshqa depozitlar va qarz mablag‘lari summasining 30 foizi.

Barqaror moliyalashtirishning zarur summasiga quyidagilar kiradi:

* qaytarilishiga 1 yil va undan ortiq muddat qolgan bank aktivlari, shu jumladan, muammoli kreditlar va nomoliyaviy aktivlar (er uchastkalari, binolar, mebel, kompyuterlar va avtomashinalar);

* sud jarayonida bo‘lgan yoki belgilangan tartibda undirilmagan aktivlar;

* qaytarish muddati 1 yildan kam bo‘lgan boshqa aktivlar summasining 30 foizi, muddatsiz likvidli aktivlar bundan mustasno;

* Balansdan tashqari moddalardagi majburiyatlarning 15 foizi.

Sof barqaror moliyalashtirish me‘yori koeffitsienti 2018 yilning 1 yanvaridan boshlab joriy etiladi va uning eng past me‘yoriy darajasi 100% qilib belgilangan.

4.2. Tijorat banklarining likvidligiga ta’sir etuvchi omillar

Banklarda likvidlikni boshqarishga ichki va tashqi omillar ta’sir qiladi.

Ichki omillarga quyidagilar kiradi:

– bank aktivlarining sifati (bank kredit portfeli tarkibida riskli aktivlar va ularga hisoblangan to‘lovlarni o‘z vaqtida qaytarilishi);

– jalb qilingan mablag‘larning sifati (uzoq muddatli moliyaviy resurslar ulushining yuqoriligi);

– jalb qilingan mablag‘lar va riskli aktivlar o‘rtasida o‘zaro muvozanatning ta’minlanishi;

– bank boshqaruvi tashkil etilganligi va uning moliya bozoridagi imidji.

Banklarning likvidligini samarali boshqarishga uning kapitallashuv darajasining yuqori darajada ta’minlanganligi muhim hisoblanadi. Bank kapitali tarkibida ustav kapitali va qo‘shilgan kapital miqdori va sifatining yuqoriligi bank likvidligini ta’minlashda muhim moliyaviy manba sifatida xizmat qiladi. Bank kapitalining darajasi qanchalik yuqori bo‘lsa uning likvidligini ta’minlanganligi shu darajada yuqori bo‘ladi.

Bundan tashqari, bank aktivlari(kredit portfeli)ning yuqori sifatga ega bo‘lishi uning likvidligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Markaziy bankning 2015 yil 14 iyulda O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2696-son bilan ro‘yxatga olingan “Tijorat banklarida aktivlar sifatini tasniflash va aktivlar bo‘yicha ehtimoliy yo‘qotishlarni qoplash uchun zaxiralar shakllantirish hamda ulardan foydalanish tartibi to‘g‘risidagi” Nizomiga muvofiq aktivlar beshta mezon asosida tasniflanadi. Xususan:

– standart aktivlar;

– substandart aktivlar;

– qoniqarsiz aktivlar;

– shubhali aktivlar;

– va umidsiz aktivlarga tasniflanadi.

Banklarning likvidligini boshqarishga ta'sir etuvchi tashqi omillar:

– mamlakatdagi iqtisodiy va siyosiy holat;

– banklararo va qimmatli qog'ozlar bozorining rivojlanganlik darajasi;

– Markaziy bankning pul-kredit siyosati (asosan qayta moliyalash va majburiy zaxira stavkasi bevosita ta'sir qiladi);

– Markaziy bank tomonidan samarali nazorat faoliyati tashkil etilganligi.

Mamlakatdagi iqtisodiy va siyosiy holatning barqarorligi mahalliy va xorijiy jismoniy va yuridik shaxslar, investorlar boshqa iqtisodiy hamkorlarning banklarga bo'lgan ishonchini mustahkamlashga bu esa o'z navbatida likvidlik holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Busiz banklar kuchli depozit bazasini shakllantirish va yuqori rentabellik ko'rsatkichlariga erishish imkoniyatiga ega bo'lmaydi.

Mamlakatda barqaror banklararo va qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat yuritishi banklarning likvid mablag'larga bo'lgan talabini zudlik bilan qondirish imkoniyatini beradi.

Banklarning likvidligini boshqarish ularning balansidagi qoldiqlari bilan chambarchas bog'liqdir. Bank likvidligi ta'minlangan bo'lishi uchun bank vakillik hisobvarag'ida naqdsiz pullarga, kassada tegishli miqdorda naqd pullar ega bo'lishi zarur.

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining likvidligini ta'minlashga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan omillar quyidagilardan iborat:

1. Tijorat banklarida transformatsiya riskining chuqurlashib ketganligi.

Ma'lumki, transformatsiya riski tijorat banki aktivlarining muddatini jalb qilingan resurslar muddatidan katta bo'lishi natijasida yuzaga keladi. Ushbu riskni qisqa muddat ichida bartaraf qilinmasligi bankda balanslashmagan likvidlik muammosining chuqurlashishiga olib keladi.

Qayd etish joizki, respublikamiz yirik tijorat banklarining barchasida transformatsiya riski mavjud.

Biz quyida respublikamiz tijorat banklaridagi transformatsiya riski muammosini AT "Sanoatqurilishbank" misolida transformatsiya riski darajasiga baho beramiz (4.1-jadval).

4.1-jadval**AT “Sanoatqurilishbank” aktivlari va majburiyatlarining muddatiga ko‘ra tarkibi, 2018 yilning 31 dekabr holatiga ko‘ra**

(foizda)

№	Aktivlar	Summasi, mlrd. so‘m
1	Muddatsiz aktivlar	11,1
2	1 kundan 30 kungacha	4,9
3	31 kundan 180 kungacha	10,7
4	181 kundan 365 kungacha	18,3
5	365 kundan ortiq muddatdagi	55,0
Aktivlar - jami		100,0
№	Majburiyatlar	Summasi, mlrd. so‘m
1	Muddatsiz majburiyatlar	12,0
2	1 kundan 30 kungacha	1,2
3	31 kundan 180 kungacha	5,4
4	181 kundan 365 kungacha	3,7
5	365 kundan ortiq muddatdagi	77,7
Majburiyatlar - jami		100,0

1-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, AT “Sanoatqurilishbank”da aktivlar va majburiyatlarining muddatlari o‘rtasida nomutanosibliklar mavjud. Masalan, 181 kundan 365 kungacha muddatdagi majburiyatlarining jami majburiyatlardagi sadlmog‘i atigi 3,7 foizni tashkil etgani holda, ushbu muddatdagi aktivlar jami aktivlarning 18,3 foizini tashkil etgan. Shuningdek, boshqa muddatlardagi aktivlar va majburiyatlarining muddatlari o‘rtasidagi nomutanosiblikni kuzatish mumkin.

2. Tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlar bo‘yicha muddati o‘tgan qarzdorlik miqdorining katta ekanligi.

Kreditlar bo‘yicha muddati o‘tgan qarzdorlik muammosining chuqurlashib ketishi ushbu masalani O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 12 sentyabrdagi “Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va barqarorligini oshirishga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi (PQ-3270-sonli) qarorida aks etishiga sabab bo‘ldi.

Mazkur Qarorda tijorat banklari tomonidan berilgan va 2017 yilning yakuniga kelib muddati tugaydigan 7220 mlrd. so‘m miqdoridagi kreditni qaytarish grafigiga qat’iy rioya qilgan holda qaytarishni ta’minlash va

2017 yilda 290 mlrd. so‘m miqdoridagi, 2018 yilda esa, 460,4 mlrd. so‘m miqdoridagi muddati o‘tgan kreditlarni undirish talabi qo‘yilgan.

3. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ochiq bozor operatsiyalarining mavjud emasligi.

Taraqqiy etgan mamlakatlarda Markaziy bankning ochiq bozor operatsiyalari tijorat banklarida yuzaga kelgan balanslashmagan likvidlilik muammosini hal qilishda muhim o‘rin tutadi.

Markaziy banklar banklardagi balanslashmagan likvidlilik muammosini hal qilish maqsadida teskari REPO operatsiyalaridan faol foydalanadilar.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ochiq bozor operatsiyalari mavjud emas. Buning sababi shundaki, respublikamiz Markaziy banki o‘zining ochiq bozor operatsiyalarining obyektlari sifatida faqat Hukumatning qimmatli qog‘ozlarini tan oladi. Hukumatning qimmatli qog‘ozlari esa, Davlat byudjeti profitsit bilan bajarilayotganligi sababli, 2013 yil 1 yanvardan boshlab emissiya qilinmayapti.

4. Respublika Markaziy bankining diskont va lombard kreditlari mavjud emas. Bu esa, Markaziy bankka qayta moliyalash siyosati orqali bank tizimining likvidliligiga ta’sir etish imkonini bermaydi.

4.3. Tijorat banklarining likvidliligini ta’minlash yo‘llari

O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining likvidliligini ta’minlash maqsadida quyidagi tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

1. Tijorat banklari aktivlari va majburiyatlarining muddatlari o‘rtasidagi muvofiqlikni ta’minlash va transaksion depozitlarning faqat barqaror qoldig‘idan resurs sifatida foydalanishni yo‘lga qo‘yish orqali transformatsiya riskiga barham berish lozim.

Transaksion depozitlarda muddat mavjud emas. Buning ustiga, ularning beqarorlik darajasi juda yuqori. Shu sababli, ulardan to‘g‘ridan-to‘g‘ri resurs sifatida foydalanish, aktivlar va majburiyatlarning muddatlari o‘rtasidagi muvofiqlik ta’minlangan sharoitda ham, tijorat bankining likvidliligiga nisbatan kuchli salbiy ta’sirni yuzaga keltirishi mumkin.

2. Tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlar bo‘yicha muddati o‘tgan qarzdorlik muammosini hal qilish maqsadida:

– mijozlarning kredit to‘loviga layoqatliligini baholashning xalqaro bank amaliyotida keng qo‘llanilayotgan, takomillashgan metodikalarini respublikamiz banklari amaliyotiga joriy qilish;

– tijorat banklarida muammoli kreditlarni “oldindan ogohlantirish” tizimini yaratish va uni takomillashtirish zarur;

– Hukumat kafolatlari asosida berilgan kreditlar bo‘yicha muddati o‘tgan qarzdorlikni o‘z vaqtida undirilishini ta‘minlash maqsadida (Davlat byudjetida ortiqcha pul mablag‘larining mavjud emasligini hisobga olib), maxsus Jamg‘arma tashkil etish lozim.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 12 sentyabrdagi “Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va barqarorligini oshirishga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi (PQ-3270-sonli) qarorida Moliya vaziriga har yilgi Davlat byudjeti shakllantirilayotganda O‘zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan xalqaro moliya institutlariga, xorijiy va mamlakat tijorat banklariga berilgan kafolatlarga xizmat qilish bo‘yicha tegishli xarajatlar moddasida pul mablag‘larini ko‘zda tutish vazifasi yuklandi. Ammo, Davlat byudjetida ortiqcha pullar, ya‘ni profitsit miqdori juda kam. 2016 yilning yakuni bo‘yicha O‘zbekiston Davlat byudjeti profitsiti summasi atigi 199 mlrd. so‘mni tashkil etdi:

$$(199,3 \text{ trln. so‘m} \times 0,1\%) / 100\% = 199 \text{ mlrd. so‘m}$$

3. Davlat qimmatli qog‘ozlaridan ochiq bozor obyektlari sifatida foydalanish bilan bir vaqtning o‘zida xalqaro reyting agentliklarining (Standart & Poor’s, Mood’s, Fitch Reytings) yuqori kredit reytingiga ega bo‘lgan (kamida VVV reyting bahoga) tijorat banklari va korxonalarining qimmatli qog‘ozlari (depozit sertifikatlari, jamg‘arma sertifikatlari, obligatsiyalari) hisobidan Markaziy bankning ochiq bozor operatsiyalarini yo‘lga qo‘yish zarur.

Buning uchun zarur shart-sharoitlarni ham yaratish lozim. Masalan, tijorat banklarida Markaziy bankka, pul-kredit organi sifatida, o‘ziga xos ishonch bo‘lishi lozim. Bundan tashqari, inflyatsiya va milliy valyutaning qadrsizlanishi ta‘sirida qimmatli qog‘ozlarning real qiymati pasaymasligi kerak.

4. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan markazlashgan diskont va lombard kreditlari berish amaliyotini yo‘lga qo‘yish hamda tijorat banklarini Markaziy bank tomonidan to‘g‘ridan - to‘g‘ri kreditlar (overdraft, kunlik, muddatli shakllardagi kreditlar) berish uzluksizligini ta‘minlash yo‘li bilan qayta moliyalash siyosatining bank tizimining likvidligini ta‘minlashdagi rolini oshirish zarur.

Markaziy bankning overdraft kreditlari tijorat banklarining milliy valyutadagi “Nostro” vakillik hisobraqamida yuzaga kelgan pul mablag‘lari etishmasligi muammosini hal qilish maqsadida beriladi. Kunli kreditlar esa, bir operatsion kun davomida beriladi.

Dunyoning bir qator mamlakatlarida (Shvetsiya, Rossiya) kunlik kreditlar Markaziy banklar tomonidan qimmatli qog'ozlarni garovga olgan holda foizsiz beriladi va ular milliy to'lov tizimini qo'llab-quvvatlash maqsadida beriladi.

4.4. Tijorat banklarining likvidligini boshqarish usullari

Bank likvidligini boshqarishning asosiy elementlari quyidagilar hisoblanadi:

- lahzalik, joriy va uzoq muddatli likvidlikni ta'minlash va holatini tahlil qilib borish;
- qisqa muddatli likvidlik bashoratini amalga oshirish;
- bankning likvidligiga salbiy ta'sir qilishi mumkin bo'lgan holatlarni tahlil qilish (mahalliy va xorijiy moliya bozorlaridagi holatni o'rganish, bank omonotchilari va qarzdorlarining moliyaviy holatlarini doimiy tahlil etib borish va boshqalar);
- bank likvidlik mablag'lari ortiqchaligi/taqchilligini aniqlash;
- xorijiy valyutalar bilan bog'liq operatsiyalarning bank likvidlik darajasiga ta'sirini o'rganish.

Banklarda likvidlikni boshqarishda uchta iqtisodiy (lahzalik, joriy va uzoq muddatli) me'yordan foydalaniladi. Ular bank aktivlari va passivlarining muddatlari, summalari, turlari va boshqa jihatlari nuqtai nazardan likvidlikni ta'minlashda qo'llaniladi.

Yuqori likvidli mablag'lar bankning majburiyatlarini to'xtovsiz, to'liq va zudlik bilan bajarish imkoniyatini beradi. Biroq, ushbu mablag'lar (hukumat va Markaziy bankning qimmatli qog'ozlariga joylashtirilgan mablag'lar bundan istisno) bankka qo'shimcha daromad keltirmaydi, aksincha saqlash, tashish va xavfsizligini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha xarajatlarni talab etadi.

Banklarning past likvidli aktivlari zarur bo'lganda zudlik bilan bankning majburiyatini qondirish imkoniyatini bermaydi, shuningdek, ularni yuqori likvid mablag'lar(naqd pul)ga aylantirish jarayoni ancha qiyin bo'lib, hatto har doim ham buning imkoniyati bo'lavermaydi. Banklarning past likvidli aktivlari tarkibiga quyidagilar kiradi:

- boshqa banklardagi mablag'lari;
- berilgan kreditlar;
- investitsiya, lizinga va ijarga joylashtirilgan mablag'lar;
- bino va inshootlar.

Bankning boshqa banklardagi mablag'lari va berilgan kreditlarni yuqori likvidli aktivlarga aylantirish bo'yicha ikkilamchi moliya bozorlari

amal qilmaydi, depozitlarga joylashtirilgan va berilgan kreditlarning muddatlari tugagandan so‘ng bankka qaytariladi. Shundagina bank ulardan yuqori likvidli mablag‘lar sifatida foydalanishi mumkin, ayrim hollarda berilgan kreditlar va unga hisoblangan foiz to‘lovlari o‘z vaqtida qaytmasligi oqibatida bankning moliyaviy holatini battar og‘irlashtiradi.

Agar, bank majburiyatlarni bajarish uchun etarli darajada yuqori likvidli mablag‘larga ega bo‘lsa, u likvidligi ta‘minlangan hisoblanadi. Biroq, bu juda murakkab jarayon hisoblanadi, buning murakkabligi shundaki, birinchidan, jalb qilingan mablag‘larning asosiy qismi likvid aktivlarga joylashtirilishi bankning likvidligini oshirishga xizmat qilsada, uning foyda darajasi pasayishiga sabab bo‘ladi.

Ikkinchidan, bank mijozlarning naqd pul va pul o‘tkazmalari bo‘yicha ehtiyojlarini to‘liq aniqlash imkoniyati mavjud emas, shuningdek, bankning vakillik hisobvarag‘iga likvid aktiv sifatida kelib tushadigan mablag‘lar hajmini aniq summasini rejalashtira olmaydi.

Banklar likvid mablag‘larni, aktivlarni boshqarishning fond va taqsimlash usullari orqali ta‘minlab borishlari mumkin, biroq jamiyatda ro‘y beradigan ko‘zda tutilmagan holatlar unga bevosita va bilvosita ta‘siri natijasida likvid mablag‘lar bilan bog‘liq turli muammolar vujudga keladi. Xususan, moliyaviy-iqtisodiy inqirozlar, mijozlarning bank tizimiga bo‘lgan ishonchi va milliy valyutaning sotib olish qobiliyatini pasayishi, bank mijozlari moliyaviy barqarorligining zaiflashuvi va boshqa holatlar shular jumlasidandir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida bank likvidligini ta‘minlash uchun zarur bo‘lgan mablag‘lar hajmini aniqlash juda qiyin. Bank likvid mablag‘larga bo‘lgan ehtiyojini baholash uchun juda yuqori aniqlikdagi bashorat ko‘rsatkichlariga ega bo‘lishi lozim. Ayniqsa, banklar kredit portfeli talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit mablag‘lari hisobidan shakllantirilgan bo‘lsa bankning likvidligini ta‘minlash masalasi yanada murakkab bo‘ladi.

Bu jarayonni quyidagi shartli misol yordamida ko‘rib chiqamiz. Misolning tushunarli bo‘lishi uchun bankning shartli bitta mijozining hisobvarag‘i bo‘yicha amalga oshiriladigan operatsiyalarni olamiz¹⁰.

1. Bankning “A” mijozi tomonidan sotilgan tovar moddiy qimmatliklari uchun bankdagi hisobvarag‘iga 100 mln. so‘m mablag‘ kelib tushdi va quyidagi buxgalteriya yozuvi amalga oshirildi.

¹⁰Abdullayeva S.A. Banklarning to‘lov qobiliyatini mustahkamlash masalalari: Monografiya. T.: Iqtisod-moliya, 2016. 11-13 bb.

Debet	10301-«Markaziy bankdagi vakillik hisobvarag‘i – Nostro»	100 000 000,00
Kredit	20208 -«Mol sotuvchining depozit hisobraqami»	

2.Bank “B” mijoz bilan 6 oy muddatga kredit shartnomasini imzoladi, unga ko‘ra kredit oluvchi mijozning to‘lov topshiriqnomasiga asosan 50 mln. so‘m boshqa bankning mijoziga o‘tkazdi va quyidagi buxgalteriya yozuvi amalga oshirildi.

Debet	13101 –«B» mijozning ssuda hisobraqami»	50 000 000,00
Kredit	10301-«Markaziy bankdagi vakillik hisobvarag‘i – Nostro»	

Yuqorida keltirilgan ikkita operatsiya bo‘yicha berilgan buxgalteriya yozuvini “T” schetlarda aks ettiradigan bo‘lsak, bankning vakillik hisobvarag‘i bo‘yicha to‘lov qobiliyati (likvidligi) bilan bog‘liq muammoli holatni vujudga kelganligini ko‘rishimiz mumkin bo‘ladi (*summalar mln. so‘mda keltirilgan*).

D^{11}	10301 ₁₂	K	D	20208	K	D	13101	K
1 ¹³	100,0		1		100,0			
2		50,0				2	50,0	
<i>Aylanma</i>	100,0	50,0	<i>Aylanma</i>		100,0	<i>Aylanma</i>	50,0	
<i>Qoldiq</i>	50,0		<i>Qoldiq</i>		100,0	<i>Qoldiq</i>	50,0	

1 va 2 operatsiyalarni “T” schetda aks ettirganimizda 1-operatsiya bo‘yicha vakillik hisobvarag‘ida va mol sotuvchi “A”ning hisobvarag‘ida 100,0 mln. so‘m mablag‘ vujudga keldi.

¹¹ D-debet, K-kredit

¹² Yordamchi kitobning hisobvaraqlar rejasi bo‘yicha dastlabki beshta raqami

¹³ Operatsiyalarning ketma-ketlikdagi raqami

2- operatsiya natijasida vakillik hisobvarag'ida va "B" mijoz bilan tuzilgan kredit shartnomasi bo'yicha uning to'lov topshiriqnomasiga binoan olingan kreditning maqsadi uchun 50,0 mln. so'mni tovar moddiy qimmatliklari yoki xizmatlarga to'lov sifatida o'tkazilishi natijasida bankning ssuda hisobvarag'ida 50,0 mln. so'm vujudga keldi.

Bu o'z-o'zidan bankning jalb qilingan mablag'lari bo'yicha majburiyatni bajarish qobiliyatini yo'qotishiga sabab bo'ldi yoki boshqacha qilib aytganda, hozirgi holatida bank talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit hisobvaraqlari bo'yicha bajarishi zarur bo'lgan (50 mln. so'm) likvid mablag'larni yo'qotadi. Agar shartli misol bo'yicha mol sotuvchi "A"ning hisobvarag'iga mablag' kelib tushgan kunining ertasiga 100,0 mln. so'm yoki 60,0 mln. so'mga to'lov topshiriqnomasini taqdim etadigan bo'lsa uni to'lash imkoniyatiga ega bo'lmaydi.

E'tiborli jihati shundaki, mol sotuvchi "A"ning hisobvarag'idagi 100,0 mln. so'm qoldiq saqlanib turibdi, biroq bankning to'lov qobiliyati mavjud emasligi, ya'ni vakillik hisobvarag'ida 50,0 mln. so'm qolganligi oqibatida to'lovni amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lmay qoldi.

Albatta, bunday jarayonda bankning mijozlarini ko'pligini e'tiborga oladigan bo'lsak, uning vakillik hisobvarag'iga boshqa mijozlardan kelib tushgan mablag'lar hisobidan to'lovni amalga oshirishi mumkin, biroq bu holat ham bankning vakillik hisobvarag'idagi mablag'larni sezilarli darajadagi miqdorini riskli aktivlarga joylashtirishi natijasida o'zining ahamiyatini yo'qotadi.

Nazarimizda, muammoning echimi sifatida mol sotuvchi "A"ning hisobvarag'idagi vaqtinchalik foydalanilmay turgan pul mablag'ini (50,0 mln. so'mini) muddatli omonat shartnomasiga ko'ra 6 oyga muddatli depozitga o'tkazishi maqsadga muvofiq. Demak, 3-operatsiya natijasida quyidagicha buxgalteriya yozuvi amalga oshiriladi.

Debet	20208 -«Mol sotuvchining depozit hisobraqami»	50 000 000,00
Kredit	20608 -"A" mijozning muddatli depozit hisobvarag'i	

Bankda "A" mijoz bilan muddatli depozit bo'yicha tuzilgan shartnomaga asosan amalga oshirilgan 3 operatsiyaning buxgalteriya yozuvi "T" schetda quyidagi ko'rinishda aks ettiriladi.

<i>D</i>	20208		<i>K</i>		<i>D</i>	20608	<i>K</i>
1		100,0					
3	50,0				3		50,0
<i>Aylanma</i>	50,0				<i>Aylanma</i>		50,0
<i>Qoldiq</i>		50,0			<i>Qoldiq</i>		50,0

Ko‘rib chiqilayotgan shartli misolimizga asosan bank “A” mijoz bilan tuzilgan muddatli shartnoma asosida 3-operatsiyani amalga oshirgandan so‘ng to‘lov qobiliyatiga ega bo‘ldi. Chunki, “A” mijozning hisobvarag‘iga kelib tushgan mablag‘ hisobidan “B” mijozga 6 oyga bergan kredit summasi miqdorida 6 oyga olingan muddatli depozit mablag‘i mavjud.

Albatta, bank “B” mijozga bergan krediti hisobidan olgan foiz daromadining sezilarli qismini “A” mijozning omonati uchun foiz to‘lovi sifatida to‘ladi. Eng asosiysi, ushbu operatsiya natijasida bank to‘lovga layoqatli bo‘lish bilan birga, “A” mijozning bankka bo‘lgan ishonchini ortishiga va uning vaqtinchalik foydalanilmay turgan mablag‘i bo‘yicha foiz to‘lov to‘lash imkoniyatiga erishmoqda. Navbatdagi masala bank 6 oyga bergan kredit summasi va unga hisoblangan foizlarni o‘z muddatida “B” mijozdan undirib olishi zarur bo‘ladi.

Shunnngdek, likvidlilikni ta‘minlashda bank aktivlarining bir qismini yuqori likvidli qimmatli qog‘ozlar ko‘rinishida shakllantirish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Nazorat uchun savollar

1. Tijorat bankining likvidlili deganda nimani tushunasiz?
2. Banklarning joriy likvidlili qanday anqlanadi?
3. Tijorat banklarining likvidliliqiga ta‘sir etuvchi qanday ichki omillar mavjud?
4. Tijorat banklarining likvidliliqiga ta‘sir etuvchi qanday tashqi omillar mavjud?
5. O‘zbekiston tijorat banklarining likvidliliqini ta‘minlash bilan bog‘liq bo‘lgan qanday muammolar mavjud?
6. Tijorat banklari likvidliliqini boshqarishning qanday usullari mavjud?

5-BOB. TIJORAT BANKLARI RISKLI AKTIVLARINI BOSHQARISH

5.1. Tijorat banklari aktivlarining risk darajalariga ko'ra turkumlanishi

Bazel standartida xalqaro bank amaliyotida birinchi bo'lib, tijorat banklarining aktivlari to'rt risk darajasi bo'yicha riskka tortildi.

0 % risk darajasiga ega bo'lgan aktivlarga, ya'ni risksiz aktivlarga quyidagilar kiradi:

- tijorat bankining kassalaridagi naqd pullar;
- bankning Markaziy bankdagi «Nostro» vakillik hisobraqamidagi pul mablag'lari;

- Markaziy bankda qayta hisobga olinadigan trattalar;
- tijorat banki tomonidan hukumatning 90 kungacha muddatga chiqarilgan qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalar (O'zbekiston Respublikasida tijorat banklari tomonidan hukumatning qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalar, ularning muddatidan qat'iy nazar, risksiz aktiv hisoblanadi);

- Hukumat va O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga to'g'ridan-to'g'ri talablar va bu emitentlar tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlar;

- Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotiga (IHTT) kiruvchi mamlakatlar hukumatlari va markaziy banklari tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlar, shuningdek, bu mamlakatlar hukumatlari va markaziy banklariga qo'yiladigan boshqa talablar;

- aktivlar yoki ularning IHTTga kiruvchi mamlakatlar milliy valyutalariga denominatsiya qilinib, naqd pul bilan ta'minlangan hamda bankda alohida cheklab qo'yilgan depozit hisobraqamda saqlanayotgan qismi.

20 foiz risk darajasiga ega bo'lgan aktivlar tarkibiga quyidagilar kiradi:

- tijorat bankining boshqa banklardagi «Nostro» vakillik hisobraqamlaridagi pul mablag'lari;

- hukumatning 90 kundan ortiq muddatga chiqarilgan qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalar;

- flout (inkassatsiya jarayonidagi pul mablag'lari);

- IHTT mamlakatlarida ro'yxatdan o'tgan banklar va boshqa depozitar institutlarning kreditlari, kafolatlari bilan ta'minlangan kreditlar va boshqa aktivlar yoki ularning qismi;

- bankning xalqaro kredit tashkilotlariga bergan kreditlari va boshqa talablari, shuningdek, ushbu tashkilotlarning qimmatli qog'ozlari bilan ta'minlangan talablar.

50 foiz risk darajasiga ega bo'lgan aktivlarga quyidagilar kiradi:

- ipoteka kreditlari;

– IHTT davlatlarida ro‘yxatga olingan depozitar institutlarga nisbatan talablar, shu jumladan, qarzarlar va pul bozori vositalari;

– IHTT davlatlarida ro‘yxatga olingan depozitar institutlarning kreditlari bilan ta‘minlangan boshqa barcha aktivlar;

– bankning IHTT davlatlari mahalliy hokimiyat organlariga nisbatan talablari, shuningdek, ular tomonidan kafolatlangan bank aktivlari. Bu talablar va kafolatlar bo‘yicha to‘lovlar alohida loyihalar bo‘yicha tushumlardan emas, balki yuqorida ko‘rsatilgan tashkilotlar byudjeti hisobidan amalga oshirilishini;

– bankning xalqaro kredit tashkilotlariga nisbatan talablari, shuningdek, bu tashkilotlar tomonidan kafolatlangan bank aktivlari;

– joriy bozor qiymatida baholangan va xalqaro kredit tashkilotlari tomonidan muomalaga chiqarilgan qimmatli qog‘ozlar bilan ta‘minlangan aktivlar va ularning qismlari;

– bankning IHTTga a‘zo bo‘lmagan mamlakatlarning milliy valyutalariga denominatsiya qilingan va milliy valyutadagi majburiyatlar bilan qoplangan, IHTTga a‘zo bo‘lmagan davlatlar Markaziy Hukumatlari va markaziy banklariga nisbatan talablari. Milliy valyutaga denominatsiya qilinmagan va milliy valyutada moliyalashtirish summasidan oshib ketgan aktivlar qismi risk darajasi yuqori (100 foiz) bo‘lgan aktivlar qatoriga kiritiladi.

Tijorat banklarining 100 foiz risk darajasiga ega bo‘lgan aktivlariga quyidagilar kiradi:

– korporativ qimmatli qog‘ozlarga qilingan investitsiyalar;

– mijozlarga berilgan kreditlar;

– asosiy vositalar;

– boshqa aktivlar.

Quyidagi balansdan tashqari aktivlar yuqori riskli, ya‘ni risk darajasi 100 foizga teng bo‘lgan aktivlar hisoblanadi:

– bank tomonidan mijozlarning foydasiga ochilgan ta‘minlanmagan akkreditivlar;

– bank tomonidan berilgan kafolatlar;

– forvard transaktsiyalari;

– bank tomonidan berilgan opsiyonlar va fyucherslar.

Bazel-1 tizimiga binoan risk darajasini o‘lchash standart koeffitsientlari aktivlarning keng toifalariga, chunonchi: davlat (suveren), bank va korporativ aktivlarga beriladi. Masalan, korporativ riskni qoplash uchun qarz oluvchining kredit sifatidan qat‘i nazar kapitalga 8 foiz (ya‘ni riskni o‘lchash koeffitsientining 100 foiz) miqdorida ajratmalar qilish nazarda tutiladi.

Bazel-II da kontragentda hosilaviy qimmatli qog'ozlar, REPO bitimi bo'yicha yuzaga keladigan kredit risklari darajasi ham kapitalning etarliligini baholashda hisobga olinadi.

Bazel-II da aktivlarni riskka tortilgan summasi (RWA) tarkibi o'zgaradi va ushbu tarkib quyidagicha aniqlanadi:

$$RWA=CRWA+OR+MP$$

Bu erda:

CRWA-aktivlarning kredit riskiga tortilgan summasi

OR- operatsion risk

MR-bozor riski

Bazel-II kredit riskini o'lchash bo'yicha uch yondashuvni taklif etadi:

-standartlashgan yondashuv;

-ichki reytinglarga asoslangan bazaviy yondashuv (IRB-Internal rating-based approach);

- ichki reytinglarga asoslangan takomillashgan yondashuv.

Tijorat banklarida IRB yondashuvi asosida defolt bo'lish ehtimolini baholash uchun quyidagi modeldan foydalaniladi:

$$PD_i = \frac{\Delta ICR_{Ti}}{ICR_{Def} - ICR_{t_1}} \times 100\%,$$

Bu erda:

PD_i – i - mijozning defolt bo'lish ehtimoli;

ΔICR_{Ti} - i - mijozning kredit shartnomasi davrida kredit reytingining o'zgarishi;

ICR_{Def} - maksimal defolt reytingi.

Ushbu modelni tuzish uchun ikki bosqichdan o'tish talab etiladi. Birinchi bosqich - mijozning kredit reytingi o'zgarish tezligini hisoblash.

$$V_{\Delta ICR_{Ti}} = \frac{ICR_{t_{2i}} - ICR_{t_{1i}}}{(t_{2i} - t_{1i})},$$

Bu erda:

$ICR_{t_{2i}}$ - i-mijozning t_2 vaqtdagi kredit reytingi;

$ICR_{t_{1i}}$ - i-mijozning t_1 vaqtdagi kredit reytingi;

t_1 - i-mijozning hisobot sanalari ($t_2 > t_1$).

Ko'rsatilgan hisobot sanalari sifatida quyidagilarni ishlatish mumkin:

t_1 – hisobot yilining boshi yoki kreditni berish sanasi (kreditlanayotgan mijozlar uchun), agar kredit joriy yilda berilgan bo'lsa;

t_2 – defolt ehtimolini baholashdan oldingi so‘nggi hisobot sanasi.

Ikkinchi bosqich – ΔICR_{Ti} – o‘zgartirish kreditnogo reytinga i-mijozning kredit shartnomasi davrida kredit reytingi o‘zgarishi.

Ichki reytinglar asosidagi yondashuvda kredit riski darajasi bankning ichki reytinglariga asoslangan ballarga bog‘liq ravishda belgilanadi. Banklarning ichki reytingi esa, mijozlarning kredit tarixiga asosan belgilanadi. Mazkur yondoshuvda uch muhim jihat mavjud:

– bank o‘zining va o‘z kontragentlarining krizis yoki bankrot imkoniyatlariga mustaqil baho berishni amalga oshirishga qodir bo‘lishi lozim;

– bank risklarga integral baho bera olishi zarur;

– ichki baholash bank qanday ma‘lumotlardan foydalanishiga bog‘liq bo‘ladi, ya‘ni bank o‘z risklarini ishonchli ma‘lumotlarga muvofiq o‘lchashga qodir bo‘lishi shart.

Kapitalga qo‘yiladigan talablarni hisoblashda IRB yondashuvlarida faqat kutilmagan zararlar (Unexpected Loss – UL)ga berilgan baholar hisobga olinadi. Kutilayotgan zararlar (Expected Loss – EL) kreditlar bo‘yicha ko‘riladigan zararlarni qoplashga mo‘ljallangan zaxiralarga kiritiladi.

Hisoblangan zaxiralar kutilayotgan zarardan kamroq bo‘lsa, zaxiralarning bu taqchilligini tartibga soluvchi kapitaldan teng qismlarga bo‘lib hamda birinchi va ikkinchi daraja kapitallaridan chegirib qolinadi. Zararlarni qoplashga mo‘ljallangan zaxiralarning ortiqcha qismi ikkinchi daraja kapitalga, lekin yuqori limit bilan qo‘shib qo‘yiladi.

Bazel-II standartida kredit riskini baholashda qo‘llaniladigan koeffitsientlar quyidagilarni hisobga oladi:

- mamlakatning suveren kredit reytingi;

- bankning reytingi;

- kredit olgan mijozning reytingi;

- bank operatsiyasining turi.

Bazel-II ning muhim talablaridan biri etarli darajada zaxira ajratmalari bilan ta‘minlanmagan bank kreditlarining risk darajasini oshirish talabidir. Ushbu talabning mohiyati shundaki, kreditni qaytarish muddati tugaganiga 90 kun va undan ortiq vaqt o‘tgan bo‘lsa, yaratilgan zaxira ajratmasi miqdori kredit bo‘yicha umumiy qarzdorlikning 20 foizidan kam bo‘lsa, u holda, mazkur kreditlarning risk darajasi 150 foizni tashkil qiladi. Bu esa, muddati o‘tgan kreditlarning brutto kreditlar hajmidagi salmog‘i nisbatan yuqori bo‘lgan tijorat banklarining likvidliligiga va kapital bazasining barqarorligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Buning sababi shundaki, birinchidan, respublikamizda kreditlardan ko‘riladigan zararlarni qoplashga mo‘ljallangan zaxira ajratmalari to‘liq tijorat banklarining xarajatiga olib boriladi. Bu esa, o‘z navbatida, banklarning sof foydasini kapitallashtirish darajasining pasayishiga xizmat qiladi. Ikkinchidan, muddati o‘tgan kreditlarning 150% darajasida riskka tortilishi tijorat banklarining riskka tortilgan aktivlari summasining oshishiga olib keladi. Buning natijasida tijorat banklari kapitalining etarlilik koeffitsienti pasayadi. Uchinchidan, kreditlarning asosiy qismi tijorat bankining “Nostro” vakillik hisobraqamlarini kreditlash yo‘li bilan amalga oshiriladi. Shu sababli, kreditlarning muddatida qaytmasligi bankning likvidli aktivlari miqdorining kamayishiga va shuning asosida uning joriy likvidlilik darajasining pasayishiga olib keladi.

Muddati o‘tgan kreditlarning risk darajasi oshishi natijasida tijorat banklarining kapital bazasi va ularning likvidliligiga nisbatan yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan salbiy ta’sirga barham berish uchun Markaziy bank tomonidan tijorat banklarining muddati o‘tgan kreditlariga nisbatan qo‘yiladigan talablar aniqlashtirilishi va kuchaytirilishi lozim.

Bazel-II standartida operatsion risk bo‘yicha kapitalning etarligini hisoblash uchun uch usuldan foydalanish tavsiya etilgan. Birinchi usul bazaviy indikator usuli, ikkinchi usul – standart usul, uchinchi usul esa, kengaytirilgan usul hisoblanadi. Mazkur usullar bo‘yicha hisoblangan kapitalning etarlilik koeffitsientlari bir-biridan sezilarli darajada farqlanadi. Shu sababli, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki mavjud uch usuldan birini tanlab olishi va respublikamiz tijorat banklarining barchasida operatsion risk bo‘yicha kapitalning etarligi ana shu usulda hisoblanishi lozim. Fikrimizcha, kapitalning etarligini hisoblashning kengaytirilgan usulini respublikamiz bank amaliyotida qo‘llash uchun sharoit mavjud emas. Chunki ushbu usul banklarning o‘zlari ishlab chiqqan reyting baholash natijalariga asoslanadi. Respublikamiz banklarida esa, operatsion riskni baholashning reyting usuli mavjud emas.

AQShlik bank nazorati bo‘yicha ekspertlar Bazel-1 ning ayrim talablariga, shu jumladan, kredit riskini baholash bo‘yicha talabiga nisbatan jiddiy e’tirozlar bildirib kelishayotgan edi. Bazel-1 da tijorat banki tomonidan mijozlarga berilgan kreditlarning risk darajasi 100% qilib belgilangan edi (ipoteka kreditlari bundan mustasno). Banklar tomonidan hukumatlarga berilgan kreditlarning risk darajasi esa, ushbu mamlakatlarning Ijtimoiy-Iqtisodiy Hamkorlik Tashkilotiga a’zo yoki a’zo emasligidan kelib chiqqan holda belgilanar edi. Bu o‘z navbatida, AQShlik

ekspertlarning noroziligiga sabab bo'ldi. Ular haqli ravishda e'tiroz bildirishdi: nima Indoneziya hukumatining kredit to'loviga layoqatliligi AQShning "Jeneral Motorz" kompaniyasidan yuqorimi?

Bazel qo'mitasi ekspertlari AQSH ekspertlarining e'tirozini hisobga olishdi va xalqaro kreditlarning risk darajasini mamlakatning suveren kredit reytingiga bog'liq ravishda belgilash tartibini joriy qilishdi.

Mavjud bo'lgan AAA dan S - gacha tashqi reytinglar shkalasida Bazel II" V- dan kam bo'lmagan reytinglarni e'tiborga oladi. Yanada past reytingli yuridik shaxslarga (ularning qaysi tarmoqqa aloqador ekanligidan qat'iy nazar) yuqori baholash koeffitsienti beriladi (150% miqdorida).

"Bazel II" tomonidan, davlatlar va markaziy banklarga berilgan (suveren reytingi deb atalmish) reytinglar, u yoki bu korxonaga yoki kredit tashkilotining yakka tartibdagi kredit reytinglari va eksport kredit reytinglari farqlanadi.

Kontragentlarning risk darajasi quyidagi tarzda aniqlanadi (suverenlarga nisbatan - davlatning tashqi kredit reytingiga bog'liq ravishda):

Birinchi – rezidenti u yoki bu bank, yoki mahalliy hokimiyat idorasi bo'lgan, davlatning tashqi kredit reytingiga asoslangan.

Ikkinchi – bankning yoki mahalliy hokimiyat idorasining o'z reytingiga.

5.2. Tijorat banklari riskli aktivlarini boshqarish usullari

Tijorat banklari riskli aktivlari ichida asosiy o'rinni kreditlar egallaydi. Shu sababli, kredit portfelini boshqarish riskli aktivlarni boshqarish tizimida muhim, o'ziga xos o'rin egallaydi.

Tijorat bankining kredit portfeli – bu bank tomonidan berilgan va hali qaytarilmagan barcha kreditlarning yig'indisidir.

Kredit portfeliga muddati o'tgan kreditlar ham, sharti qayta ko'rib chiqilgan kreditlar ham, sud jarayonidagi kreditlar ham kiradi.

Kredit portfelining sifat ko'rsatkichlari:

Muddati o'tgan kreditlarning normal darajasi:

(Muddati o'tgan kreditlar:Brutto kreditlar)x100%

Agar ushbu ko'rsatkichning darajasi 3 foizdan oshmasa, u holda kreditlar bo'yicha muddati o'tgan qarzdorlikning darajasi normal hisoblanadi.

Muddati o'tgan kreditlarning yo'l qo'yish mumkin bo'lgan chegaraviy darajasi:

(Muddati o'tgan kreditlar:Brutto kreditlar)x100%

Ushbu ko'rsatkichning me'yoriy darajasi 5 foizni tashkil etadi. Agar bu ko'rsatkich 5 foizdan oshsa, bank kredit portfelining sifati qoniqarsiz deb hisoblanadi.

Shu sababli, Germaniya va Frantsiya banklarida ushbu ko'rsatkich 5 foizga etishi bilan uning 2,0-2,5 foiz bankning balansidan o'chiriladi.

Kreditlardan ko'rilgan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zaxira ajratmalari darajasi

$$(ZAS : BAO'S) \times 100\%$$

Bu erda:

ZAS – zaxira ajratmalari summasi

BAO'S – bank aktivlarining o'rtacha summasi

Ushbu ko'rsatkichning yuqori me'yoriy darajasi 0,5 foizni tashkil etadi.

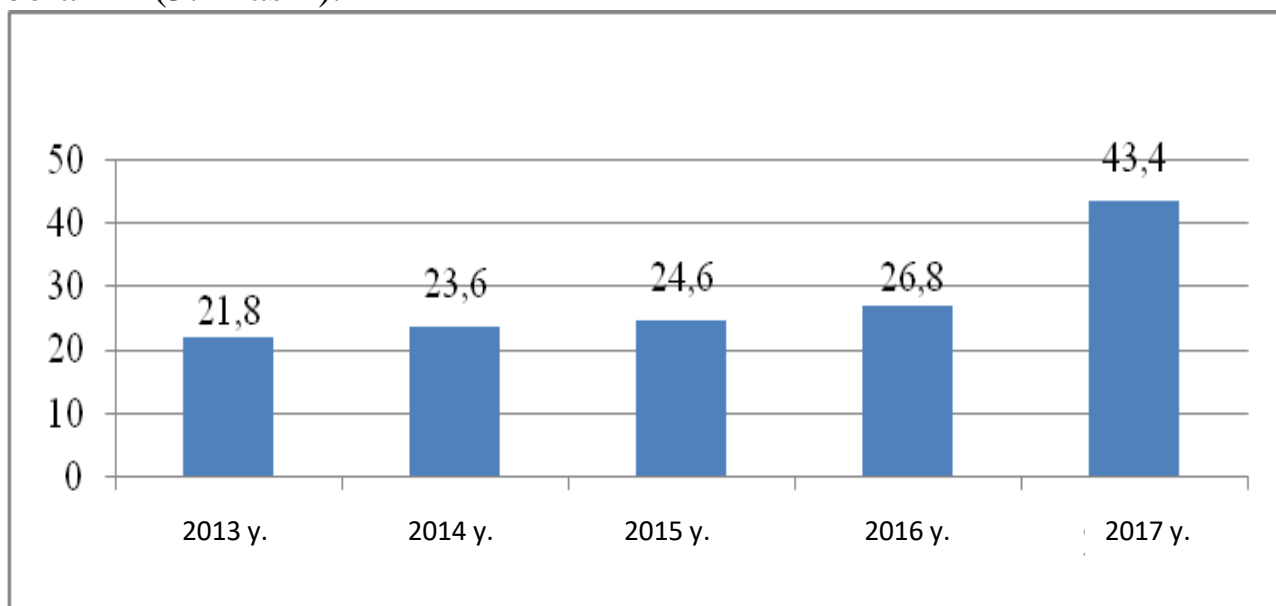
1 so'mlik kredit qo'yilmasiga to'g'ri keladigan daromad darajasi
(KOFDS : KQS) x 100%

Bu erda:

KOFDS – kreditlardan olingan foizli daromadlar summasi

KQS – kredit qo'yilmalari summasi.

Xalqaro bank amaliyotida tijorat banklarining kredit emissiyasi darajasini baholashda kreditlarning yalpi ichki mahsulotga nisbatan darajasi ko'rsatkichidan keng foydalaniladi. Quyidagi rasm ma'lumotlari orqali respublikamiz tijorat banklari kredit emissiyasining darajasiga baho beramiz (5.1-rasm).

5.1-rasm. O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari kreditlarining yalpi ichki mahsulotga nisbatan darajasi, foizda

5.1-rasm ma'lumotlaridan ko'rish mumkinki, 2013-2017 yillarda O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari kreditlarining YaIMga nisbatan salmog'ining o'sish tendentsiyasi kuzatilgan. Bu esa, tijorat banklarining kredit emissiyasi ko'lamini tobora kengayib borayotganligidan dalolat beradi.

2017 yilda tijorat banklari kreditlarining YaIMga nisbatan salmog'ining 2016 yilga nisbatan keskin oshganligi 2017 yil sentyabr oyida milliy valyutaning AQSH dollariga nisbatan almashuv kursining keskin pasayganligi natijasida dollardagi kreditlarning so'mdagi qiymati oshganligi bilan izohlanadi (valyuta siyosatini liberallashtirilishi munosabati bilan).

Shunisi ahamiyatliki, tijorat banklarining kreditlash amaliyotini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan davlat siyosati izchillik bilan amalga oshirilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 12 sentyabrdagi "Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va barqarorligini oshirishga doir chora-tadbirlar to'g'risida"gi (PQ-3270-sonli) qarorida tijorat banklarining kredit portfelini shakllantirish jarayonlariga vazirliklar va idoralar, joylardagi davlat hokimiyati organlari rahbarlarining aralashuviga yo'l qo'yilmasligi belgilab qo'yilgan.

Shu o'rinda qayd etish joizki, 2009 yilning sentyabr oyidan boshlab O'zbekiston Respublikasi Markaziy banking majburiy zaxira stavkalarini tabaqalashtirilishi tijorat banklarining kreditlash salohiyatini oshirishda muhim rol o'ynadi.

Ta'kidlash joizki, respublikamiz tijorat banklarining kapitallashish darajasining oshib borayotganligi, depozitlari miqdorining ko'payayotganligi ular tomonidan berilayotgan kreditlar hajmining oshishiga imkon bermoqda (5.1-jadval).

5.1-jadvalda keltirilgan ma'lumotlar ko'rsatadiki, 2012-2017 yillarda respublikamiz tijorat banklarining regulyativ kapitali va depozitlari hajmining o'sish tendentsiyasi kuzatilgan. Buning ustiga, 2017 yilda mazkur ko'rsatkichlarning 2012 yilga nisbatan yuqori darajadagi o'sish sur'atlari kuzatilgan. Bu esa, o'z navbatida, mazkur davrda kreditlar hajmining yuqori sur'atlarda o'sishini ta'minlash imkonini bergan.

5.1-jadval

O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining regulyativ kapitali, depozitlari va kreditlari hajmi, trln. so‘mda.

Ko‘rsatkich nomi	Yillar						2017 yilda 2012 yilga nisbatan o‘zgarishi, marta
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	
Regulyativ kapital	6,2	6,5	6,9	7,8	9,4	-	-
Depozitlar	22,9	26,1	28,5	35,6	44,6	58,7	2,6
Kreditlar	20,4	26,5	34,8	42,7	53,4	108,5	5,3

Tijorat banklarining kreditlarini boshqarishda asosiy e‘tibor kredit portfelining risk darajasini pasaytirishga va risk darajasining oshib ketishining oldini olishga qaratiladi.

Tijorat banklari kredit portfelining risk darajasi oshib ketishining oldini olishning sinalgan, ishonchli yo‘li, bu – kredit portfelining diversifikatsiya darajasini ta‘minlash hisoblanadi.

Xalqaro bank amaliyotida tijorat banklarining kredit portfelini kreditlarning tarmoq xususiyatiga ko‘ra diversifikatsiya qilish keng qo‘llaniladi. Bunda me‘yoriy mezon sifatida 25% olingan. Ya‘ni, tijorat banki tomonidan berilgan jami kreditlarning 25 foizdan ortiq qismi bitta tarmoqda to‘planib qolmasligi kerak.

Shuningdek, tijorat banklarining kreditlarini boshqarishda tasniflangan kreditlar tarkibini yaxshilash usulidan ham foydalaniladi. Bunda asosiy e‘tibor tasniflangan kreditlar tarkibida shubhali va umidsiz kreditlar salmog‘ini pasaytirish hisobidan yaxshi va standart kreditlar salmog‘ini oshirishga qaratiladi.

Respublikamizda to‘lovlarning maqsadli ketma-ketligi qo‘llanilayotgan hozirgi sharoitda davlat soliq xizmatiga solishtirish dalolatnomasiz inkasso qo‘yish va soliq to‘lovlari avans tariqasida undirish huquqining berilganligi tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlarni o‘z vaqtida undirishga to‘sqinlik qilayotganligi bu boradagi dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Shuningdek, tijorat banklari tomonidan iqtisodiyotning real sektoriga berilgan xorijiy valyutalardagi kreditlarning qaytmasligi muammosi ham mavjud.

O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti Sh.M.Mirziyev ta’kidlaganidek, “xalqaro moliya institutlarining kreditlari, ayniqsa, loyihalar buyurtmachilari bo‘lmish Respublika yo‘l jamg‘armasi va “O‘zkommunxizmat” agentligi tomonidan samarasiz ishlatilmoqda. Chunki ularning faoliyatida tizim, nazorat va ma’suliyat yo‘q”¹⁴.

Haqiqatdan ham, yirik investitsiya loyihalarini amalga oshirishdagi xatoliklar, suiste’molliklar tijorat banklari faoliyatiga va bank infratuzilmasiga nisbatan salbiy ta’sirni yuzaga keltirmoqda.

Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, 2017 yilning 5 sentyabridan boshlab amalga oshirilgan valyuta siyosatini liberallashtirish banklar faoliyati va bank infratuzilmasiga nisbatan salbiy ta’sirni yuzaga keltirdi.

2017 yilning 5 sentyabridan boshlab, valyuta siyosatini liberallashtirish talablaridan kelib chiqqan holda, so‘mning 1 AQSH dollariga nisbatan nominal almashuv kursi 8100,00 so‘m qilib belgilandi. Bu esa, bungacha amal qilgan almashuv kursidan qariyb ikki barobar yuqoridir. Natijada, iqtisodiyotning real sektori korxonalarining importni to‘lash va xorijiy valyutalardan olingan bank kreditlarini qaytarish bilan bog‘liq bo‘lgan xarajatlari keskin oshishiga olib keldi. Oqibatda, import hajmi qisqarishi va xorijiy valyutadagi kreditlarni qaytara olmaslik ehtimoli kuchaydi.

Tijorat banklarining yuqori riskli aktivlarining ikkinchi turi bo‘lib, korporativ qimmatli qog‘ozlarga qilingan investitsiyalar hisoblanadi.

Korporativ qimmatli qog‘ozlarga qilingan investitsiyalarning risk darajasini pasaytirishning asosiy usuli bo‘lib, qimmatli qog‘ozlar portfelini diversifikatsiya qilish hisoblanadi.

Nazorat uchun savollar

1. Tijorat banklarining aktivlari risk darajasiga ko‘ra necha guruhga bo‘linadi?
2. Banklarda riskli aktivlarni boqsharish qaysi prinsiplarga tayanadi?
3. Tijorat banklari riskli aktivlarini boshqarishning qanday usullari mavjud?
4. Banklarning riskli aktivlari darajasini baholash uchun qaysi ko‘rsatkichlardan foydalaniladi?

¹⁴ Mirziyoyev SH.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017. – 28-bet.

5. Tijorat banklari aktivlarining risk darajasiga ta'sir qiluvchi qanday ichki omillar mavjud?

6. Tijorat banklari aktivlarining risk darajasiga ta'sir qiluvchi qanday tashqi omillar mavjud?

7. O'zbekiston tijorat banklarida riskli aktivlarni boshqarish bilan bog'liq bo'lgan qanday muammolar mavjud?

6-BOB. TIJORAT BANKLARINING KREDIT SIYOSATI

6.1. Bankning kredit siyosati va unga qo‘yiladigan talablar.

Kreditlash bank ishining o‘zagi bo‘lib, uning sifatiga qarab bankning faoliyati to‘g‘risida xulosa chiqarish mumkin. Bunda, asosan, kreditlarni boshqarish jarayonining asosiy ahamiyat kasb etishiga sabab Shuki, uning sifati bank ishining samaradorligiga bog‘liqdir. Iqtisodchilar tomonidan jahon banklarining sinishi (bankrotlikka uchrashi) sabablarini tadqiq qilish shuni ko‘rsatayaptiki, asosan, banklarning sinishiga sabab – bank aktivlari sifatining (eng avvalo kreditlarning) pastligidir. Kreditning sifati kreditlash jarayonini boshqarishga bog‘liq bo‘lib quyidagi asosiy elementlardan tashkil topadi:

– tijorat bankida mukammal ishlab chiqilgan kredit siyosati kreditlashtirish jarayonining mavjudligi;

– kredit portfelini optimal boshqarishning yo‘lga qo‘yilganligi;

– kreditlarni muntazam nazorat qilishning tashkil qilinganligi;

– bank tizimida ishlaydigan xodimlarning tayyorgarlik darajasi.

“Kredit siyosati” hujjatli kreditlarni boshqarish jarayonining poydevorini tashkil etadi. Tijorat banki tomonidan ishlab chiqilgan va yozma ravishda qayd etilgan “Kredit siyosati” kreditlarni oqilona boshqarishning samarali yo‘llaridan hisoblanadi. Ushbu hujjat bankning kreditlashtirish faoliyatining andozalari va parametrlarini belgilab beradi. Ushbu belgilangan standartlar va parametrlardan kredit berish, qarzlarni hujjatlashtirish va boshqarish bo‘yicha ma’suliyatli bo‘lgan bank xizmatchilari qo‘llanma sifatida foydalanishlari lozim. Kredit siyosati bank boshqaruvi a’zolari, qonun chiqaruvchi, strategik qaror qabul qiluvchi shaxslarning xatti-xarakatini belgilab beradi hamda ichki va tashqi auditorlarga bankda kreditlarni boshqarish darajasining o‘tish davrida, moliyaviy bozorlarga davlatning ta’siri kamaygan sharoitda, tijorat banklari ichki siyosatini o‘zlari ishlab chiqishlari va bu jarayonda keskin faollashtirishlari shart.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2000 yil 2 martdagi “Tijorat banklari kredit siyosatiga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risida”gi Nizomga asosan bankning kredit siyosatiga quyidagicha ta’rif beriladi: Bankning kredit siyosati – kreditlash jarayonida yuzaga keluvchi risklarni boshqarishda bank rahbariyati tomonidan qabul qilinadigan choralar va uslublarni belgilovchi hamda bank rahbariyati va xodimlari kreditlar portfelini samarali boshqarishga doir ko‘rsatmalar bilan ta’minlovchi

hujjatdir. Kredit siyosati bankning kredit faoliyati maqsadlarini aniq ko'rsatishi va aniqlab berishi shart.

Tijorat banklarining kredit siyosati kredit menejmentini samarali olib borishning asosi hisoblanadi. Bu siyosat bank xodimlarining kredit berish, bankning kredit portfelini boshqarish bilan bog'liq obyektiv standartlari va mezonlarini aniqlab beradi. Kredit siyosatini to'g'ri tuzish va olib borish, barcha bo'limlar tomonidan bu siyosat maqsadining aniq tushinilishi bank boshqaruviga kredit standartlari to'g'ri olib borishiga, yuqori risklardan qochishga, bank imkoniyatlarini to'g'ri aniqlashga asos yaratadi.

Yaxshi ishlab chiqilgan kredit siyosati kredit riskini boshqarish va uning kamaytirishga yaxshi imkon beradi.

Kredit siyosatining zarurligi shundaki, bank katta yoki kichikligidan, unda kam yoki ko'p xodim ishlashidan qat'iy nazar, bankda bu siyosat bo'lishi lozim. Chunki bu siyosat kredit bo'yicha unifitsirlashgan umumiy qoida va tamoyillarning bajarilishini, operatsiyalar bajarilishining ketma-ketligini ta'minlaydi. Bankning kredit siyosati bankning hamma xodimlari – kichik xodimdan yoki bank boshqaruvi raisigacha bir xil bo'lishi lozim. Shuning uchun ham bu tartib kredit siyosatini oldindan belgilab olingan qoida va echimlar to'plami deyiladi.

Kreditlash siyosati va uning samaradorligi to'g'ri kredit narxlari belgilangan sharoitda muvaffaqiyatli bo'lishi mumkin.

Kredit siyosatini samarali olib borishda bank xodimlari bank mijozlarining mablag'larini kimlarga foydalanishga berish mumkinligini yaqqol bilishi lozim.

Bank qanday kreditlar, qancha miqdorda, kimga, qaysi sharoitlar bilan berilishini hal qilishi zarur. Biznesning shunday turlari borki, bank kredit bera turib ular bo'yicha qiyin ahvolga tushib qolishi mumkin. Shuning uchun har bir faoliyat risk bilan bog'liq ekanligini esdan chiqarmaslik zarur. Bankning kredit siyosati uning faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavfli holatlarning oldini olishga, buning uchun depozitlar va kreditlar o'rtasidagi nisbatning, bank majburiyatlari bilan kapitali o'rtasidagi va boshqa ko'rsatkichlarning me'yorida bo'lishini taqazo qiladi. Oqilona kredit siyosati beriladigan kreditlarning sifatini oshiradi. Shuning uchun kredit siyosatining asosiy maqsadi boshqaruv jarayoni, fondlarning etarlicligi, risklarni sifat darajasi bo'yicha turkumlari, kredit portfelining balansi, majburiyatlarning tarkibiy qismlarini ajratish kabi elementlarini o'z ichiga olishi lozim.

Bank kredit siyosatining mazmuni quyidagilardan iborat:

✓ Bank kredit portfelini aniqlash va shakllantirish (kredit turlari, qoplash muddatlari, miqdori va sifati) bilan bog‘liq masalalar;

✓ Bank raisining kredit faoliyati uchun javob beradigan o‘rinbosari, kredit qo‘mitasi raisi va kredit inspektoriga yuklangan vakolatlar ro‘yxati (eng ko‘p kredit summasi va turlari);

✓ Bankning kredit berish sohasidagi huquqlari va axborot taqdim etish bo‘yicha jami majburiyatlari;

✓ Kredit arizalari bo‘yicha tekshirish va qaror chiqarish tizimi bayoni;

✓ Kredit arizasiga ilova qilinadigan zaruriy hujjatlar va kredit ishida albatta saqlanadigan hujjatlar ro‘yxati (qarzdorning moliyaviy hisoboti, kredit shartnomasi, garov, kafolat haqida shartnoma va hokazolar);

✓ Kredit ishlari saqlanishi va tekshirilishi uchun kim javobgarligi, kim va qanday holatda ularni olish huquqiga egaligi to‘g‘risida batafsil ma‘lumotlar;

✓ Kreditning ta‘minlanganligi va uni qabul qilish, baholash va amalga oshirishning asosiy qoidalari;

✓ Barcha kreditlar sifatini belgilaydigan me‘yorlar bayoni;

✓ Eng yuqori kredit imtiyozlarini belgilash va ko‘rsatish (ya‘ni kredit summalari va bank yalpi aktivlarining eng Yuqori nisbati);

✓ Bank xizmat ko‘rsatadigan mintaqa, kredit qo‘yilmalarining asosiy qismi joriy etiladigan tarmoq, iqtisodiyot sohasi yoki sektori;

✓ Muammoli kreditlar tarkibi va tahlili, bunda muammolarni qanday hal etilishi ehtimollari ko‘rsatiladi.

Qolgan hujjatlarda ta‘qiqlanadigan yoki nomaqbul kredit turlari tavsiflanadi (to‘lovga qodirligi shubhali bo‘lgan yoki hujjatlar to‘liq ro‘yxatni taqdim etmagan) qarz oluvchilar va hokazolar).

Kredit siyosati malakali tuzilib, bank rahbaridan tortib operatorgacha barcha darajalarda me‘yorida amalga oshirilsa, bu bank rahbariyatiga to‘g‘ri qarorlar chiqarish, ortiqcha risklardan xolos bo‘lish, bank kreditlarini to‘g‘ri baholash imkonini beradi. Shu bilan birga, kredit siyosati siyosiy, iqtisodiy va huquqiy shartlarni hisobga olgan holda ancha yumshoq bo‘lishi darkor.

Bank kredit siyosati bank resurslari, ularning joylashtirilish bilan chambarchas bog‘liq. Bank resurslarining asosiy qismini jalb qilingan mablag‘lar, jumladan yuridik va jismoniy shaxslarning depozitlaridan tashkil topadi. Shuningdek, hozirgi kunda jalb qilingan resurslar ichida banklararo kredit ham alohida o‘rin egallaydi. Depozitlar bo‘yicha belgilangan foiz stavkalari, hamda boshqa bankdan olingan kredit uchun foiz stavkalari bank tomonidan beriladigan kreditning foiz stavkalari bilan

bog'liq bo'ladi. Kredit siyosatining aniq va mukammal tayyorlanish va izohlanish holatlari har bir bank uchun kreditlash jarayonini ijobiy tashkil etish uchun asos bo'ladi. Bank tomonidan to'plangan resurslarni to'g'ri va oqilona joylashtirish bankning kredit siyosatining sifatiga bog'liq bo'ladi. Kredit siyosati sifatiga va holatiga qarab bank jalb qilgan resurslarini to'g'ri joylashtirish va oldindan ko'zlangan daromad olish imkoniyati yaratiladi.

6.2. Tijorat banklari kredit siyosatining mezonlari

Har qanday tijorat kredit siyosatining maqsadi odatda quyidagilardan iborat bo'ladi: kredit qo'yilmalari hajmining o'sishini, risk yuqori bo'lgan operatsiyalarning odilona diversifikatsiyasini, o'rta va uzoq muddatli kredit qo'yilmalar hajmini keskin ko'paytirish va ularning samaradorligini ta'minlashga yo'naltirilgan bo'ladi. Shuningdek, kredit siyosati investitsion kreditlar salmog'ini oshirish, ustun darajada iqtisodiyotning real sektorini kreditlash, ishlab chiqarish korxonalarini moliyaviy qo'llab-quvvatlash kabi asosiy yo'nalishlarni ham o'z ichiga qamrab olgan bo'lishi lozim.

Kredit siyosati bankning o'ziga xos "kredit tili"ni yaratadi va u bank faoliyati yomonlashganda, kredit vakolatlari va majburiyatlari o'zgarganda ham katta ahamiyat kasb etadi. Qat'iy siyosat asosida berilgan bank umumiy kreditlash faoliyatining rivojlanishi va kreditlarning samarali ishlatilishi uchun zamin yaratadi. Kredit siyosati qoidalariga rioya etish bankning asosiy maqsadlari: foyda olishni ta'minlash, risklarni boshqarish bank faoliyati me'yorlariga rioya etishga erishish imkonini beradi.

Kredit siyosatining mavjudligi, eng muhimi – barcha darajalarda ishlab chiqilgan siyosatga rioya etish bank ssuda portfelini sifatli boshqarish uchun asos bo'ladi. Bu esa o'z navbatida, uning qarzdorlari va aksiyadorlari foydasini ko'paytiradi va faravonligini oshiradi.

Aniq bir tijorat bankining kredit siyosatida kredit portfelini boshqarishning asosiy yo'nalishlari qilib quyidagilarni belgilab olinadi:

*kredit risklari darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni aniqlash, ularni baholash va bartaraf etish;

*qarz oluvchining kreditga layoqatlilik darajasini va uning moliyaviy axvolini aniqlash, kredit riskini bashorat qilish;

*muammoli ssudalarni oldindan aniqlash va ularni so'ndirish choralarini ishlab chiqish;

*kredit qo'yilmalarini diversifikatsiya qilishni, ularning likvidligini va daromadligini ta'minlash;

*kredit olgan mijoz bilan doimo aloqada bo‘lib turish;

*kichik va o‘rta tadbirkorlikni, dehqon va fermer xo‘jaliklarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlashdan iborat.

Bank tomonidan, xo‘jalik subyektlarining aylanma mablag‘lari etishmasligi, mavjud mablag‘larning me‘yoridan ortiqcha tayyor mahsulot qoldiqlariga jalb qilinishi, mablag‘larning tayyor mahsulot sifatida qotirib qo‘yish sabablarini o‘rganib borish, zararga ishlayotgan va bankrotlik alomatlari ko‘zga tashlanayotgan xo‘jalik subyektlarining moliyaviy ahvolini doimiy monitoringini tashkil qilish bank kredit siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir.

Kredit siyosati bank tomonidan beriladigan kreditlar toifasi va turlarini aniqlash va belgilashi lozim. Masalan, kreditlash sohalari bo‘yicha: tijorat faoliyati, sanoat, qishloq xo‘jaligi, kapital qo‘yilmalarni moliyalash va boshqa tarmoqlarga kredit berish, kredit turlari bo‘yicha: “kredit liniyalarini ochib va ochmay” kreditlash yoki kreditlashning boshqa usullarini qo‘llashni belgilab berishi mumkin.

Kredit siyosatida kreditlarni tasniflash tizimi aniq ifodalanishi, kredit xodimlari kredit portfelidagi barcha ma‘lum bo‘lgan salbiy o‘zgarishlar to‘g‘risida rahbariyatga xabar berishlari lozim. Qarzdor yoki garov ahvoli yomonlashishini oldindan aniqlash ehtimoliy yo‘qotishlarni kamaytirish uchun juda muhimdir.

Kredit siyosati kreditlarning barcha toifalari bo‘yicha “to‘lovsizlik” tushunchasining aniq ifodalanishi, foizlarni o‘stirmaslik mezonlari, Shuningdek, bank Boshqaruvi va Kengashining tegishli hisobotlariga nisbatan talablarni o‘z ichiga olishi zarur. Kredit siyosatida qarzlarni qaytarishga doir izchil, bosqichma-bosqich chora-tadbirlar ko‘rilishini talab qilishi kerak. Rahbariyat Markaziy bank tomonidan belgilangan talablarga muvofiq kreditlarni hisobdan chiqarish tadbirlarini ishlab chiqishi lozim.

Kredit siyosatini ishlab chiqish va ijro etish yuzasidan javobgarlik bank Kengashi va Boshqaruvi a‘zolariga yuklatilgan. Odatda tijorat banking kredit siyosati yo‘nalishlari quyidagilardan tashkil topishi mumkin:

*bank o‘rni va obro‘sini moliyaviy-borqaror banklar singari yaxshilash;

*O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki normativlariga muvofiq darajada o‘z kaptalining etarliligini ta‘minlash;

*bankning samaradorligi va barqarorligini qo'llab-quvvatlagan holda uning daromadlarining maksimallashtirishini ta'minlovchi aniq kredit va investitsiya siyosatini o'tkazish;

*strategik jihatdan muhim bo'lgan shahar rayonlarida yangi omonat kassalarini ochish bilan bog'liq bo'lgan bank tarmog'ini kengaytirish.

Kreditlash jarayonida bank siyosati bank oldidagi majburiyatlarni bajara oladigan mavjud yangi mijozlarni kredit resurslari bilan ta'minlash, sinf darajasidagi kreditlarni taqdim etishni kengaytirish hisoblanadi. Tijorat banki foydaliligini hisobga olgan holda xalqaro standartlar miqyosida mijozlarga sifatli kredit xizmatini taqdim etishga intiladi. Shuning uchun bank kredit siyosatining asosiy tamoyillariga quyidagilar kiritilgan:

✓ kreditlash to'g'risida qarorlar qabul qilishning barcha darajalari bo'yicha javobgarlikni taqsimlash;

✓ bank tomonidan amalga oshiriladigan kredit operatsiyalari uchun aniq belgilangan shartlarning mavjudligi;

✓ maxsus kreditlash tamoyillari – muddatlilik, to'lovlilik, qaytarib berishlilik, ta'minlanganlik va rentabellik asosida beriladigan kreditlarni majburiy nazorat qilish;

✓ bank boshqaruvining umumiy siyosati bilan maxsus faoliyat yo'nalishlari siyosati(ya'ni depozitlar bo'yicha, investitsiya bo'yicha, aktivlar va passivlarni boshqarish bo'yicha va hokazo)ning uzviy bog'liqligidir.

6.3. Tijorat banklari kredit siyosatida kreditlarning daromadlilikini oshirish, ularning risk darajasini boshqarishga qo'yiladigan talablar

Tijorat banklarining kredit siyosatida kreditlarning daromadlilikini oshirish va ularning risk darajasini boshqarishni takomillashtirishga alohida e'tibor qaratiladi.

Kreditlarning daromadlilikini tavsiflovchi ko'rsatkichlar va ularning prognoz darajalari kredit siyosatida aniq ko'rsatilishi kerak.

Tijorat banklari kreditlarining daromadlilikini baholashda quyidagi ko'rsatkichlardan keng foydalaniladi:

1. Bir so'mlik kredit qo'yilmasiga to'g'ri keladigan daromad darajasi.

Ushbu ko'rsatkichni hisoblash uchun kreditlardan olingan foizli daromadlar summasi kredit qo'yilmalari summasiga bo'linadi va olingan natija 100 foizga ko'paytiriladi.

Shunisi xarakterliki, ushbu ko'rsatkichning me'yoriy darajasi mavjud emas. Shu sababli, uni baholash uchun moliyaviy tahlilning qiyosiy tahlil usulidan foydalaniladi. Ushbu usuldan foydalangan holda, birinchidan, 1 so'mlik kredit qo'yilmasiga to'g'ri keladigan daromad darajasi boshqa banklarning shu ko'rsatkichi bilan taqqoslanadi; ikkinchidan, ushbu ko'rsatkichning joriy davrdagi darajasi oldingi davrlardagi darajalari bilan taqqoslanadi.

2. Tijorat banklari kredit qo'yilmalarining o'sish sur'ati bilan kreditlardan olingan foizli daromadlarning o'sish sur'ati o'rtasidagi mutanosiblik ko'rsatkichi.

Mazkur ko'rsatkichdan foydalangan holda, tijorat banklari kredit qo'yilmalarining o'sish sur'ati bilan kreditlardan olingan foizli daromadlarning o'sish sur'ati o'rtasidagi mutanosiblikning mavjudligi yoki mavjud emasligini aniqlash uchun kredit qo'yilmalarining o'sish sur'ati bilan kreditlardan olingan foizli daromadlarning o'sish sur'ati har bir tahlil davri uchun taqqoslanadi. Agar kredit qo'yilmalarining o'sish sur'ati kreditlardan olingan foizli daromadlarning o'sish sur'atidan baland bo'lsa, mazkur ikkala ko'rsatkich o'rtasidagi mutanosiblik ta'minlanmagan hisoblanadi.

3. Kreditlardan olingan foizli daromadlarning tijorat banki yalpi daromadi hajmidagi salmog'ining o'zgarishi.

Kreditlar tijorat banklari aktivlarining umumiy hajmida eng yuqori salmoqni egallaydi. Shu sababli, kreditlardan olingan foizli daromadlarning tijorat banki yalpi daromadi hajmidagi salmog'i ham yuqori bo'lishi lozim.

Odatda, kreditlardan olingan foizli daromadlarning tijorat banki yalpi daromadi hajmidagi salmog'i kreditlarning brutto aktivlar hajmidagi salmog'iga mutanosib bo'lishi kerak.

Kreditlardan olingan foizli daromadlar miqdorining qisqa muddatli davriy oraliqlarda sakragansimon tarzda o'sishi ijobiy holat sifatida baholanmaydi. Chunki, mazkur daromadlarning sakragansimon o'sishi kreditlarning foiz stavkalarini yoki kredit qo'yilmalarini yuqori sur'atlarda o'sishi natijasida yuz beradi.

Tijorat banklarining Kredit siyosatida kreditlarning daromadlilik darajasini ta'minlash masalasi kreditlarning risk darajasini boshqarish masalasi bilan birga ko'rib chiqiladi.

Kreditlarning risk darajasi va daromadlilik o'rtasida to'g'ri mutanosiblik mavjud. Ya'ni, kreditning foiz stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, uning risk darajasi shunchalik yuqori bo'ladi.

Kredit siyosatida kredit riskini baholash mezonlari va boshqarish usullari o'zining aniq ifodasini topgan bo'lishi kerak.

Xalqaro bank amaliyotida kredit riski darajasiga baho berish uchun quyidagi uch ko'rsatkichdan keng foydalanilmoqda:

1. Muddati o'tgan kreditlarning brutto kreditlar hajmidagi salmog'i.

Ushbu ko'rsatkichning yuqori me'yoriy darajasi 3% qilib belgilangan.

Agar muddati o'tgan kreditlarning brutto kreditlar hajmidagi salmog'i 3 foizdan oshmasa, u holda, berilgan kreditlar bo'yicha muddati o'tgan qarzdorlik normal hisoblanadi.

2. Muddati o'tgan kreditlarning yo'l qo'yish mumkin bo'lgan chegaraviy darajasi.

Ushbu ko'rsatkichning yuqori me'yoriy darajasi 5% qilib belgilangan.

3. Kreditlardan ko'rilgan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zaxira ajratmalari darajasi.

Ushbu ko'rsatkichni hisoblash uchun kreditlardan ko'rilgan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zaxira ajratmalari summasi tijorat banki aktivlarining o'rtacha summasiga bo'linadi.

Mazkur ko'rsatkichning yuqori me'yoriy darajasi qilib 0,5% belgilangan.

Respublikamiz tijorat banklarining kreditlash amaliyotidagi ayrim muammolarning mavjudligi ko'zga tashlanmoqda. Xususan, mamlakatimiz bank tizimida kreditlash shakllaridan to'laqonli tarzda foydalanilmayotganligi, mijozlarning kreditga layoqatliligini baholash tizimida sezilarli kamchiliklarning mavjudligi tijorat banklari kredit siyosatini tadqiq qilishni, kredit siyosati asosida kreditlash jarayonini olib borish asoslarini o'rganish, kredit riski va uni boshqarish, kreditlash jarayonidagi boshqa mavjud kamchiliklarni aniqlash hamda ularni bartaraf qilish yo'llarini amalda qo'llagan holda banklar tomonidan beriladigan kreditlarning samaradorligini oshirishni ko'zda tutadi.

Ikkinchi guruhga, kreditlash jarayonida mijozning kreditga layoqatliligini aniqlashda tashkiliy va iqtisodiy muammolar mavjudligini kiritish mumkin. Tashkiliy muammolar sifatida kredit oluvchining kreditga layoqatliligini aniqlashda kredit ta'minotining obyektini va uning likvidligini aniqlashdagi kamchiliklarni qayd etish joiz. Aksariyat holatlarda bank mutaxassislari mijozning to'lovga qodirligini kredit ta'minotining mavjudligini inobatga oladi. Biroq, kredit ta'minotining kreditni qaytishining asosiy omili ekanligini inobatga olmaydilar va uning likvidligini kredit muddatiga nisbatan aniqlamaydilar. Natijada mijoz kreditni qaytara olmasa bank tomonidan kredit ta'minotining musodara qilinishi tijorat banki uchun o'ziga xos unumsiz sarflarni keltirib chiqaradi.

Shuningdek, iqtisodiy muammolarga narxlarning o'zgarishini inobatga olgan holda xususiy diskontlar hisoblanish darajasining amaldagi ko'lamining kamligini kiritish mumkin.

Ushbu muammolar oqibatida tijorat banklarining kreditlar hisobidan olingan daromadlari pasayishi bank likvidliligiga salbiy ta'sir qiladi, muammoli kreditlarning ko'payishi esa tijorat bankning nosog'lom bank nomini olishiga sabab bo'ladi. Ma'lumki, ssuda foizi bank daromadini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

6.4. Kredit siyosatida kreditlarning garov ta'minotiga qo'yiladigan talablar

Kredit siyosatida kreditlarning garov ta'minotiga qo'yilgan talablar hamda beriladigan kredit summasi va garov obyektining qiymati o'rtasidagi marjinal qiymat aniq aks ettirilgan bo'lishi kerak.

1. Qimmatli qog'ozlar garovi.

Qimmatli qog'ozlarni garovga olishda ularning barcha rekvizitlari shartnomada qayd qilinishi lozim (emitent, narxi, chiqarilgan vaqti va boshqalar).

Agar, garovga qo'yiladigan qimmatli qog'ozlar naqd shaklda bo'lsa, garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar saqlash uchun bankka topshiriladi, naqdsiz shaklda bo'lgan qimmatli qog'ozlar bankning depozitariyadagi "Depo" hisobvarag'iga o'tkaziladi.

Garov sifatida qabul qilingan qimmatli qog'ozlar kredit bo'yicha foizlari va kreditning asosiy summasi to'liq so'ndirilgandan so'ng qaytariladi. Kredit qaytmagan qismi bo'lsa, garovga olingan qimmatli qog'ozlarning qisman qaytarib berilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Qimmatli qog'ozlarni garovga olishda, agarda bank uning garovga qo'yish huquqiga shubha qilmasa, shartnomani notarial tasdiqlamasdan rasmiylashtirilishi mumkin.

Qimmatli qog'ozlarni garov obyekti holatidagi sifat mezonlari:

1. Oson sotilishi.
2. Emitentning moliyaviy holati.

Ushbu mezonlardan kelib chiqqan holda, qimmatli qog'ozlar quyidagi marjinal qiymatda garovga olinadi:

- davlat qimmatli qog'ozlari – 95 foizgacha;
- korxonalarining aktsiyalari – 80-85%;
- tijorat veksellari – 75-80%.

2. Qimmatbaho buyumlar garovi.

Qimmatbaho buyumlar (taqinchoqlar) garovga olinishida bunday boyliklar sifati va haqiqiyliги bo'yicha ekspertiza qilinishi hamda baholash huquqiga ega bo'lgan tashkilot tomonidan baholash xulosasi asosida garovga olinishi mumkin.

Qimmatbaho buyumlar umumiy mulk (masalan, oila mulki) hisoblanishi mumkin bo'lgan hollarda bu shartnoma notarial tasdiqlanishi shart.

Garov obyektini baholash.

1. Garov obyektini bozor bahosida baholanishi kerak.

Ammo bank garov obyektini sotayotganda uning bozor bahosi o'zgarishi mumkin. Yoki bozor bahosida sotib oladigan xaridor topilmaydi. Natijada bank garov obyektini bozor bahosidan past narxda sotishga majbur bo'ladi.

2. Garov obyektini davriy ravishda qayta baholanib turishi lozim.

3. Garov obyektini qiymatini baholash tegishli malakaga ega bo'lgan mutaxassislar tomonidan amalga oshirilishi kerak.

4. Garovni baholashda uni baholash va sotish xarajatlari hisobga olinishi kerak.

3. Qo'zg'almas mulkni baholash usullari.

1. Xarajat usulida er uchastkasini sotib olish va kelgusida amalga oshiriladigan qurilish xarajatlari hisobga olinadi. Bunda investor oladigan daromad miqdori ham hisobga olinadi. Aniqlangan qiymatdan eskirish summasi ayirib tashlanadi.

2. Bozor usulida qo'zg'almas mulkni bozorda sotilish bahosi hisobga olinadi. Lekin bunda bozor bahosiga o'zgartirishlar kiritiladi. Chunki, birinchidan, bir-biriga 100% o'xshaydigan obyektlar juda kam; ikkinchidan, mulkning haqiqiy bozor bahosini faqat uni sotganda bilish mumkin.

3. Daromad usulida ushbu qo'zg'almas mulkni kelgusida foydalanish natijasida olinadigan sof daromad miqdori hisobga olinadi.

Ushbu usuldan foydalanishda quyidagi ma'lumotlarga e'tibor qaratiladi:

- xuddi shunday obyektini ijaraga berishdan olinayotgan daromad;
- obyektini bekor turib qolishi natijasida ko'riladigan yo'qotishlar;
- obyektini boshqa maqsadlarda ishlatish natijasida olinadigan daromadlar.

4. Kafolat va sug'urta polisi.

Bank ajratilgan kreditning qisman yoki to'lig'icha qaytarilmasligi oldini olish yuzasidan to'lov qobiliyatiga ega bo'lgan moliyaviy barqaror

sug'urta kompaniyalarining sug'urta polisini qabul qilishi mumkin. Bank, qarzdor va sug'urta kompaniyasi o'rtasida tuzilgan sug'urta shartnomasida kredit qaytarilmagan taqdirda Sug'urta kompaniyasining majburiyatlari aniq ko'rsatilgan bo'lishi lozim.

Bundan tashqari, qarzdor O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining hamda to'lov qobiliyatiga ega bo'lgan tijorat banki va sug'urta kompaniyalarining kredit qaytarilishini ta'minlovchi Kafolat xatini taqdim etishi mumkin. Tijorat banki tomonidan taqdim etilgan kafolat xati ushbu tijorat bankining Boshqaruv raisi yoki u vakolat bergan o'rinbosarlari hamda bosh muhosihi tomonidan imzolangan va muhrlangan bo'lishi shart. Agar, kafolat berish huquqi filial vakolatiga berilgan bo'lsa, u holda bunday vakolat beruvchi hujjat nusxasi bilan filial boshqaruvchisi va bosh muhosihi tomonidan imzolangan va muxrlangan kafolat xati qabul qilinishi mumkin.

Nazorat uchun savollar

1. Tijorat banklarining kredit siyosatiga nisbatan Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan qanday talablar mavjud?
2. Tijorat banklari kredit siyosatining qanday tarkibiy qismlari mavjud?
3. Banklar kredit siyosatining qanday mezonlari mavjud?
4. Kredit siyosatida kreditlarning daromadlilik darajasiga nisbatan qanday talablar mavjud?
5. Kredit siyosatida kreditlarning risk darajalariga nisbatan qanday talablar mavjud?
6. Kreditlarning garov ta'minotiga nisbatan qanday talablar mavjud?

7-BOB. TIJORAT BANKLARI KREDIT PORTFELINI BOSHQARISH

7.1. Tijorat banklari kredit portfeli tushunchasi va uni tashkil etilishi

Tijorat bankining kredit portfeli – bu bank tomonidan berilgan va hali qaytarilmagan barcha kreditlarning yig‘indisidir.

Kredit portfeliga muddati o‘tgan kreditlar ham, sharti qayta ko‘rib chiqilgan kreditlar ham, sud jarayonidagi kreditlar ham kiradi.

Tijorat banklari tomonidan berilgan barcha kreditlar uning kredit portfelida o‘z ifodasini topadi. Tijorat banklari o‘z mijozlariga turli ko‘rinishdagi kreditlar berishi mumkin. Avvalambor, qarz oluvchilarning asosiy guruhlari bo‘yicha:

- ✓ xo‘jalikka;
- ✓ aholiga;
- ✓ hukumatga va davlat organlariga berilgan kreditlarga bulinadi.

Yo‘nalishi bo‘yicha kreditlar quyidagicha:

- ✓ iste‘mol;
- ✓ sanoat;
- ✓ savdo;
- ✓ qishloq xo‘jaligi;
- ✓ investitsion;
- ✓ byudjet.

Kreditlar foydalanish muddati bo‘yicha:

- ✓ qisqa muddatli;
- ✓ uzoq muddatli kreditlarga bo‘linadi.

Miqdori bo‘yicha kreditlar:

- ✓ yirik;
- ✓ o‘rta;
- ✓ kichik kreditlarga bo‘linadi.

Ta‘minlanganlik bo‘yicha:

- ✓ ta‘minlanmagan (ishonchsiz) kreditlar;
- ✓ ta‘minlangan kreditlarga bo‘linadi.

O‘z navbatida, taminlangan kreditlar ta‘minlanish xarakteriga ko‘ra:

- ✓ garovli;
- ✓ kafolatlangan;
- ✓ sug‘urtalangan kreditlarga bo‘linadi.

Bank kreditlari maqsadlari bo‘yicha:

- ✓ ipoteka ssudalari

- ✓ moliyaviy tashkilotlarga berilgan ssudalar;
- ✓ qishloq xo‘jaligiga berilgan sudalar;
- ✓ savdo va sanoat korxonalariga berilgan ssudalar;
- ✓ jismoniy shaxslarga berilgan ssudalar;
- ✓ boshqa ssudalar;
- ✓ lizing moliyalashtirish.

Bunda bank o‘zining qaysi tarmoqqa ko‘proq etibor berishiga qarab, yoki bu kredit ulushi kredit portfelida ko‘proq bo‘ladi. Bu uning kredit siyosatidan kelib chiqadi.

Bank aktiv operatsiyalari ichida kredit asosiy va bank daromadini katta qismi ham ayni shu kredit operatsiyalari orqali keladi. Shu sababli bank kredit portfelining qanday shakllanishi bank faoliyatiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Bank yaxshi kredit portfelini shakllantirish niyatida ekan, kreditlash jarayonini to‘g‘ri tashkil qilishi zarur bo‘ladi.

Biz yuqorida turli ko‘rinishdagi kreditlarni ko‘rdik. Albatta joizki, konkret banklarning kredit portfelining tarkibi o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘ladi. Bank kredit portfelining tarkibini aniqlovchi muhim omillardan biri bu ayni bank xizmat ko‘rsatadigan bozor sektorining spetsifikasidir.

Har bir bank o‘z bozor segmenti mijozlarining qarz mablag‘lariga bo‘lgan ehtiyojini hisobga olishi kerak. Masalan, bank shahar chekkasidagi uylar va kichik do‘konlarga ega tumanda joylashgan bo‘lsa, asosiy uy binolari garovi ostida, ipoteka krediti, avtomobil, uy jixozlari, umuman, uy xo‘jaligini yuritish uchun xarajatlarni qoplashga kredit beradi, aksincha katta shaharda ofislar, katta univermaglar, sanoat korxonalarini orasidagi banklar, odatda o‘z kreditlarini asosan tijorat firmalariga tovar materiallar zaxiralarini to‘ldirishga, jihozlar sotib olishga va ish haqiga yo‘naltiradilar.

Albatta, banklar kredit berayotganlarida o‘zlari xizmat ko‘rsatayotgan regionlarga to‘liq bog‘liq bo‘lmaydilar. Kerakli kredit mablag‘larini to‘liq yoki qisman ular boshqa banklardan olishlari mumkin. Bu adolat agar bank xizmat qilayotgan region iqtisodiy qiyinchiliklarga duch kelsa, zarar ko‘rish riskini pasaytiradi.

Bank miqyosi ham uning kredit portfeliga ta‘sir etuvchi omillardan biri hisoblanadi, ayniqsa, bir qarz oluvchiga beriladigan kreditning maksimal miqdorini belgilovchi kapitalning hajmi muhimdir. Katta banklar, odatda ulgurji kreditorlar hisoblanadilar, ular o‘zlarining kreditlari asosiy miqdorini korporatsiyalar va boshqa firmalarga beradilar. Kichikroq banklarning faoliyati esa fuqarolarga kichik ssudalar, uy garovi ostida xususiy shaxslarga kreditlar, firma va rancho egalariga kichik kreditlar shaklidagi yakka holdagi kreditlarni berishga yo‘naltirilganlar.

Bundan tashqari, kredit portfeli tarkibiga kreditlashning turli kurinishlari sohasida menejerlarning tajriba va malakasi hamda uz kredit inspektorlariga ma'lum ko'rinishdagi kreditlarni bermasligi, ko'rsatilgan bank kredit siyosati ham ta'sir ko'rsatadi.

Kredit portfelining tarkibi ma'lum darajada bankning kutilaetgan daromadiga ham bog'liq. Chunki bank, odatda kutilaetgan daromadi maksimal bo'lgan ssudalarni berishni ma'qul ko'radi.

Tijorat banklari sifatli kredit portfelini shakllantirish uchun avvalambor kreditlash jarayonini to'g'ri va sifatli olib borishi zarur.

Kreditlash jarayoni bir necha tamoyillar orqali amalga oshiriladi:

- ◆ maqsadlilik;
- ◆ ta'minlanganlik;
- ◆ muddatlilik;
- ◆ qaytarishlik;
- ◆ to'lovlilik.

Ushbu tamoyil asosida kredit olmoqchi bo'lgan mijozlarga kredit paketi tayyorlanadi va kredit olish mumkin yoki mumkin emasligi tahlil qilinadi.

Yaxlit olib qaralganda, kredit siyosati tijorat bankining yagonakreditlash tizimini vujudga keltiradi desak xato bo'lmaydi. Chunki bu siyosat bank o'sgan sari uning yangidan tashkil etiladigan bo'linma va filiallariga bank faoliyatining, kredit vakolatlarining, burchlarining taqsimotida muhim ahamiyat kasb etadi. Aniq bir siyosatdan kelib chiqqan holda ishlab chiqilgan kredit siyosati bank krediti madaniyati umumiy taraqqiyotining o'zagini ko'rsatadi.

7.2. Kredit portfelini sifatini tavsiflovchi ko'rsatkichlar

Xalqaro bank amaliyotida tijorat banklari kredit portfelini sifatini baholashda quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

1. Kreditlardan ko'rilgan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zaxira ajratmalari darajasi (KKZQMZAD).

$$\text{KKZQMZAD} = (\text{ZAS} / \text{BAO'S}) \times 100\% \text{ bu erda:}$$

ZAS – zaxira ajratmalari summasi;

BAO'S – bank aktivlarining o'rtacha summasi.

Ushbu ko'rsatkichning yuqori me'yoriy darajasi 1,0 foizni tashkil etadi.

Kreditlardan ko'rilgan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zaxira ajratmalari darajasi ko'rsatkichining me'yoriy darajadan yuqori bo'lishi

tijorat banki tasniflangan kreditlari tarkibini yomonlashganligidan dalolat beradi.

2. Muddati o'tgan kreditlarning mo'tadil darajasi (MO'KMD).

$$\text{MO'KMD} = (\text{MO'KS} / \text{BK}) \times 100\%$$

bu erda:

MO'KS – muddati o'tgan kreditlarning o'rtacha summasi;

BK – brutto kreditlar.

Mazkur ko'rsatkichning yuqori me'yoriy chegarasi 3,0 foiz qilib belgilangan.

3. Muddati o'tgan kreditlarning yo'l qo'yish mumkin bo'lgan chegaraviy darajasi.

Ushbu ko'rsatkich 2-formula orqali hisoblanadi va uning yuqori me'yoriy darajasi 5,0 foizni tashkil etadi.

4. Bir so'mlik kredit qo'yilmasiga to'g'ri keladigan daromad darajasi
(KOFDS : KQS) x 100%

Bu erda:

KOFDS – kreditlardan olingan foizli daromadlar summasi

KQS – kredit qo'yilmalari summasi

5. Kreditlardan olingan foizli daromadlarning o'sish sur'ati bilan kredit qo'yilmalarining o'sish sur'ati o'rtasidagi mutanosiblik ko'rsatkichi

Ko'rsatkichlar	Tahlil davri		
	I	II	III
Kreditlardan olingan foizli daromadlar summasi, mln. so'm	X1	X2	X3
Kredit qo'yilmalari summasi, mln. so'm	U1	U2	U3

6. "Mudis" xalqaro reyting agentligi qo'llaydigan ko'rsatkichlar

Ko'rsatkichlar	A	B	C	D	E
Muammoli kreditlarning kredit portfelidagi salmog'i, %	0,8 %gacha	0,8 2,0 %gacha	2,0 5,0 foizgacha	5,0 12 foizgacha	12% va undan yuqori

Muammoli kreditlarning aktsiyadorlik kapitali va kreditlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlar zaxirasining umumiy summasiga nisbatan darajasi, %	10 foizgacha	10 foizdan 20 foizgacha	20 foizdan 30 foizgacha	30 foizdan 50 foizgacha	50 % va undan yuqori
---	--------------	-------------------------	-------------------------	-------------------------	----------------------

7. Kredit riskini baholash bo'yicha standartlashgan yondashuv

Kredit reytingi	AAA AA –	A+ A –	VVV+ VV–	VV– dan past	Reyting siz
Risk darajasi	20%	50%	100%	150%	100%

8. Kredit portfelining diversifikatsiya darajasi (tarmoq xususiyatiga ko'ra 25%).

7.3. Kredit portfelini diversifikatsiya qilish zarurligi

Xalqaro amaliyotda tijorat banklari kredit portfelining mijozlarning tarmoq xususiyatiga ko'ra diversifikatsiya qilish bo'yicha me'yoriy mezon qilib 25% olingan. Ya'ni, tijorat banki kreditlarining 25 foizdan ortiq qismi bitta tarmoqda to'planib qolishi mumkin emas. Respublikamizning ayrim yirik banklarida ushbu ko'rsatkichning darajasi 50 foizdan yuqoridir.

Xalqaro bank amaliyotida kredit portfelini diversifikatsiya qilishning asosiy yo'nalishlari sifatida quyidagilardan foydalanilmoqda:

- bank kredit qo'yilmalarini iqtisodiyotning turli tarmoqlari bo'yicha diversifikatsiyalash;

- bank kredit qo'yilmalarini mijozlar kesimida diversifikatsiyalash.

Diversifikatsiya qilinmagan kredit portfeli doimo yuqori riskli bo'lib boradi.

Bankning kredit portfelini diversifikatsiya qilish yo'li bilan kredit portfelini boshqarish bankning strategik rejalashtirish jarayoni bilan uzluksiz bog'liqdir

Diversifikatsiyaning xususiyatlari shundaki:

- birinchidan, diversifikatsiya hamma vaqt riskni kamaytiradi.
- ikkinchidan, kredit bo'yicha foyda harakati qancha kam mos kelsa, riskni kamaytirish hisobiga diversifikatsiyadan shuncha ko'p naf ko'radi.

Kredit portfeli yigirmadan ortiq kreditdan tashkil topgan bo'lsa, bunday portfel yaxshi diversifikatsiya qilingan portfel deyiladi.

Diversifikatsiya talab darajasida bo'lishi uchun quyidagi shartlar bajarilishi kerak:

- portfel ko'p sonli nisbatan mayda kreditlardan tashkil topishi;
- kreditlar risk jihatidan bir - biriga bog'liq emas, ya'ni biron bir kredit bo'yicha to'lay olmaslik ehtimoli boshqa kredit bo'yicha to'lay olmaslik ehtimoli bilan bog'liq bo'lmasligi kerak.

Banklar uchun kredit portfelini diversifikatsiyalash oson, kreditni kam summada turli sohalarga, turli mintaqalarga ajratishga erishish lozim.

Kreditlarni ta'minlanganligi bo'yicha diversifikatsiya qilishda - ta'minlash asos qilib olingan obyektning likvidlik darajasiga e'tibor berish zarur. Kredit ta'minlanganligida likvidlik darajasi qancha yuqori bo'lsa, kredit va u bo'yicha foizning ham o'z vaqtida qaytishi oson va tez bo'ladi.

Bankning kredit portfelini diversifikatsiya qilish yo'li bilan kredit portfelini boshqarish bankning strategik rejalashtirish jarayoni bilan uzluksiz bog'liq.

Agar kredit portfel o'n beshdan ortiq mijozga berilgan yigirmadan ortiq kreditdan tashkil topgan bo'lsa, bunday portfel yaxshi diversifikatsiya qilingan portfel deyiladi. Demak, diversifikatsiya talab darajasida bo'lishi uchun quyidagi shartlar bajarilishi lozim:

- portfel ko'p sonli nisbatan mayda kreditlardan tashkil topishi;
- kreditlar risk jihatidan bir - biriga bog'liq emas, ya'ni biron bir kredit bo'yicha to'lay olmaslik ehtimoli boshqa kredit bo'yicha to'lay olmaslik ehtimoli bilan bog'liq bo'lmasligi kerak.

Diversifikatsiya yordamida kredit portfelining umumiy risk darajasini kamaytirishga erishish mumkin. Ba'zida alohida olingan kredit bo'yicha risk o'zgarmagan holda haqiqiy olinadigan daromad kutilayotgan daromadga tenglashishi mumkin.

Banklar uchun kredit portfelini diversifikatsiyalash juda ham oson. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, kreditni kam summada turli soxalarga (sanoat, qishloq xo'jaligi, transport, biznes, xorijiy mijozlarga), jumladan (shahar, viloyat, mamlakatlarga) turli mintaqalarga ajratishga erishish zarur.

Tijorat banklarining ma'lum sohalar bo'yicha ixtisoslashuvi, shu sohalar bo'yicha an'anaviy kreditlar berishi - diversifikatsiyalash usuliga

to'liq, mos kelmasligi mumkin. Shu sababli bizning amaliy sharoitimizda ixtisoslashgan banklar ixtisoslashuv bilan diversifikatsiya o'rtasidagi muqobil chegarani tanlamoqlari, zarur holda ulardan biriga yon bermoqlari lozim.

Kredit portfelini diversifikatsiyalash qarzni to'lamaslik riskini eng oddiy va arzon usul bilan xedjirlashga yordam beradi va bankning ssuda va depozitlari keng mijozlar ko'lamiga bo'lib chiqishni anglatadi.

Qarz berishda diversifikatsiyalash bankning ssuda portfelida absolyut miqdor yoki yalpi tutgan salmoqni to'g'ridan - to'g'ri cheklashni anglatadi.

Kreditlarni diversifikatsiya qilishda kreditlarni kam miqdorda ko'proq mijozlarga berishga alohida e'tibor qilish kerak.

Kreditlarning ta'minlanganligi bo'yicha diversifikatsiya o'tkazish bizning banklarimiz amaliyotida kam qo'llaniladi. Bizning fikrimizcha, diversifikatsiyani kreditlarning ta'minlanganligi bo'yicha o'tkazish ham ancha samara beruvchi usul hisoblanadi. Chunki ta'minlanganlik kreditning asosiy tamoyillaridan biri bo'lib, kreditning o'z vaqtida to'lanishiga asos hisoblanadi.

Kreditlarning ta'minlanganligi bo'yicha diversifikatsiya qilishda ta'minlash asos qilib olingan obyektning likvidlik darajasiga e'tibor berish zarur. Kredit ta'minotining likvidlilik darajasi qancha yuqori bo'lsa, kredit va u bo'yicha foizning ham o'z vaqtida qaytishi oson va tez bo'ladi. Shu jihatdan amaliyotda banklar bergan kreditlari bo'yicha ularning ta'minlanganligiga qarab diversifikatsiya qilish usulini qo'llash kredit risklarning kamayishiga va bank foydasining oshishiga olib kelishi mumkin.

7.4. Muammoli ssudalar va ularni boshqarish.

O'zbekiston Respublikasida muammoli kreditlar kelib chiqishining asosiy sabablarini quyidagicha turkumlash mumkin:

- kredit oluvchining moliyaviy ko'rsatkichlari, kredit mablag'laridan foydalanish bo'yicha biznes-rejalari, investitsion loyihalarning texnik-iqtisodiy asoslanishi past darajada tahlil qilinishi;

- qarzdorning kredit mablag'laridan foydalanishi ustidan monitoringning sifatsiz olib borilishi, ya'ni qarzdorning moliyaviy holatini yomonlashishi, pul oqimlarining salbiy dinamikasi holatlarida kreditni restrukturizatsiyalash hamda kreditning statusini o'zgartirishni ham qamrab oluvchi choralarni o'z vaqtida ko'rmaslik;

- banklar hamda xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatiga turli davlat organlarining aralashuvi;
- milliy valyuta devalvatsiyasi, ya’ni xorijiy valyutadagi kreditlar bo‘yicha investitsion davr mobaynida ayirboshlash kurslarida ortiqcha farqning paydo bo‘lishi.

Muammoli kreditlarni bartaraf etish amaliyoti samarali bo‘lishi uchun ularning kelib chiqish sabablarini aniqlash, tasniflash muammoli kreditlarni bartaraf etish jarayonining asosiy va dastlabki bosqichlaridan biridir.

Kredit faoliyati bankning kredit tashkiloti sifatida shakllantiruvchi faoliyat hisoblanadi. Banklarning xizmat ko‘rsatish doirasi qancha kengaymasin, baribir kredit operatsiyalari banklar uchun asosiy daromad manbai bo‘lib qolaveradi. Shunday ekan, bank amaliyotida kredit operatsiyalari katta riskni ham keltirib chiqaradi. Chunki daromad qancha katta bo‘lsa, risk ham shunchalik katta bo‘ladi. Ayniqsa, qaytmaydigan kreditlar miqdorining oshish ehtimoli bank uchun katta zarar xavfini keltirib chiqaradi.

Shu sababli har bir bank o‘z kredit siyosatini aynan mana shunday muammoli kreditlar oldini olish, ular bilan ishlash chora-tadbirlariga yo‘naltiradi, ya’ni kredit siyosati, kredit operatsiyalarini samarali tashkil etish yo‘li bilan muammoli kreditlarning yuzaga kelish xavfini oldini olish maqsadida tashkil etiladi.

Respublikamiz bank amaliyotida so‘nggi yillarda berilayotgan kreditlar dinamikasi va ularni qaytarishda yuzaga kelayotgvan qarzdorlik muammosi, uni yuzaga keltirayotgan omillar hamda yuzaga kelgan qarzdorlik bo‘yicha tijorat banklarida shakllantirilayotgan zaxiralar holati haqida biroz to‘xtalib o‘tish lozim, albatta. So‘nggi yillarda kreditning iqtisodiyotdagi o‘rni va roliga emas, balki kredit munosabatlarini tashkil etish jarayoni ham sifat jihatidan ancha o‘zgardi. Huquqiy va jismoniy shaxslarni kreditlash funksiyasini endi faoliyatning asosiy maqsadi foyda olish bilan bog‘liq bo‘lgan o‘ziga xos tadbirkorlik tuzilmalari rolini bajaruvchi tijorat banklarining o‘zlari amalga oshiradilar.

Mijozlarning pul oqimi nobarqaror bo‘lgan sharoitda tijorat banklari kredit berish to‘g‘risidagi qarorni qabul qilishda asosiy e’tiborni yuqori likvidli obyektlarni garovga olishga qaratishadi. Bu esa, amaliy jihatdan to‘g‘ri qabul qilingan qaror hisoblanadi. Chunki, kreditni qaytarish vaqti kelganda mijozning joriy hisobraqamida pul mablag‘larining bo‘lmay qolish ehtimoli yuqori bo‘ladi. Ayniqsa, iqtisodiyotni pul mablag‘lari bilan ta’minlanganlik darajasi past bo‘lgan mamlakatlarda xo‘jalik yurituvchi

subyektlarning pul oqimi nobarqarorlik darajasining yuqori bo'lishi kuzatiladi.

Kreditlar ustidan joriy nazoratni amalga oshirishda ushbu operatsiyalar turli darajalarda ikkita xolis mansabdor shaxs tomonidan tekshirilishi lozim.

Avvalo joriy nazorat jarayoni ushbu mijozni kreditlashni amalga oshirgan yoki ushbu kreditni ishini yuritish topshirilgan bank xodimi tomonidan amalga oshirilishi shart. Bundan tashqari, har bir kredit ishini ma'lum davriy oraliqlarda tahlil qilib borish, kredit operatsiyalarini amalga oshirib borish ustidan nazorat qilish topshirilgan shaxs tomonidan amalga oshirilishi lozim. Bunday ikki pog'onali tizimda har ikkala pog'onaning to'liq mustaqilligini ta'minlash muhim ahamiyatga egadir va nazorat tizimidagi xodim kredit berish to'g'risidagi qarorda ishtirok etmagan bo'lishi kerak.

Nazoratni ikkinchi yo'nalishi bo'lgan mukammal nazoratni amalga oshirishda faqat tavakkalchilik darajasi yuqori bo'lgan ma'lum operatsiyalarni to'liq tahlil qilish uchun tanlab olish imkonini beruvchi mexanizm ishlab chiqish lozim. Bank xodimi o'zi kredit ishi bevosita yuritayotganligi sababli mijoz bilan doimiy ravishda munosabatda bo'ladi. Bu esa, yangi ma'lumotlarni olish imkoniyatini beradi, u mijozning kredit shartnomasi shartlariga rioya qilayotganligi va to'lov layoqatliligini baholash uchun katta imkoniyatga ega bo'ladi. Ayni vaqtda nazorat jarayoni mijoz bilan bevosita aloqada bo'lmagan shaxs tomonidan amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir.

Buning asosiy sababi shundaki, birinchidan, nazorat va tahlilni amalga oshirishda bank xodimi o'zining baholash xususidagi qarashlariga asoslanadi va eng muhimi, bu baho uning mijoz bilan o'zaro shaxsiy munosabatlarining subyektiv ta'siri ostida bo'lmasligi kerak, bank xodimi mijoz bilan doimiy aloqada bo'lishi ular orasida shaxsiy munosabatlarni bo'lishiga qulay muhit yaratadi.

Ikkinchidan, nazorat jarayoni bank xodimiga to'g'ri kredit qarori qabul qilish imkoniyatini beradi. Xolis tahlil ssudani berish to'g'risidagi qarorni qabul qilishda bank xodimining holatini obyektivligini kafolatlash uchun zarurdir.

Tijorat banklarining kreditlash amaliyotini tahlil qilish natijalari ko'rsatmoqdaki, ayrim tijorat banki rahbarlari o'z mansab vakolatlaridan foydalanib kredit qo'mita a'zolari fikri bilan ham hisoblashmagan holda yoki qo'mita qaroriga salbiy ta'sir etishi natijasida moliyaviy jihatdan beqaror bo'lgan, biznes rejasida ko'rsatkichlar real bo'lmagan ayrim

mijozlarga majburiyat ijrosining ta'minotisiz kreditlar bermoqdaki, buning oqibatida muammoli kreditlar miqdori ortmoqda.

Tijorat banklarining kredit siyosatiga Markaziy bank tomonidan qo'yiladigan talablarda berilgan kreditlar ustidan doimiy monitoringni amalga oshirishning zarurligi belgilab qo'yilgan. Mazkur monitoringda quyidagi holatlar tekshirilishi zarur:

- kredit olgan subyektning xo'jalik-moliyaviy faoliyati;
- qarzdorning tuzilgan shartnomalarga muvofiq mahsulot etkazib berish majburiyatlarini bajarishi;
- kredit olgan subyektning ishlab chiqarish hajmlari, noishlab chiqarish xarajatlari va yo'qotishlari, muomala chiqimlari, foydasi, o'z aylanma mablag'larining etarliligi;
- qarzdorning tovar-moddiy boyliklar zaxiralari ahvoli;
- debitor qarzdorlikning aylanish darajasi;
- asosiy vositalarning aylanishi va h.k.

7.5. Kreditlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlar zaxirasini tashkil qilish tartibi

Kredit portfelini boshqarish samaradorligini baholashda inobatga olinadigan asosiy omillardan biri – bu kreditlardan ko'rilgan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zaxira ajratmalarining darajasi va dinamikasi hisoblanadi.

Hozirgi paytda mamlakatimiz tijorat banklarida aktivlarni tasniflash O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2015 yil 14 iyulda 2696-son bilan davlat ro'yxatidan o'tkazilgan va O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvi tomonidan 2015 yil 13 iyunda 14/5-son bilan tasdiqlangan "Tijorat banklarida aktivlar sifatini tasniflash va aktivlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash uchun zaxiralar shakllantirish hamda ulardan foydalanish tartibi to'g'risida"gi Nizomga muvofiq olib boriladi.

7.1-jadval

Tasniflangan kreditlar bo'yicha zaxira stavkalari

Tasniflangan kreditlar tarkibi	Zaxira ajratmalari stavkasi
Standart kreditlar	1 %
Substandart kreditlar	10 %
Qoniqarsiz kreditlar	25 %
Shubhali kreditlar	50 %
Umidsiz kreditlar	100 %

Mamlakatimizda bank aktivlari quyidagi tartibda va toifalar bo'yicha tasniflanadi:

Tijorat banklarining aktivlari sifatiga ko'ra "standart", "substandart", "qoniqarsiz", "shubhali" va "umidsiz" toifalarga tasniflanadi.

1. "Standart" aktivlar. Bunda qarz oluvchi moliyaviy jihatdan barqaror hisoblanadi, u etarli miqdorda kapitalga, yuqori daromadlilik darajasiga hamda barcha mavjud majburiyatlarni, jumladan, mazkur qarzni qondirish uchun etarli pul mablag'lari oqimiga, shuningdek amalga oshirilishi mumkin bo'lgan strategik rejaga, bozorda raqobatdoshlik qobiliyatiga, yaxshi mahsulotni ishlab chiqarishga va o'z mahsuloti bo'yicha marketing rejasiga ega bo'ladi. Ta'minot "yaxshi ta'minlangan" kredit mezonlariga mos keladi. Ta'minot turlari notarial jihatdan tasdiqlangan bo'lishi (agar qonun hujjatlarida notarial tasdiqlanishi nazarda tutilgan bo'lsa), zarur hollarda, tegishli mulk bitimini ro'yxatdan o'tkazish uchun belgilangan tartibda ro'yxatga olinishi, shu jumladan, tijorat bankining garov mol-mulkiga doir huquqlari to'g'risidagi yozuv garov reestrda aks ettirilishi lozim. Tijorat banki kredit qaytarilmagan holda cheklovlarsiz va erkin ravishda uni ta'minot hisobidan undirib olishga haqli. Ta'minotga doir taqdim etilayotgan barcha hujjatlar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda rasmiylashtirilishi shart.

Sifati "standart" deb tasniflangan aktivlar qaytarilishida muammolar kuzatilmaydi. Bunda asosiy qarz summasining va foizlarining hech qanday qismi muddati o'tgan yoki shartlari qayta ko'rib chiqilmagan bo'lishi lozim. Asosiy qarz summasi yoki foizlardan muddati o'tgan va shartlari qayta ko'rilgan aktivlar sifati "standart" deb tasniflanishi mumkin emas.

Tijorat banki zaxira kapitali tarkibida sifati "standart" deb tasniflangan aktivlar uchun ularning qaytarilmagan asosiy qarz (qoldiq) summasining **bir foizi** miqdorida standart aktivlarga yaratiladigan zaxira shakllantirishi lozim.

Standart aktivlarga yaratiladigan zaxiralar tijorat banklari tomonidan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar to'langandan so'ng qolgan sof foyda hisobidan mazkur Nizom kuchga kirgan kundan keyin ajratilib, hisobot sanasiga sifati "standart" deb tasniflangan aktivlar qoldig'idan kelib chiqqan holda tashkil qilinadi.

2. Qarzdorning moliyaviy holati barqaror hisoblangan, lekin ayrim salbiy holatlar yoki tendentsiyalar mavjud bo'lib, agar ular bartaraf etilmasa, moliyalashtirilgan loyihaning amalga oshishiga yoki qarzdorning aktivni o'z vaqtida to'lash qobiliyatiga nisbatan shubha paydo bo'lishi mumkin bo'lgan aktivlar sifati "substandart" deb tasniflanadi. Bunda

moliyaviy holati yoki ta'minotni nazorat qilish borasida bir muncha shubhalar bo'lgan, kredit hujjatlarida etarlicha axborot bo'lmagan yoki ta'minot bo'yicha hujjatlari bo'lmagan "standart" deb tasniflangan aktivlarning sifati ham "substandart" deb tasniflanishi lozim.

Tijorat banki sifati "substandart" deb tasniflangan aktivlar uchun ularning qaytarilmagan asosiy qarzi (qoldiq) summasining **o'n foizi** miqdorida maxsus zaxira shakllantirishi lozim.

3. Quyida keltirilgan omillardan hech bo'lmaganda bittasi mavjud bo'lsa, aktivlarning sifati "qoniqarsiz" deb tasniflanadi:

- ❖ asosiy to'lov manbalari qarzi to'lash uchun etarli bo'lmasa, ta'minotga qo'yilgan mulkni va qarzi oluvchining boshqa asosiy vositalarini sotish, to'lanishi lozim bo'lgan qarzlarni uzaytirishlarni hisobga olgan holda qo'shimcha to'lov manbalarini topish talab etiladigan bo'lsa;

- ❖ qarzi oluvchining joriy moliyaviy holati yoki uning pul mablag'larining mo'ljallanayotgan oqimi majburiyatlarni qoplash uchun etarli bo'lmasa;

- ❖ qarzi oluvchining kapitali etarli darajada bo'lmasa;

- ❖ ushbu sohaga nisbatan tendentsiya va istiqbollari barqaror bo'lmasa;

- ❖ ta'minot qiymati asosiy qarzi summasidan oshmagan, hech bo'lmaganda asosiy qarzning to'lanmagan summasiga teng bo'lsa;

- ❖ asosiy qarzi va foizlar bo'yicha muddati o'tgan qarzdorlik mavjud bo'lib, uning muddati 90 kundan oshmagan bo'lsa.

Tijorat banki sifati "qoniqarsiz" deb tasniflangan aktivlar uchun ularning qaytarilmagan asosiy qarzi (qoldiq) summasining **yigirma besh foizi** miqdorida maxsus zaxira shakllantirishi lozim.

Sifati "qoniqarsiz" deb tasniflangan aktivlarga xos barcha xususiyatlarga ega bo'lib, mavjud sharoitda aktivlarning to'liq qaytarilishini shubha ostiga va kam ishonchli qilib qo'yadigan aktivlar sifati "shubhali" deb tasniflanadi. Bunda yo'qotishlar ko'rish ehtimoli yuqori bo'lgan, lekin ayrim ijobiy omillari mavjud bo'lgan aktivlar sifati sharoit oydinlashguncha "umidsiz" deb tasniflanmaydi.

4. Quyida keltirilgan omillardan hech bo'lmaganda bittasi mavjud bo'lsa, aktivlarning sifati "shubhali" deb tasniflanadi:

- "qoniqarsiz" aktivlarning hech bo'lmaganda birorta ko'rsatkichi, shuningdek ayrim boshqa salbiy tavsiflari mavjud bo'lsa (bozorda oson sotiladigan ta'minotning mavjud emasligi yoki

ta'minlanmagan aktivlarning mavjudligi yoxud qarz oluvchining bankrot deb e'lon qilinishi);

➤ yaqin kelajakda aktivning qisman to'lanish ehtimoli mavjud bo'lsa;

➤ asosiy qarz va foizlar bo'yicha 90 kundan ortiq lekin, 180 kundan oshmagan muddati o'tgan qarzdorlik mavjud bo'lsa.

Tijorat banki sifati "shubhali" deb tasniflangan aktivlar uchun ularning qaytarilmagan asosiy qarz (qoldiq) summasining **ellik foizi** miqdorida maxsus zaxira shakllantirishi lozim.

Shartnomada belgilangan muddatda qaytarilmagan yoki qaytmasligidan dalolat beruvchi omillar yoki alomatlar mavjud bo'lgan hamda qaytmaydigan yoki qiymati juda pastligi tufayli hisobining balansda aktiv sifatida yuritilishi maqsadga muvofiq emas deb baholanadigan aktivlar sifati "umidsiz" deb tasniflanadi. Bunday tasniflash aktivlarda umuman hech qanday tugatiladigan qiymat mavjud emasligini bildirmaydi. Biroq, tijorat banklari o'z balanslarida bunday aktivlarning hisobini yuritishni davom ettirishlari maqsadga muvofiq emas. Tijorat banki tomonidan ta'minotga olingan mulkni sotish orqali bunday qarzdorlikni bartaraf etish yoki uni qaytarish choralari qo'llanishi lozim.

5. Quyida keltirilgan omillardan hech bo'lmaganda bittasi mavjud bo'lsa, aktivlarning sifati "umidsiz" deb tasniflanadi:

✓ aktivlarni undirilishi sud jarayonida bo'lsa;

✓ qarzdor va lizing oluvchidan undirilgan, garovga qo'yilgan mulkka bo'lgan huquqlardan foydalanish yo'li bilan tijorat banki tomonidan balansga qabul qilingan kundan boshlab uch oy muddatda sotilmagan va bank faoliyatini kengaytirish uchun sotib olingan binodan ikki yil mobaynida foydalanilmagan hamda bank faoliyati uchun ortiq foydalanilmay qo'yilgan paytdan boshlab bir yil mobaynida sotilmagan bo'lsa;

✓ aktivlarning to'lash muddati uzaytirilgan bo'lsa;

✓ asosiy qarz va foizlar bo'yicha 180 kundan ortiq kunga muddati o'tgan qarzdorlik mavjud bo'lsa.

Tijorat banki sifati "umidsiz" deb tasniflangan aktivlar uchun ularning qaytarilmagan asosiy qarz (qoldiq) summasining **yuz foizi** miqdorida maxsus zaxira shakllantirishi lozim.

Agar tijorat bankida bitta qarzdorga berilgan bir necha aktivlar mavjud bo'lsa, qarzdor tomonidan tijorat bankiga qaytariladigan barcha aktivlar sifati ulardan eng past toifada tasniflangan aktivlar sifatidek tasniflanishi lozim.

Agar qarzdorning bir nechta tijorat banklari oldida qarzi mavjud bo‘lib, ularning birida qaytarilishi lozim bo‘lgan aktivlar sifati eng past toifada tasniflangan bo‘lsa, boshqa tijorat banklari ham ushbu qarzdorga berilgan aktivlar sifati mazkur toifada tasniflashlari shart. Bunda tijorat banklari qarzdorga boshqa tijorat banklari tomonidan berilgan aktivlar sifatining tasnifini aniqlash uchun kredit axboroti ma’lumotlar bazasidan foydalanishlari lozim.

7.6. Tijorat banklarining kredit portfelini boshqarish usullari

Tijorat banklarining kredit portfelini boshqarishda quyidagi usullardan foydalaniladi:

- * diversifikatsiyalash usuli;
- * kreditlarni restruktizatsiyalash usuli;
- * zaxiralar shakllantirish usuli;
- * muddati o‘tgan kreditlar va foizlarni balansdan chiqarish usuli.

Restrukturizatsiya qilingan kreditlar - qarzdorning moliyaviy ahvoli yomonlashishi sababli to‘lovning dastlabki shartlari o‘zgargan kreditlar. Agarda bank tomonidan quyidagi amallarning hech bo‘lmaganda bittasi bajarilsa, kredit restrukturizatsiyalangan hisoblanadi:

- * foiz stavkasining kamaytirilishi yoki hisoblangan foizlarning undirib olinmasligi;
- * asosiy qarzning kamaytirilishi yoki undan qisman voz kechilishi;
- * foizlar va (yoki) asosiy qarzga doir to‘lovlarning bir qismi yoki barchasidan voz kechilishi;
- * aktivning asosiy va (yoki) foizlarining to‘lash muddati kechiktirilishi yoki uzaytirilishi;
- * qarz oluvchi va (yoki) ta’minot turining o‘zgartirilishi.

Aktivlarning quyida keltirilgan asosiy shartlaridan hech bo‘lmaganda bittasi o‘zgartirilgan bo‘lsa, ular shartlari qayta ko‘rib chiqilgan aktivlar deb hisoblanadi:

- foiz stavkasining pasaytirilishi, Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi pasayishi munosabati bilan foiz stavkasining pasaytirilishi holatlari bundan mustasno;
- asosiy qarzning kamaytirilishi yoki undan qisman voz kechilishi;
- foizlar va (yoki) asosiy qarzga doir to‘lovlarning bir qismi yoki barchasidan voz kechilishi;
- aktivning asosiy va (yoki) foizlarining to‘lash muddati kechiktirilishi yoki uzaytirilishi;

– qarz oluvchi va (yoki) ta'minot turining o'zgartirilishi, kreditning bir qismi qaytarilganligi munosabati bilan ta'minotdan chiqarilgan holatlar bundan mustasno.

Nazorat uchun savollar

1. Tijorat bankining kredit portfeli deganda nimani tushunasiz?
2. Tijorat banklari kredit portfelini shakllantirishning qanday usullarini bilasiz?
3. Tijorat banklari kredit portfelining sifatini tavsiflovchi qanday ko'rsatkichlarni bilasiz?
4. Kreditlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlar zaxirasi qanday tashkil etiladi?
5. Tasniflangan kreditlar tarkibi bo'yicha zaxira stavkalari darajasi qanday belgilangan?
6. Tijorat banklari kredit portfelini boshqarishning qanday usullari mavjud?
7. Respublikamiz tijorat banklarida kredit portfelini boshqarish bilan bog'liq bo'lgan qanday muammolar mavjud?

8-BOB. TIJORAT BANKLARINING INVESTITSION OPERATSIYALARINI BOSHQARISH

8.1. Tijorat banklari investitsion operatsiyalarining mazmuni va zarurligi

Tijorat banki investor sifatida qimmatli qog'ozlarni sotib oladi.

Bank qimmatli qog'ozlarni ikki maqsadda sotib oladi:

1. Likvidligini ta'minlash maqsadida
2. Daromad olish maqsadida

Tijorat banklari yuqori likvidli qimmatli qog'ozlarni sotib olish yo'li bilan o'zlarining joriy likvidligini ta'minlaydilar. Odatda, yuqori likvidli qimmatli qog'ozlar sifatida quyidagi turdagi qimmatli qog'ozlar e'tirof etiladi:

*Hukumatning qimmatli qog'ozlari;

*Markaziy bankning qimmatli qog'ozlari;

* to'lovi Hukumat tomonidan kafolatlangan korporativ qimmatli qog'ozlar.

AQShning Kolumbiya universitetining professori F.Mishkinning xulosasiga ko'ra, tijorat banklarining investitsion operatsiyalarini rivojlantirishda moliyaviy innovatsiyalarga asosiy e'tiborni qaratish lozim. Foiz stavkalarining sezilarli darajada tebranishi yangi moliyaviy mahsulotlarga bo'lgan talabning o'zgarishiga bevosita va kuchli ta'sir qiluvchi muhim iqtisodiy omil hisoblanadi. 1950-yillarda uch oylik xazina veksellari foiz stavkalarining tebranishi 1,0 foizdan 3,5 foizgacha diapazonda, 1970-yillarda – 4,0 foizdan 11,5 foizgacha, 1980-yillarda 5,0 foizdan 15,0 foizgacha bo'lgan diapazonni tashkil etdi. Foiz stavkalarining bu qadar kuchli tebranishi kapital qiymatining sezilarli darajada oshishiga yoki kamayishiga olib keldi, investitsiyalarning qaytishi borasidagi noaniqlik kuchaydi¹⁵.

F.Mishkin AQSH misolida moliyaviy innovatsiyalarning bank tizimining barqarorligini ta'minlashdagi rolini asoslab bergan. Ammo, ushbu xulosa O'zbekiston iqtisodiyoti uchun hozircha amaliy ahamiyat kasb etmayapti. Chunki, respublikamizda Hukumatning qimmatli qog'ozlari mavjud emas.

E. Dolan ikkilamchi zaxiralarning quyidagi to'rt shaklini ajratib ko'rsatdi:

- a) Hukumatning qimmatli qog'ozlari;
- b) boshqa banklarning depozit sertifikatlari;

¹⁵ Мишикин Ф.С. Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых циклов. 7-е изд. Пер. с англ. – М.: ООО «И.Д.Вильямс», 2013. – С.295.

- v) tijorat qimmatli qog'ozlari;
- g) federal fondlar.

Tijorat qimmatli qog'ozlariga qilingan bank investitsiyalarini yuqori likvidli aktivlar qatoriga kiritish mantiqan to'g'ri bo'lmaydi. Chunki tijorat qimmatli qog'ozlari aniq moddiy kafolatga ega emas, ayniqsa, respublikamiz sharoitida ko'plab korxonalarining qimmatli qog'ozlari bo'yicha to'lovsizlik muammosi mavjud. Bunday holatlarni O'z sanoatqurilish bankida, TIF Milliy bankida va boshqa tijorat banklarida kuzatish mumkin. Ana shu fikr va mulohazalardan kelib chiqqan holda tijorat qimmatli qog'ozlariga qilingan bank investitsiyalarini yuqori likvidli aktivlar tarkibidan chiqarib tashlash zarur deb hisoblaymiz.

8.1-jadval

Barklays bank aktivlarining tarkibi, 2018 yilning 1 yanvar holati¹⁶, foizda

Aktivlar tarkibi	2013 y.	2014 y.	2015 y.	2016 y.	2017 y.
Naqd pullar va Markaziy bankdagi pul mablag'lari	3,3	4,1	5,7	8,4	4,6
Boshqa banklardagi pul mablag'lari	2,3	1,7	2,1	0,1	0,7
Qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar	37,6	39,4	40,1	46,7	47,2
Berilgan kreditlar	47,3	46,5	44,7	35,9	34,8
Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar	6,8	4,2	2,7	5,9	9,1
Boshqa aktivlar	2,7	4,1	4,7	3,0	3,6
Aktivlar -jami	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

8.1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, Barklays bank aktivlarining umumiy hajmida qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar va kreditlar asosiy salmoqni egallaydi. Ushbu ikki aktivning jami aktivlar hajmidagi salmog'i, 2018 yilning 1 yanvar holatiga ko'ra, 82,0 foizni tashkil etdi. Bu esa, birinchidan, Barklayz bankning asosiy faoliyat yo'nalishlaridan birini kreditlash ekanligi bilan, ikkinchidan, Bankning qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshiriladigan investitsion operatsiyalarini rivojlanganligi bilan izohlanadi.

¹⁶ Jadval AnnualReports. www.barclayc.com ma'lumotlari asosida mualliflar tomonidan tuzilgan.

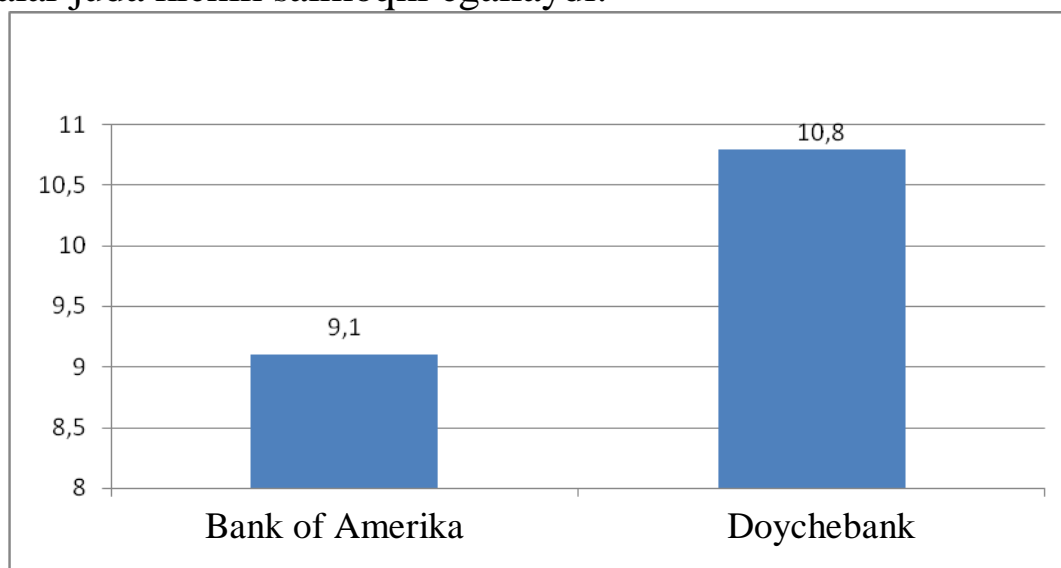
8.1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, Barclays bank aktivlarining tarkibida naqd pullar va Markaziy bankdagi pul mablag'lari nisbatan kichik salmoqni egallaydi. Bu esa, quyidagi sabablar bilan izohlanadi:

– naqd pullar va bankning Markaziy bankdagi “Nostro” vakillik hisobraqamidagi pul mablag'lari daromad keltirmaydigan aktivlar hisoblanadi;

– Barclays bankning joriy likvidligi yuqori likvidli qimmatli qog'ozlar hisobidan ta'minlanadi, shu sababli, daromad keltirmaydigan yuqori likvidli aktiv hisoblangan pul mablag'larini katta miqdorda saqlab turishga zaruriyat yo'q.

8.1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, Barclays bank aktivlarining umumiy hajmida uning boshqa banklardagi “Nostro” vakillik hisobraqamlaridagi pul mablag'lari juda kichik salmoqni egallaydi. Buning sababi shundaki, ushbu mablag'lar bankka daromad keltirmaydi. Shuning uchun Barclays bank o'zining boshqa banklardagi “Nostro” vakillik hisobraqamlarida minimal qoldiq saqlaydi.

Asosiy vositalar ham tijorat banklari uchun daromad keltirmaydigan aktiv hisoblanadi. Shu sababli, tijorat banklarining aktivlar hajmida asosiy vositalar juda kichik salmoqni egallaydi.

8.1-rasm. Benk of Amerika (AQSH) va Doychebank (Germaniya) aktivlarining umumiy hajmida yuqori likvidli qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalarning salmog'i¹⁷, 2018 yilning 1 yanvar holatiga ko'ra (foizda)

¹⁷ Rasm muallif tomonidan www.bankofamerica.com va www.db.com saytlari ma'lumotlari asosida tuzilgan.

8.1-rasmda keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinadiki, AQShning "Bank of Amerika" banki va Germaniyaning "Doychebank"i aktivlarining umumiy hajmida yuqori likvidli qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar sezilarli darajada yuqori salmoqni egallaydi. Bu esa, mazkur banklarning joriy likvidligini yuqori likvidli qimmatli qog'ozlar hisobidan ta'minlanishi bilan izohlanadi.

Taraqqiy etgan mamlakatlarda tijorat banklarining likvidligini ta'minlashda kredit va foiz risklarini boshqarishga alohida e'tibor qaratiladi¹⁸. Bu esa, risk-menejmentini takomillashtirishga olib kelgan.

8.2. Banklar investitsion operatsiyalarini boshqarish prinsiplari

Tijorat banklarining investitsion operatsiyalarini boshqarish bir qator prinsiplarga tayanadi. Ana shunday muhim prinsiplardan biri bo'lib, bank investitsiya portfelini diversifikatsiya qilish prinsipi hisoblanadi.

Korporativ qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar yuqori riskli bo'lganligi sababli tijorat banklari qimmatli qog'ozlar portfelini diversifikatsiyalashga katta e'tibor beradilar.

Xalqaro bank amaliyotida tijorat banklari investitsiya portfelini diversifikatsiya qilishda 7 foizli me'yoriy chegara keng qo'llaniladi. Ya'ni, bir emitentning qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalar tijorat banki investitsiya portfelining 7 foizidan oshib ketmasligi kerak.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tijorat banklarining investitsion faoliyatiga nisbatan uchta iqtisodiy me'yor belgilangan.

* tijorat bankining bir emitentning qimmatli qog'oziga qiladigan investitsiyalari miqdori uning birinchi darajali kapitalining 15 foizdan oshib ketmasligi kerak;

* tijorat bankining oldi-sotdiga mo'ljallangan qimmatli qog'ozlariga qiladigan investitsiyalari miqdori uning birinchi darajali kapitalining 25 foizidan oshib ketmasligi lozim;

* tijorat bankining barcha emitentlarning qimmatli qog'ozlariga qiladigan investitsiyalari miqdori uning birinchi darajali kapitalining 50 foizidan oshib ketmasligi kerak.

¹⁸ Ephraim Clark , Davide Salvatore Mare, Nemanja Radic Cooperative banks: What do we know about competition and risk preferences? J. Int. Financ. Markets Inst. Money 52 (2018) 90–101 journal homepage: www.elsevier.com/locate/intfin

Tijorat banklari investitsion operatsiyalarining risk darajalari va daromadliligi o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlash prinsipi ham asosiy prinsiplardan biri hisoblanadi.

Xalqaro amaliyotda valyuta opsiyonlarining ikki standarti mavjud bo'lib, ushbu standartlar risk darajasiga ko'ra bir-biridan keskin farqlanadi. Valyuta opsiyonlarining birinchi standarti evropa standarti deb ataladi va bu opsiyonlar o'z egasiga faqat shartnoma muddati tugagandan so'ng opsiondan foydalanish huquqini beradi. Valyuta opsiyonlarining ikkinchi standarti esa, Amerika standarti deyiladi va mazkur opsiyonlar o'z egasiga opsiyon shartnomasi muddatining istalgan vaqtida opsiondan foydalanish huquqini beradi. Demak, valyuta opsiyonlarining Amerika standartida risk darajasi Evropa standartiga nisbatan yuqori hisoblanadi¹⁹.

Valyuta fyuchersi bozorini beqaror valyuta kursi hukm surayotgan mamlakatlarda tashkil etish lozim. Valyutalarning beqaror bo'lishida eng avvalo mamlakatda amalga oshirilayotgan iqtisodiy tadbirlarga ishonchning yo'qligidadir.

Qayd etish joizki, derivativlar bilan amalga oshiriladigan spekuliyativ operatsiyalar yuqori riskli operatsiyalar hisoblanadi va ular tijorat banklariga katta miqdorda zarar keltirishi mumkin. Bunga aniq misol qilib 1995 yil 25 fevralda bankrot deb e'lon qilingan Angliyaning "Berings" bankini keltirish mumkin. Holbuki, ushbu bank 233 yillik tarixga ega edi.

Berings bankning Singapur filiali treyderi Nik Lison bankning passividagi barcha bo'sh turgan pul mablag'larini Singapur fond birjasiga chiqib, Yaponiya korporatsiyalarining fyuchers va opsiyonlarini sotib olishga yo'naltirdi. Oradan 3 kun o'tgandan so'ng Yaponiyaning Kobe shahrida dahshatli zilzila bo'ldi. Zilzila natijasida Yaponiya korporatsiyalarining fyuchers va opsiyonlarining bahosi keskin pasayib ketdi. Natijada, Berings bank 1,3 mlrd. AQSH dollari miqdorida zarar ko'rdi.

Berings bankning Prezidenti dunyoning eng boy odamlaridan biri hisoblangan Bruney sultoni bilan do'st edi. U bankni qutqarib qolish uchun Bruney sultonidan 1,0 mlrd. dollar qarz so'radi. Ammo sulton tavakkal qilishni xohlamadi. Oxir-oqibat 233 yillik tarixga ega bo'lgan Berings bank bankrot bo'ldi.

O'zbekiston Respublikasining tijorat banklarida valyutalarni sotib olish maqsadida berilgan opsiyonlar 92728-«Opsion bitimi bo'yicha sotib

¹⁹ Красавина Л.Н. Международные валютно-кредитные отношения. – М. ФиС, 2013. – С. 173-176.

olish» hisobraqamining debetida va 96379-«Opsion bo'yicha sotib olish kontr hisobvarag'i»ning kreditida hisobga olinadi.

Tijorat banklarining valyuta opsiyonlaridan oladigan daromadlari 45404-hisobraqamining kreditida, opsiyonlardan ko'rilgan zararlar esa, 55306-hisobraqamining debetida hisobga olinadi.

Qimmatli qog'ozlar bozorida tijorat banklari moliyaviy broker sifatida qimmatli qog'ozlarni oldi-sotdisida mijoz hisobidan va uning topshirig'i bilan komissiya shartnomasi yoki shartnoma topshirig'iga muvofiq agentlik funksiyasini bajaradi. Tijorat banklarining komission muomalalari (operatsiyalari) o'z mijozning topshirig'iga muvofiq banklar komission operatsiyalarni bajaradi. Bunda ular mijozning topshirig'iga muvofiq komissioner sifatida o'z nomlaridan, mijozning hamma ko'rsatmalarini, masalan, kurslarni cheklash, kelishuvlar vaqti va kelishuv o'tkaziladigan joy to'g'risidagi ko'rsatmalarni bajarishi lozim.

Bu xizmatlar uchun bank mijozdan komissiya haqi, qo'shimcha xarajatlar kompensatsiyasini olishi kerak, chunki bu ishlar mijoz topshirig'ini bajarilishiga bog'liq tadbirlardir. Komission kelishuv tipi ikki shartnomani tuzishni ko'zda tutadi:

- bank (komissioner) va mijoz (komitent) o'rtasidagi komission shartnoma;

- bank komissioner va uchinchi kelishuv qatnashchisi o'rtasidagi oldi-sotdi shartnomasi, qoida bo'yicha, komitent sotib oluvchi qimmatli qog'ozlarni sotib olish shartnomasini tuzishdan oldin, vositachi-bank ixtiyorida o'zining hisob varaqasiga pul mablag'larini o'tkazadi. O'tkazilgan pul mablag'lari qimmatli qog'ozlarni sotib olishga etadigan darajada bo'lishi kerak.

Qimmatli qog'ozlarni sotishga bog'liq shartnoma komissiyasini tuzishda, komitent sotuvchi vositachi-bankda sotishga mo'ljallangan qimmatli qog'ozlarni deponentlashtiradi.

Qimmatli qog'ozlarning investitsion jozibadorligi banklarning investitsion operatsiyalarini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Shu sababli, banklarning investitsiya portfelini daromadlilik va risk darajalari o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlashda sotib olinadigan qimmatli qog'ozlarning investitsion jozibadorligiga alohida e'tibor qaratiladi.

8.3. Tijorat banklari investitsiya portfelining sifatini tavsiflovchi ko'rsatkichlar

Tijorat banklarining investitsiya portfelining sifatini baholashda xalqaro bank amaliyotida bir nechta ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Ulardan asosiylari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1. Bir emitentning qimmatli qog'ozlariga qilinadigan investitsiyalarning maksimal miqdori.

Tijorat banki tomonidan bir emitentning qimmatli qog'ozlariga qilinadigan investitsiyalar summasi bank birinchi darajali kapitalining 15 foizidan oshib ketmasligi kerak.

2. Oldi-sotdiga mo'ljallangan qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalarning maksimal miqdori.

Tijorat banki tomonidan oldi-sotdi uchun mo'ljallangan qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalarning jami summasi bank birinchi darajali kapitalining 25 foizidan oshib ketmasligi kerak.

3. Barcha emitentlarning qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalarning maksimal miqdori.

Tijorat banki tomonidan barcha emitentlarning qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalar summasi bank birinchi darajali kapitalining 50 foizidan oshib ketmasligi kerak.

4. Bank investitsiya portfelining daromadlilik darajasi.

$$IPd = (P1 - P0) : P0$$

Bu erda:

IPd – investitsiya portfeliniing daromadlilik darajasi;

P1 – investitsiya portfelining so'nggi qiymati;

P0 – investitsiya portfelining boshlang'ich qiymati.

5. Investitsiya portfelining diversifikatsiya darajasi.

Bir emitentning qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalarning investitsiya portfelidagi ulushi 7 foizdan oshib ketmasligi kerak.

6. Yuqori likvidli qimmatli qog'ozlarning investitsiya portfelidagi salmog'ining o'zgarishi.

Xalqaro bank amaliyotida tijorat banklarining yuqori likvidli qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalari, bir tomondan, ularning joriy likvidliligini ta'minlash imkonini bersa, ikkinchi tomondan, Markaziy bankning ochiq bozor operatsiyalari hajmini oshirish imkonini beradi.

Yuqori likvidli qimmatli qog'ozlar sifatida, odatda, Hukumat tomonidan muomala chiqarilgan qimmatli qog'ozlar, Markaziy bankning qimmatli qog'ozlari va to'lovi Hukumat tomonidan kafolatlangan qimmatli qog'ozlar kiradi.

Mamlakatimizda uzatma tijorat veksellari, ya'ni trattalar muomalasining mavjud emasligi Markaziy bankka diskont kreditlari berish imkonini bermaydi.

Mamlakat Markaziy banki lombard kreditlarining mavjud emasligi uning qayta moliyalash siyosatining samaradorligiga salbiy ta'sir

ko'rsatadi va mazkur kreditlar Hukumatning qimmatli qog'ozlarini emissiya qilish to'xtatilganligi sababli berilmayotir. Chunki, Markaziy bank faqat hukumat qimmatli qog'ozlarini o'zining lombard kreditlari uchun garov obyekti sifatida tan oladi.

2017 yilning 1 yanvar holatiga, qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalarning brutto aktivlar hajmidagi salmog'i TIF Milliy bankida 0,5 foizni, Sanoatqurilishbankda – 0,4%, Ipotekabankda - 0,2 foizni tashkil etdi²⁰.

Ushbu holat tijorat banklari investitsion operatsiyalarining daromadlilikiga va ularning joriy likvidiligiga nisbatan salbiy ta'sirni yuzaga keltiradi.

Respublikamiz tijorat banklarining investitsiya portfelida xorijiy valyutalarda emissiya qilingan qimmatli qog'ozlar mavjud emas. Demak, banklarning investitsiya portfeli milliy valyuta-so'mda emissiya qilingan qimmatli qog'ozlardan iborat. Bu esa, respublikamiz tijorat banklarining investitsiya portfelini moliyaviy risklarga ta'sirchanligini oshiradi. Bunda inflyatsiya va devalvatsiya ta'sirida banklarning qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalarining real qiymatini pasayish xavfi yuzaga keladi.

8.4. Tijorat banklari investitsion operatsiyalarini boshqarish usullari

Tijorat banklarining investitsion operatsiyalarini boshqarishda bir qator investitsion menejment usullaridan foydalaniladi. Ana shunady usullardan biri bo'lib, investitsion operatsiyalarni passiv boshqarish usuli hisoblanadi.

Investitsion operatsiyalarni passiv boshqarishda bank menedjerlari qimmatli qog'ozlarni sotib olish to'g'risidagi qarorlarni ularning risk va daromad darajalarini baholashning umumqabul qilingan metodlari asosida qabul qiladilar. Bunday usulda shakllantirilgan portfellarga bozor portfelining o'ziga xos bo'lgan surrogati sifatida qarash mumkin (index funds).

Passiv menedjerlar dastlab shakllantirilgan qimmatli qog'ozlar portfelining samaradorligidan yuqori bo'lgan samaradorlikni ta'minlashga intilmaydilar.

Investitsion operatsiyalarni passiv boshqarishning tayanch asoslari bo'lib, quyidagilar hisoblanadi:

²⁰ Mazkur banklarning "Bank axborotnomasi" gazetasida e'lon qilingan 2015 yil natijalari bo'yicha yillik hisobotlari ma'lumotlari asosida muallif tomonidan hisoblandi.

- * mijozning xohishi;
- * risksiz stavkaning darajasi;
- * riskning prognozi;
- * daromadlilikning prognozi.

Investitsion operatsiyalarni aktiv boshqarishni menedjerlar vaqti-vaqti bilan bozor tomonidan noto'g'ri baholangan qimmatli qog'ozlar uchrab turadi deb hisoblashadi. Bunda menedjerlarning qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshiriladigan operatsiyalarning risk va daromadlilik darajalari to'g'risidagi prognozlari mavjud umumiy tasavvurlardan farq qiladi.

Banklarning qimmatli qog'ozlar portfelini aktiv boshqarishda quyidagi ko'rinish oladi (8.2-jadval).

8.2-jadval

Tijorat bankining aktiv usulda boshqarilayotgan qimmatli qog'ozlar portfelining shakli

Qimmatli qog'ozning nomi	Haqiqatdagi qimmatli qog'ozlar portfelidagi ulushi	Bozor portfelidagi ulushi	Aktiv pozitsiya
1	2	3	4
S1	0,30	0,45	- 0,15
S2	0,20	0,25	- 0,05
S3	0,50	0,30	0,20
Jami	1,00	1,00	0,00

Ikkinchi ustunda portfelni aktiv boshqarish uchun qimmatli qog'ozlarning haqiqatdagi salmog'i ko'rsatilgan.

Uchinchi ustunda o'rtacha bozor portfeli sifatida olingan dastlabki portfeldagi qimmatli qog'ozlarning ulushi ko'rsatilgan.

Aktiv pozitsiya qimmatli qog'ozlarning haqiqatdagi portfeldagi ulushi bilan dastlabki portfeldagi ulushi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi. Mazkur farqning yuzaga kelishining sababi shundaki, aktiv menedjer qimmatli qog'ozlar bo'yicha kutilayotgan risk va daromad to'g'risidagi umumiy prognozga rozi emas.

Tijorat banki tomonidan jalb qilingan mablag'lar va bank kapitalini qimmatli qog'ozlarga joylashtirishning ikki shakli mavjud:

1. Strategik joylashtirish.
2. Taktik joylashtirish.

Quyidagi rasm orqali tijorat banki mablag'larini qimmatli qog'ozlarga joylashtirishni ko'rib chiqamiz.

8.2-rasm. Tijorat banki mablag'larini qimmatli qog'ozlarga joylashtirish

8.2-rasm ma'lumotlaridan ko'rinadiki, tijorat banklari mablag'larini qimmatli qog'ozlarga strategik joylashtirish kutilayotgan daromadni, dispersiya va kovariatsiyani uzoq muddatli prognozlashga asoslanadi. Mablag'larni qimmatli qog'ozlarga taktik joylashtirish esa, kutilayotgan daromad, dispersiya va kovariatsiya qisqa muddatli prognozlashga asoslanadi.

Nazorat uchun savollar

1. Tijorat banking investitsiyaon operatsiyalari deganda nimani tushunasiz?
2. Tijorat banklari nima maqsadda yuqori likvidli qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilishadi?

3. Tijorat banklari nima maqsadda yuqori likvidli korporativ qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilishadi?
4. Tijorat banklari investitsiya portfelini boshqarishning qanday prinsiplari va mezonlari mavjud?
5. Tijorat banklari investitsiya portfelini boshqarishning qanday usullari mavjud?

9-BOB. TIJORAT BANKLARI AKTIV VA PASSIVLARINI TEZKOR VA STRATEGIK REJALASHTIRISH

9.1. Tijorat banklari aktiv va passivlarini tezkor va strategik rejalashtirishning mohiyati

Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini ta'minlash, ularning resurs bazasini mustahkamlash O'zbekiston Respublikasi bank tizimini o'rta muddatli istiqbolda rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu esa, o'z navbatida, tijorat banklarida strategik rejalashtirishni takomillashtirish zaruriyatini yuzaga keltiradi.

Tijorat banklarining likvidiligi va moliyaviy barqarorligini ta'minlash, ularning resurs bazasini mustahkamlash bilan bog'liq bo'lgan muammolarning mavjudligi banklarda strategik rejalashtirishni takomillashtirmaganligidan dalolat beradi. Xususan, respublikamiz tijorat banklarida balanslashmagan likvidlik muammosining chuqurlashganligi kuzatilmoqda. Buning ustiga, tijorat banklari depozit bazasining etarliligi ta'minlanmagan. 2018 yilning 1 yanvar holatiga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari depozitlarining umumiy hajmida talab qilib olinadigan depozitlarning salmog'i 59,5 foizni tashkil etdi. Bu esa, banklarning depozit bazasi etarli emasligini ko'rsatadi. Chunki, tijorat bankining depozit bazasi etarli bo'lishi uchun talab qilib olinadigan depozitlarning jami depozitlar hajmidagi salmog'i 30 foizdan oshmasligi kerak.

Tijorat banklarida tezkor rejalashtirish deganda strategik rejalashtirishda ko'zda tutilgan reja ko'rsatkichlarining bajarilishini ta'minlashga qaratilgan tadbirlar tushuniladi.

Tijorat banklarida strategik rejalashtirish deganda bankning quyidagi faoliyat yo'nalishlari bo'yicha muqobil boshqarish strategiyalarini ishlab chiqish jarayonlari tushuniladi:

- aktivlarni boshqarish;
- resurslarni boshqarish;
- risklarni boshqarish;
- personalni boshqarish;
- marketing.

Tijorat banklarida tezkor rejalashtirish bank faoliyatini boqsharish jarayonida aniqlangan o'zgarishlarning sabablarini aniqlash va ushbu o'zgarishlarning salbiy ta'siriga barham berish choralarini ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi.

AQShlik professor J.Sinking xulosasiga ko'ra, tijorat banki faoliyatining har bir yo'nalishi bo'yicha strategik rejalashtirish ishlab chiqilgan bo'lishi va uning pirovard maqsadi bank aktivlarining daromadlilik va risk darajalari o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlashga qaratilgan bo'lishi kerak.

J.Sinking ushbu xulosasi hozirgi zamon bank amaliyoti uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Buning sababi shundaki, tijorat banklari faoliyatida risklarning chuqurlashib ketayotganligi sababli Bazel qo'mitasi tijorat banklari faoliyatidagi kredit riski va operatsion riskni baholash va boshqarish bo'yicha talablar va yondashuvlarni 2004 yilda qayta ko'rib chiqishga majbur bo'ldi. Natijada, kredit riskini baholash bo'yicha yangi "standartlashgan yondashuv" deb nomlangan yangi yondashuv va operatsion riskni boshqarish bo'yicha yangi bazaviy indikativ yondashuv ishlab chiqildi.

Tijorat banklaridagi strategik rejalashtirishni bankni boshqarishning muqobil stsenariylarini ishlab chiqish jarayoni sifatida qarash lozim va bunda bank faoliyatining 4 sohasi bo'yicha strategik rejalashtirishga ustuvor yo'nalishlar sifatida qarash zarur:

- marketing;
- resurslarni boshqarish;
- risklarni boshqarish;
- bank xodimlarini boshqarish.

Tijorat banklari faoliyatining moliyaviy natijalarini rejalashtirishda asosiy e'tibor yuqori likvidli aktivlar bilan yuqori daromadli aktivlar o'rtasidagi nisbatning oqilona darajasini ta'minlashga qaratilishi lozim.

Evropa Ittifoqi mamlakatlarida tijorat banklari moliyaviy ko'rsatkichlarini strategik rejalashtirishda asosan Bazel qo'mitasining kapitalning etarlilik va risk-menejment bo'yicha belgilagan mezonlari va me'yorlaridan foydalaniladi.

1. Kreditlardan ko'rilgan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zaxira ajratmalari darajasi (KKZQMZAD).

$$\text{KKZQMZAD} = (\text{ZAS} / \text{BAO'S}) \times 100\%$$

bu erda:

ZAS – zaxira ajratmalari summasi;

BAO'S – bank aktivlarining o'rtacha summasi.

Ushbu ko'rsatkichning yuqori me'yoriy darajasi 1,0 foizni tashkil etadi.

Kreditlardan ko'rilgan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zaxira ajratmalari darajasi ko'rsatkichining me'yoriy darajadan yuqori bo'lishi

tijorat banki tasniflangan kreditlari tarkibining yomonlashganligidan dalolat beradi.

2. Muddati o'tgan kreditlarning mo'tadil darajasi (MO'KMD).

$$\text{MO'KMD} = (\text{MO'KS} / \text{BK}) \times 100\%$$

bu erda:

MO'KS – muddati o'tgan kreditlarning o'rtacha summasi;

BK – brutto kreditlar.

Mazkur ko'rsatkichning yuqori me'yoriy chegarasi 3,0 foiz qilib belgilangan.

3. Muddati o'tgan kreditlarning yo'l qo'yish mumkin bo'lgan chegaraviy darajasi.

Ushbu ko'rsatkich 2-formula orqali hisoblanadi va uning yuqori me'yoriy darajasi 5,0 foizni tashkil etadi.

9.2. Tijorat banklari aktivlari va passivlarini tezkor va strategik rejalashtirish.

Tijorat banklarining aktivlarini tezkor va strategik rejalashtirishda likvidli aktivlarining miqdorini depozitlarning nobarqaror qismiga nisbatan emas, balki joriy depozitlar va jamg'arma depozitlariga nisbatan belgilash maqsadga muvofiqdir. Chunki aynan shu depozitlarning nobarqarorlik darajasi yuqori bo'lib, tijorat banklarida likvidlilik riskini doimiy tarzda yuzaga keltiradi. Fikrimizcha, depozitlarning barqaror qismining jami depozitlarning 75 foizi miqdorida shakllanishi rivojlangan xorijiy davlatlarning amaliyotiga xos bo'lgan holat hisoblanadi. Mazkur mamlakatlarda moliya bozorlarining rivojlanganligi, moliyaviy holati barqaror bo'lgan mijozlarning ko'pligi, Markaziy bank monetar siyosatining maqsadi va vazifalari aniq hamda shaffofligi, korxonalarining soliq yukini mo'tadil darajaga keltirilganligi va boshqa omillar xo'jalik yurituvchi subyektlarning pul oqimini barqaror darajasini ta'minlashga zamin yaratadi. Rivojlanyotgan davlatlarda esa, moliya bozorlari rivojlanmaganligi, Markaziy bankning monetar siyosatida noaniqliklarning mavjudligi, soliq siyosatini takomillashmaganligi va boshqa omillar xo'jalik subyektlarining moliyaviy holatiga nisbatan salbiy ta'sirni yuzaga keltiradi. Bu holatlar, pirovard natijada, xo'jalik subyektlarining pul oqimini barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Buning natijasida tijorat banklaridagi talab qilib olinadigan depozitlar va jamg'arma depozitlari qoldiqlarining nobarqarorligi kuchayadi.

Tijorat banklarining passivlarini tezkor va strategik rejalashtirishda asosiy e'tibor bankning depozit bazasining barqarorligini ta'minlashga

qaratilishi kerak va bunda tijorat banklari resurslarining eng barqaror qismi bo‘lib muddatli depozitlar va jamg‘arma omonatlari hisoblanadi va ular quyidagi muhim xususiyatlarga egadir:

- hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun foydalanilmaydi va ularga to‘lov hujjatlari yozilmaydi;
- muddatli va jamg‘arma depozit hisobraqamlaridagi mablag‘larning aylanish tezligi past;
- qat‘iy belgilangan foiz to‘lanadi, Markaziy bank zarur hollarda foiz stavkalarining yuqori chegarasini tartibga solishi mumkin;
- tijorat bankini depozitni olish to‘g‘risida oldindan ogohlantirish tartibi mavjud;
- nisbatan past majburiy zaxira stavkalari qo‘llaniladi.

Transaksiyon depozitlardan resurs sifatida foydalanish tijorat banklarining likvidligiga jiddiy ziyon etkazadi. Shu sababli, Glass-Stigoll qonuniga asosan 1933 yilda transaksiyon depozitlarga foiz to‘lashning ta‘qiqlanishi oqilona tadbir hisoblanadi. Lekin muddatli va jamg‘arma depozit hisobraqamlariga tijorat banklari tomonidan to‘lanadigan foiz stavkalarining yuqori chegarasining belgilanishi tijorat banklarining depozit bazasiga salbiy ta‘sir qiladi.

Bank resurslarini boshqarishda strategik rejalashtirish kamida 2–10 yilga mo‘ljallanib ishlab chiqiladi, bunda asosiy e‘tibor resurslarni jalb etish va joylashtirishni muddatlar bo‘yicha muvozanatlashtirish, mijozlarning tarkibini shakllantirish, resurslarni jalb etishni omonatchilar va mijozlar bo‘yicha diversifikatsiyalash kabilarga e‘tibor qaratiladi.

Iqtisodiyotning o‘tish sharoitida tijorat banklari resurslarini boshqarishning strategik rejalashtirish usuli iqtisodiy va siyosiy risklarni minimallashtirishda, bankning o‘zgaruvchan bozor sharoitiga moslashuvchanligida muhim rol o‘ynaydi.

Sberbankning 2014-2018 yillarga mo‘ljallangan rivojlantirish strategiyasida moliyaviy natijalar bo‘yicha quyidagi 6 ta ko‘rsatkich bo‘yicha strategik rejalashtirish amalga oshirilgan:

1. Kapitalning rentabelligi.
2. Birinchi darajali kapitalning etarliligi.
3. Xarajatlarning daromadlarga nisbati.
4. Xarajatlarning aktivlarga nisbati.
5. Sof foydaning o‘sishi.
6. Aktivlarning o‘sishi.

9.1-jadval

Sberbank (Rossiya) moliyaviy natijalar bo'yicha 2018 yilga mo'ljallangan strategik rejasi va uning 2016 yilda bajarilishi²¹

№	Ko'rsatkichlar	2016 yil	2018 yil
1	Kapitalning rentabelligi, %	21,0	18,0
2	Birinchi darajali kapitalning etarliligi, %	12,3	min 10,0
3	Xarajatlarning daromadlarga nisbati, %	39,7	40 gacha
4	Xarajatlarning aktivlarga nisbati, %	2,6	2,5 gacha
5	Sof foydaning o'sishi, marta (2013 yilga nisbatan)	1,5	min 1,8
6	Aktivlarning o'sishi, marta (2013 yilga nisbatan)	1,4	1,8

9.1-jadvalda keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinadiki, Sberbank tomonidan 2018 yilda kapitalning rentabelligini 18% darajasiga etkazish rejalashtirilgan edi. Ushbu reja ko'rsatkichi 2016 yilning yakuni bo'yicha bajarildi (21%).

Birinchi darajali kapitalning etarlilik darajasini 2018 yilda kamida 10 % bo'lishi rejalashtirilgan edi. 2016 yil yakuni bo'yicha ushbu reja ko'rsatkichi bajarildi va u 12,3 foizni tashkil etdi.

Xarajatlarning daromadlarga nisbati ko'rsatkichi bo'yicha 2018 yilga mo'ljallangan reja ko'rsatkichi ham 2016 yilda bajarildi. Mazkur ko'rsatkichning 40 foizdan oshmasligi rejalashtirilgan edi. 2016 yilda esa, ushbu ko'rsatkichning haqiqatdagi darajasi 39,7 foizni tashkil etdi.

9.1-jadvalda keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinadiki, xarajatlarning aktivlarga nisbatan darajasi bo'yicha 2018 yilga mo'ljallangan reja ko'rsatkichi 2016 yilda bajarilmadi. Shuningdek, sof foydaning va aktivlarning o'sish sur'atlari bo'yicha 2018 yilga rejalashtirilgan ko'rsatkichlar ham bajarilmadi.

2018 yil uchun mo'ljallangan reja ko'rsatkichiga muvofiq, sof foyda miqdori 2013 yilga nisbatan 1,8 martaga oshishi kerak edi. 2016 yilda mazkur ko'rsatkichning 2013 yilga nisbatan o'sish sur'ati 1,5 martani tashkil etdi.

Sberbank jami aktivlarining 2018 yil uchun 2013 yilga nisbatan o'sish sur'ati 1,8 marta qilib rejalashtirilgan edi. 2016 yilda ushbu

²¹ Годовой отчет Сбербанка за 2016 год. www.cbrf.ru.

ko'rsatkichning 2013 yilga nisbatan haqiqatdagi o'sish sur'ati 1,4 martani tashkil etdi.

Sberbankning 2014-2018 yillarga mo'ljallangan rivojlantirish strategiyasida chakana mijozlar sonini oshirib borish rejalashtirilgan edi.

Xalqaro bank amaliyotida tijorat banklari depozit bazasining etarliligini aniqlashda ikki usuldan keng foydalanilmoqda. Birinchi usul Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB) ekspertlari tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, unda tijorat banklari depozit bazasining etarliligi (DBE) quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$DBE = \frac{TD}{TD+JD+MD} \times 100\%$$

Bu erda:

TD – transaksion depozitlar;

JD – jamg'arma depozitlari;

MD – muddatli depozitlar.

XTTB ekspertlarining tavsiyasiga ko'ra, mazkur ko'rsatkichning eng yuqori chegarasi 30 foizni tashkil etishi lozim. Agar uning amaldagi darajasi 30 foizdan yuqori bo'lsa, u holda, ushbu tijorat bankining depozit bazasi etarli emas, deb hisoblanadi.

XTTB ekspertlari tomonidan ishlab chiqilgan usulda transaksion depozitlarning barqaror qoldig'i tijorat banklari depozit bazasining etarliligini aniqlashda hisobga olinmagan. Lekin ayrim iqtisodchi olimlar, jumladan, prof. O.I.Lavrushin tijorat banklari depozit bazasining etarliligini baholashda transaksion depozitlarning barqaror qoldig'ini hisobga olish lozim, deb hisoblaydi.

Hozirgi davrda dunyoning ko'pchilik mamlakatlarida, shu jumladan, O'zbekiston Respublikasida tijorat banklari faoliyatini inspeksion tekshirishda "CAMEL" reyting tizimidan keng foydalanilmoqda. Ushbu tizimda tijorat banklari depozit bazasining barqarorligi quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$DBE = \frac{\text{Asosiy depozitlar}}{\text{Depozitlar - jami}} \times 100\%$$

Mazkur ko'rsatkichning amaldagi darajasi 75 foizdan past bo'lmagan taqdirdagina tijorat bankining depozit bazasi etarli hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, tijorat banklari depozitlarining umumiy hajmida asosiy depozitlarning salmog'i kamida 75 foizni tashkil etishi lozim.

“CAMEL” reyting tizimida asosiy depozitlar deganda depozitlarning bankni tark etmaydigan qismi tushuniladi. Shu jihatdan olganda, asosiy depozitlar har uch turdagi depozitlar – transaksion depozitlar, muddatli depozitlar va jamg‘arma depozitlarining barqaror qoldig‘ini o‘z ichiga oladi.

“CAMEL” reyting tizimidagi depozit bazasining etarligini baholash usuli XTTBning baholash usuliga nisbatan mukammalroq hisoblanadi. Ya’ni, birinchidan, transaksion depozitlarning barqaror qoldig‘i hisobga olinmoqda. Bu esa, juda muhim, chunki transaksion depozitlarning barqaror qoldig‘idan foydalanilganda tijorat banklarining likvidligiga nisbatan jiddiy xavf yuzaga kelmaydi; ikkinchidan, jamg‘arma depozitlarining barqaror qoldig‘igina asosiy depozit sifatida e’tirof etilmoqda. Holbuki, jamg‘arma depozitlarining ma’lum qismi nobarqaror passiv hisoblanadi. Ular transaksion depozitlardan bankni ma’lum muddat oldindan ogohlantirish yo‘li bilan olinishi jihatidan farq qiladi.

9.3. Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini tavsiflovchi ko‘rsatkichlarni rejalashtirish.

Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini tavsiflovchi bir qator ko‘rsatkichlar mavjud.

Bular:

- ❖ kredit qo‘yilmalarini tasniflanishi (*standart, substandart, qoniqarsiz, shubhali, umidsiz*);
- ❖ muammoli qarzdorliklar (*muddati o‘tgan, shundan oraliq muddati o‘tgan, sud jarayonidagi, shartlari o‘zgartirilgan, balansdan tashqari hisobvaraqdagi qarzlilar*);
- ❖ taqsimlanmagan foyda;
- ❖ bank tomonidan aktivlar bo‘yicha yaratilgan maxsus zaxiralar;
- ❖ shakllantirilgan majburiy zaxiralar jamg‘armasi;
- ❖ naqd pul tushumi, birinchi darajali ijtimoiy to‘lovlar va ish haqlarni to‘lanishi;
- ❖ muomalaga chiqarilgan plastik kartalar va o‘rnatilgan terminallar, ular bo‘yicha o‘tayotgan to‘lovlar hajmi;
- ❖ Markaziy bank tomonidan belgilangan boshqa iqtisodiy normativlar va boshqa ko‘rsatkichlar.

Mazkur ko‘rsatkichlar ro‘yxatini albatta yana davom ettirish mumkin.

Ammo shuni doimo esda tutish lozimki, yuqorida sanab o'tilgan ko'rsatkichlar bankning makro darajadagi iqtisodiy salohiyatini ko'rsatib beruvchi ko'rsatkichlar sanaladi.

Xuddi shunday, bank faoliyatining yo'nalishlarini ichki tarafdin ochib beruvchi, masalan, aksiyalarning turlari, kreditlarni hududlarga yo'naltirilishi, ularning foizlari, muddatida qaytarilishi, garovlarning turlari, investitsiya portfelining daromadlilik, qanday turdagi korxonalariga yo'naltirilganligi, muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlar muddatlari, foizlari, depozitlarning qanday valyutada jalb qilinganligi va muddatlari, bank daromadi va xarajatlarining tarkibi, 1-darajali kapitalning etarlilik, leveraj, aktivlar bo'yicha tavakkalchilik darajasini ko'rsatuvchi me'yorlar, naqd pul tushumlarining mijozlar turlari bo'yicha tarkibi, muomalaga chiqarilgan plastik karta turlari (aholiga, yakka tartibdagi tadbirkorlarga, xo'jalik subyektlariga), ularga kirim qilinayotgan mablag'lar, ularning qoldig'i kabi o'nlab ko'rsatkichlarni sanab o'tish mumkin.

Bu kabi ko'rsatkichlar yuqorida ta'kidlanganidek, bank faoliyatining ichki xususiyatlarini yoritib beradi va ulardan asosan tarmoq ichidagi hisobotlarda foydalaniladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010 yil 6 apreldagi "Bank tizimini moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va investitsion faolligini kuchaytirish choralari to'g'risida"gi(1317-sonli) Qaroriga ko'ra banklarga:

- umumiy kapitalni har yili kamida 20% ga oshirib borish;
- Bank ustav kapitalini 50,1 mlrd.so'mga ko'paytirish;
- Depozit bazasini har yili kamida 20% ga oshirish;
- Tadbirkorlarni kreditlash hajmini 1,3 barobarga oshirib borish;
- Investitsiya maqsadlariga yo'naltiriladigan kreditlarni yanada o'stirish vazifalari yuklatilgan.

Undan so'ng, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010 yil 26 noyabrda "2011-2015 yillarda Respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish, uning barqarorligini oshirish va yuqori xalqaro reyting ko'rsatkichlariga erishishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida"gi(1438-sonli) Qarori qabul qilindi. Ushbu qarorda 2011-2015 yillarda:

- umumiy kapitalni 2,1 barobarga oshirish;
- Depozit bazasini 2,5 barobarga oshirish;
- Muomalaga chiqarilgan plastik kartalar sonini 1,5 barobarga oshirish;
- Investitsiya kreditlari hajmini 2,8 barobarga oshirish;
- Tadbirkorlarga kredit ajratish hajmini 2,7 barobarga oshirish;
- mikro kreditlar hajmini 2,8 barobarga oshirish belgilandi.

Navbatdagi qabul qilingan qaror O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 6 maydagi “Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va ularning resurs bazasini rivojlantirish chora - tadbirlari to‘g‘risida”gi (2344 –sonli) Qarori bo‘ldi. Ushbu qaror talablari hozirda amal qilmoqda. Demak, unga ko‘ra:

* regulyativ kapital etarliligi me‘yorini bosqichma-bosqich 10%dan 14,5%ga etkazish;

* I-darajali kapitalning etarliligi me‘yorini bosqichma-bosqich 5%dan 11%ga etkazish;

* likvidlilikni qoplash me‘yorini joriy etish va 100%ga etkazish;

* sof barqaror moliyalashtirish me‘yorini jorish etish va 100%ga etkazish;

* likvidlilik – bu bank majburiyatlarini bajarish va aktivlar o‘lishini moliyalash bilan birgalikda depozitlar va qarz mablag‘lari darajasining pasayishini samarali boshqarishni bildiradi.

Joriy likvidlilik koeffitsienti - joriy aktivlar summasini (to‘lov muddati 30 kungacha bo‘lgan bankning likvidli aktivlari va qo‘yilmalari, bundan muddati uzaytirilgan yoki qaytarish muddati o‘tgan kreditlar mustasno) joriy majburiyatlar (talab qilib olinguncha va ijro etish muddati 30 kungacha bo‘lgan majburiyatlar) summasiga nisbati orqali aniqlanadi.

Mazkur ko‘rsatkich 30 foizdan kam bo‘lmasligi lozim.

Likvidlilikni qoplash me‘yori koeffitsienti yuqori likvidli aktivlarni keyingi 30 kun ichidagi jami sof chiqimga nisbati sifatida aniqlanadi (LQMK = yuqori likvidli aktivlar/keyingi 30 kun ichidagi jami sof chiqim). Mazkur ko‘rsatkich hozirda 90 foizdan, 2018 yil 1 yanvardan boshlab 100 foizdan kam bo‘lmasligi lozim.

2018 yil 1 yanvardan boshlab banklarda **sof barqaror moliyalashtirish me‘yori** joriy qilinadi.

Ushbu me‘yor barqaror moliyalashtirishning mavjud summasini barqaror moliyalashtirishning zarur summasiga nisbati sifatida aniqlanadi va ko‘rsatkich 100 foizdan kam bo‘lmasligi zarur.

Bunda barqaror moliyalashtirishning mavjud summasiga:

- bank regulyativ kapitali;
- amaldagi qaytarish muddati 1 yil va undan ortiq bo‘lgan bank majburiyatlari;
- qaytarish muddati belgilanmagan boshqa depozitlar va qarz mablag‘lari summasining 30 foizi;

- qaytarish muddati 1 yildan kam bo‘lgan boshqa depozitlar va qarz mablag‘lari summasining 30 foizi kiritiladi.
- **Barqaror moliyalashtirishning zarur summasiga:**
- qaytarilishiga 1 yil va undan ortiq muddat qolgan bank aktivlari, shu jumladan, muammoli kreditlar va nomoliyaviy aktivlar (er uchastkalari, binolar, mebel, kompyuterlar va avtomashinalar);
- sud jarayonida bo‘lgan yoki belgilangan tartibda undirilmagan aktivlar;
- qaytarish muddati 1 yildan kam bo‘lgan boshqa aktivlar summasining 30 foizi (qaytarish muddati 1 yildan kam bo‘lgan yoki muddatsiz likvidli aktivlar bundan mustasno);
- balansdan tashqari moddalardagi majburiyatlarning 15 foizi kiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 12 sentyabrdagi “Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va barqarorligini oshirishga doir chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi (PQ-3270-sonli) Qaroriga muvofiq, 2017 yil 1 oktyabrdan boshlab tijorat banklari ustav kapitalining eng kam miqdoriga nisbatan talab 100 mlrd. so‘m qilib belgilandi. Bu esa, banklarning kapitallashish darajasini oshirishga xizmat qiladi.

9.4. O‘zbekiston tijorat banklarida tezkor va strategik rejalashtirishni takomillashtirish

Banklarda tezkor va strategik rejalashtirishni takomillashtirish yo‘llari:

1. Strategik rejalashtirish jarayonida moliyaviy aktivlarning amortizatsiya qilinadigan qiymatini to‘g‘ri aniqlash va ularning qadrsizlanishini aniq baholash maqsadida samarali foiz stavkasi usulini rejalashtirish jarayoniga joriy qilish lozim.

Samarali foiz stavkasi shunday foiz stavkasiki, u moliyaviy instrument bo‘yicha kutilayotgan davr mobaynidagi barcha pullik tushumlar va to‘lovlarning hisoblangan summasini ularning dastlab tan olingan sof balans qiymatiga keltirish imkonini beradi (diskontlash yo‘li bilan).

Samarali foiz summasi stavkasini hisoblash uchun har bir tegishli hisobot davrida samarali foiz stavkasi aktiv yoki majburiyatning o‘tgan hisobot davrining so‘ngidagi amortizatsiyalangan qiymatiga ko‘paytiriladi. Mazkur davr uchun hisoblangan samarali foiz bilan aktivning foizli kuponi o‘rtasidagi farq summasi mazkur davrdagi amortizatsiya summasi hisoblanadi.

Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlari qoidalariga ko'ra, barcha moliyaviy majburiyatlar dastlabki tan olingandan so'ng samarali foiz stavkasini qo'llagan holda amortizatsiyalangan qiymat bo'yicha baholanishi kerak. Biroq, mazkur qoidalar quyidagi turdagi moliyaviy majburiyatlarga nisbatan qo'llanilmaydi:

1. Adolatli qiymat bo'yicha baholanadigan moliyaviy majburiyatlar.

Chunki, mazkur turdagi moliyaviy majburiyatlar shu davrdagi foyda yoki zarar tarkibida hisobga olinadi.

2. Moliyaviy aktivni uzatayotganda tan olinishi to'xtamaydigan holatda yuzaga keladigan moliyaviy majburiyatlar.

3. Bozor stavkasidan past bo'lgan foiz stavkalarida beriladigan kreditlar berish bo'yicha bitimlar bo'yicha yuzaga keladigan moliyaviy majburiyatlar.

Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini rejalashtirish samaradorligini oshirish maqsadida, birinchidan, qimmatli qog'ozlar emitentlarining moliyaviy va mulkiy holatini tahlil qilish tizimini takomillashtirish orqali banklarning korporatvi qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalari hajmini oshirish zarur; ikkinchidan, banklarning Markaziy bankning obligatsiyalariga qilingan investitsiyalari hajmini oshirish orqali ularning joriy likvidlilik darajasini oshirish zarur; uchinchidan, banklarning "Nostro" vakillik hisobraqamidagi ortiqcha pul mablag'larini iqtisodiyotning turli tarmoqlariga mansub bo'lgan korxonalarining qimmatli qog'ozlariga investitsiya qilish lozim.

Ushbu taklifimizning amaliyotga tatbiqi natijasida:

– tijorat banklarining qimmatli qog'ozlardan oladigan daromadlari miqdori ko'payadi;

– yuqori likvidli qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar hisobidan tijorat bankining joriy likvidlilik darajasi oshadi;

– banklarning qimmatli qog'ozlar portfelining likvidlilik darajasi oshadi.

Tijorat banklari daromadlarini tezkor rejalashtirishdaa asosiy e'tibor tijorat banklarining kreditlardan olinadigan foizli daromadlarining yalpi daromad hajmidagi salmog'ining barqarorligini ta'minlashga qaratilishi lozim:

birinchidan, kreditlarning brutto aktivlar hajmidagi salmog'ini pasayishiga yo'l qo'ymaslik zarur; ikkinchidan, kreditlar foiz stavkalari keskin tebranishining oldini olish lozim; uchinchidan, muddati o'tgan kreditlarning brutto kreditlar hajmidagi salmog'i ko'rsatkichining me'yoriy darajasini ta'minlash zarur.

Nazorat uchun savollar

1. Tezkor rejalashtirish nima uchun tijorat banklariga kerak?
2. Tijorat banklari uchun strategik rejalashtirish nima uchun zarur?
3. Banklarda tezkor rejalashtirish qaysi ko‘rsatkichlar asosida amalga oshiriladi?
4. Tijorat banklarida strategik rejalashtirish qaysi ko‘rsatkichlar asosida amalga oshiriladi?
5. Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini tavsiflovchi qanady ko‘rsatkichlar mavjud?

10-BOB. TIJORAT BANKLARI KAPITALINI BOSHQARISH

10.1. Bank kapitalini tashkil qiluvchi asosiy elementlarning tavsifi

1988 yilda Bazel qo‘mitasi tomonidan Kapitalni hisoblash va kapital standartlarini xalqaro unifikatsiyalash to‘g‘risidagi Kelishuv qabul qilindi.

Mazkur Kelishuvda tijorat banklari kapitalining tarkibini shakllantirish, kapitalning etarliligi, aktivlarni riskka tortishga nisbatan yagona, unifikatsiyalashgan talablar belgilandi.

Regulyativ kapital = Asosiy kapital + Qo‘shimcha kapital

Asosiy kapital tarkibi:

1. Ustav kapitalining to‘langan qismi.
2. Bankning emission daromadi.
3. O‘tgan yillarning taqsimlanmagan foydasi.
4. Zaxira kapitali.
5. Nokumulyativ imtiyozli aktsiyalarni sotishdan olingan tushumlar.

Asosiy kapitaldan quyidagilar chegirib tashlanadi:

1. Gudvil
2. Nomoddiy aktivlar

Qo‘shimcha kapital tarkibi:

1. Kreditlardan ko‘rilgan zararlarni qoplashga mo‘ljallangan zaxiralarning aktivlarni riskka tortilgan summasining 1,25 foizidan oshmaydigan qismi.

2. Qayta baholash zaxirasi.

3. Subordinatsiyalashgan qarz majburiyatlari.

4. Riskka tortilgan aktivlar summasining 1,25 foizidan oshmaydigan miqdorda aktivlarning qadrsizlanishiga qarshi qilingan zaxiralar.

5. Gibriddli moliyaviy instrumentlar (imtiyozli kumulyativ aktsiyalar).

Xalqaro hisob-kitoblar bankining ma‘lumotlariga ko‘ra, dunyoning 150 dan ortiq mamlakatida (dunyoda 193 ta mustaqil davlat mavjud), shu jumladan, O‘zbekiston Respublikasida tijorat banklari kapitalining etarliligini baholash bo‘yicha Xalqaro Bazel qo‘mitasi tomonidan ishlab chiqilgan standart qo‘llaniladi. Ushbu standartga ko‘ra, tijorat banki regulyativ kapitalining etarliligini aniqlash uchun regulyativ kapital summasi bankning riskka tortilgan aktivlari summasiga bo‘linadi. Ushbu koeffitsientning eng past me‘yoriy darajasi 0,08 yoki 8% qilib belgilangan. Agar tijorat bankida mazkur koeffitsientning amaldagi darajasi 8 foizdan past bo‘lsa, u holda, ushbu bankning balansi nolikvid hisoblanadi.

Bazel-3 standartiga ko'ra, tijorat banklari kapitalining tarkibiy tuzilishi o'zgardi.

Tijorat banklarining birinchi darajali kapitali 2 qismga ajratildi:

1. Birinchi darajali asosiy kapital.
2. Birinchi darajali qo'shimcha kapital.

Birinchi darajali asosiy kapitalning tarkibi:

1. Bankning to'liq to'langan oddiy aksiyalari
2. Qo'shilgan kapital (oddiy aksiyalarni bozor bahosi va nominal qiymati o'rtasidagi farq)

3. Taqsimlanmagan foyda

(30905 va 30908 – hisobraqamlar olinmaydi)

4. Ozchilikning ulushi

5. Devalvatsiya zaxirasi

Birinchi darajali qo'shimcha kapital tarkibi:

1. Nokumulyativ muddatsiz imtiyozli aksiyalar.
2. Qo'shilgan kapital
(imtiyozli aksiyalarning bozor bahosi va nominal qiymati o'rtasidagi farq).

3. Birinchi darajali qo'shimcha kapitalga qo'shilish shartlariga javob beruvchi sho'ba korxonalarining ishtirok etish ulushi (sho'ba korxonalari tomonidan chiqarilgan va uchinchi shaxslar ixtiyorida bo'lgan kapitalga tenglashtirilgan vositalar)

Birinchi darajali kapitaldan chegirmalar:

- * nomoddiy aktivlar;
- * birlashmagan xo'jalik yurituvchi subyektlar kapitaliga qilingan barcha investitsiyalar;
- * boshqa banklarning kapitaliga qilingan investitsiyalar.

10.2. Tijorat banki kapitalining etarliligi

Regulyativ kapitalning etarlilik koeffitsienti tijorat banklarining to'lovga qobilligini tavsiflovchi muhim ko'rsatkich hisoblanadi.

Shuningdek, Bazel standartiga ko'ra, birinchi darajali kapitalning etarliligi ham baholanadi va bunda birinchi darajali kapitalning etarlilik koeffitsienti qo'llaniladi.

Birinchi darajali kapitalning etarlilik koeffitsienti birinchi darajali kapitalni bank aktivlarining riskka tortilgan summasiga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi va uning eng past me'yoriy darajasi 0,04 yoki 4 foiz qilib belgilangan.

Xalqaro bank amaliyotida tijorat banklari kapitalining etarliligini baholash bo'yicha uchta metodika mavjud bo'lib, ularning ichida nisbatan mukammali bo'lib, Bazel qo'mitasi ekspertlari tomonidan ishlab chiqilgan metodika hisoblanadi.

Tijorat banki kapitalining etarliligini baholash bo'yicha Xalqaro hisob-kitoblar banki tomonidan ishlab chiqilgan metodikada kapitalning etarliligi regulyativ kapitalni aktivlarning umumiy summasiga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi. Ushbu koeffitsientning eng past normativ darajasi 8 foiz qilib belgilangan.

AQSH Federal zaxira tizimi tomonidan ishlab chiqilgan metodika bo'yicha, tijorat banki kapitalining etarliligi kapitalni depozitlarning umumiy summasiga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi. Ushbu koeffitsientning eng past normativ darajasi 10 foiz qilib belgilangan.

O'zbekiston banklarining 1-darajali kapitali regulyativ kapitalning 75 foizidan kam bo'lmasligi kerak.

2-darajali kapital miqdori 1-darajali kapital miqdorining uchdan bir qismidan oshib ketsa, oshgan summa regulyativ kapital tarkibiga kiritilmaydi.

1-darajali kapital 1-darajali asosiy kapital va 1-darajali qo'shimcha kapitaldan iborat.

1-darajali asosiy kapital bank regulyativ kapitalining 60 foizidan kam bo'lmasligi kerak.

Subordinar qarzlilar 1-darajali kapitalning uchdan bir qismidan oshmasligi kerak.

2-darajali kapital tarkibiga kiruvchi subordinar qarz oxirgi 5 yil davomida yiliga 20 foiz kamayib borishi shart.

10.1-jadval

Bazel-1 standartida ko'zda tutilgan kapitalning etarliligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar va ularning me'yoriy darajalari

№	Ko'rsatkichlar	Me'yoriy darajasi
1	Regulyativ kapitalning etarlilik koeffitsienti	0,08
2	Birinchi darajali kapitalning etarlilik koeffitsienti	0,04

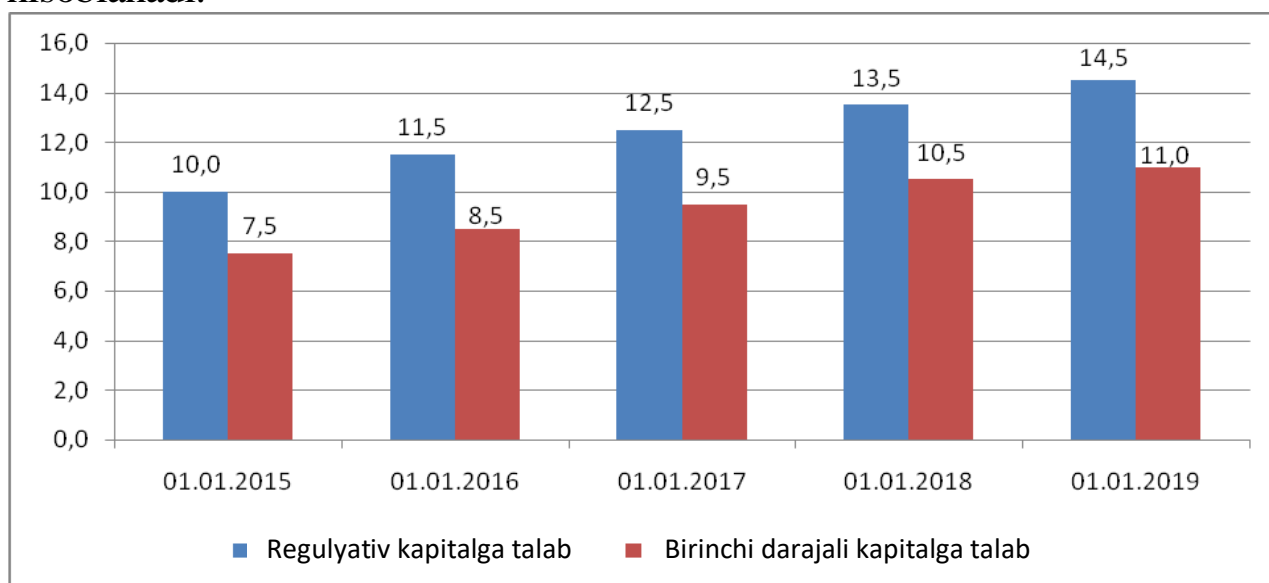
10.1-jadval ma'lumotlaridan ko'rish mumkinki, Bazel-1 standartida tijorat banklarining birinchi darajali kapitali miqdorining regulyativ kapitalning yarmidan kam bo'lmasligi belgilangan.

O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining kapitallashish darajasini tavsiflovchi ko‘rsatkichlarning holati

Ko‘rsatkichlar	2013y.	2014y.	2015y.	2016y.	2017y.
Banklar regulyativ kapitali miqdori, trln. so‘m	6,5	6,9	7,8	9,4	23,7
Tijorat banklari regulyativ kapitalining etarlilik darajasi, %	24,3	23,8	23,6	23,8	21,6

10.2-jadvalda keltirilgan ma’lumotlardan ko‘rinadiki, 2013-2017 yillarda respublikamiz tijorat banklarining regulyativ kapitali miqdori o‘shish tendentsiyasiga ega bo‘lgan. Buning ustiga, mazkur davr mobaynida tijorat banklari regulyativ kapitalining etarlilik darajasi Bazel standarti talablaridan qariyb 3 barobar yuqori bo‘lgan. Mazkur holatlar tijorat banklarining kapitallashish darajasini oshirish nuqtai-nazaridan ijobiy hisoblanadi.

2012-2016 yillarda O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining umumiy kapitali miqdori o‘shish tendentsiyasiga ega bo‘lgan. Bu esa, banklarning to‘lovga qobilligini ta’minlash nuqtai-nazaridan ijobiy holat hisoblanadi.

10.1-rasm. O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklari regulyativ kapitalining etarliligiga nisbatan belgilangan minimal talablarni bosqichma-bosqich oshirib borish talabi²²

²² O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2015 yil 13 iyundagi 14/3-sonli (O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2015 yil 6 iyulda 2693-raqam bilan ro‘yxatdan o‘tkazilgan) “Tijorat banklari kapitalining monandligiga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risidagi Nizomni tasdiqlash haqida”gi

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2015 yil 13 iyundagi 14/3-sonli (O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2015 yil 6 iyuldagi 2693-sonli raqam bilan ro‘yxatga olingan) “Tijorat banklari kapitalining monandligiga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risidagi Nizomni tasdiqlash haqida”gi yo‘riqnomasi qabul qilindi. Ushbu yo‘riqnomada respublikamiz tijorat banklari regulyativ kapitalining etarliligiga nisbatan belgilangan minimal talablarni bosqichma-bosqich oshirib borish talabi o‘z aksini topdi (10.1-rasm).

10.1-rasmda keltirilgan ma‘lumotlardan ko‘rinadiki, O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining regulyativ kapitaliga va birinchi darajali kapitaliga nisbatan belgilangan minimal talablar 2015 yilning 1 yanvaridan boshlab 2019 yilning 1 yanvariga qadar bo‘lgan davrda bosqichma-bosqich oshirib boriladi. Ushbu jarayonda, ayniqsa, birinchi darajali kapitalning etarliligiga nisbatan belgilangan minimal talab sezilarli darajada oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi (PF-4947-sonli) Farmoni bilan “2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi” tasdiqlandi.

Harakatlar strategiyasida tijorat banklarining kapitallashish darajasini yanada oshirish vazifasi qo‘yildi.

Ushbu vazifani bajarish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 12 sentyabrdagi “Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va barqarorligini oshirishga doir chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi (PQ-3270-sonli) Qarori qabul qilindi.

Mazkur Qarorga muvofiq:

* 2017 yil 1 oktyabrdan boshlab ustav kapitalining eng kam miqdoriga nisbatan talablar quyidagicha belgilandi:

- tijorat banklari uchun – 100 mlrd. so‘m
- mikrocredit tashkilotlari uchun – 2 mlrd. so‘m
- lombardlar uchun – 500 mln. so‘m

* O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Markaziy bankining Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki va Asakabankning valyutada shakllantirilgan ustav kapitalini ushbu xorijiy valyutalarni sotish yo‘li bilan milliy valyutada shakllantirish to‘g‘risidagi taklifi qabul qilindi.

10.3. Bank kapitalini oshirishning asosiy manbalari

Tijorat banklari kapitalini oshirish manbalari

a) Tijorat banklari oddiy va imtiyozli aktsiyalari bozor bahosining o'zgarish omili.

Tijorat banklari oddiy va imtiyozli aktsiyalari bozor bahosining o'sishi ularni sotish jarayonini tezlashtiradi va sotilish koeffitsientining yuqori darajasiga erishish imkoniyatini beradi. Buning natijasida, ustav kapitalining haqiqatda to'langan qismi oshadi. Aksincha, bank oddiy va imtiyozli aktsiyalari bozor bahosining pasayishi ularni sotishdan olinadigan tushumlari miqdoriga va emissiyaviy daromadlari hajmiga salbiy ta'sir qiladi.

Shunisi xarakterliki, ko'pchilik rivojlanayotgan davlatlarda moliya bozori rivojlanmaganligi oqibatida oddiy va imtiyozli aktsiyalar bozor bahosini aniqlash imkoniyati mavjud emas. Buning ustiga, banklarning moliyaviy barqarorligi va to'lovga qobilligi to'g'risida ishonchli ma'lumotlar mavjud emasligi investorlarda qimmatli qog'ozlarni sotib olishga bo'lgan ishonchning pasayishiga sabab bo'ladi.

Rivojlanayotgan davlatlarda inflyatsiya darajasining yuqori ekanligi bank aktsiyalari bozor bahosiga salbiy ta'sir qiluvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Inflyatsiyaning yuqori darajasi investorlar tomonidan bank aktsiyalarini sotib olishga qilingan qo'yilmalar va ulardan olinadigan daromadlarning real qiymati pasayishiga olib keladi. Aktsiyalar bozor bahosining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi asosiy omillardan yana biri milliy valyuta kursining xorijiy valyutaga nisbatan sezilarli darajada tebranishidir.

b) Aktsiyadorlarning ustav kapitalini shakllantirish bo'yicha majburiyatlarini o'z vaqtida bajarish omili.

Bizga ma'lumki, aktsiyadorlik tijorat banklari ustav kapitali ikki qismdan iborat bo'ladi: 1) ustav kapitalining e'lon qilingan qismi; 2) ustav kapitalining haqiqatda to'langan qismi.

Aktsiyadorlarning ma'lum qismi ayrim hollarda o'zlari ustav kapitalini shakllantirish yuzasidan olgan majburiyatlarini bajarishdan bosh tortadi yoki bajarish muddatini juda cho'zib yuboradilar. Buning natijasida ustav kapitalining shakllanishiga nisbatan salbiy ta'sir yuzaga keladi. Bu, o'z navbatida, uni boshqarish jarayonining samaradorligini pasaytiradi.

v) Bank aktivlari riskka tortilgan miqdorining o'zgarish omili.

Bu omilning muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega ekanligini shundan ham bilsa bo'ladiki, xalqaro Bazel andozalari bo'yicha jami

kapitalning ham, asosiy kapitalning ham etarlilik darajasi aktivlar riskka tortilgan miqdoriga nisbatan belgilangan.

Mazkur andozalar amaliyotga joriy qilingunga qadar tijorat banklari to'lovga qobilligining asosiy ko'rsatkichi sifatida ular mijozlar oldidagi majburiyatlarini bajara olish imkoniyati e'tiborga olinar edi. Unga muvofiq, bank mijozning, asosan muddatsiz depozitlari bo'yicha qo'ygan talablarini shu zahoti bajara olish imkoniyatiga ega bo'lishi zarur edi. Albatta, ushbu ko'rsatkich hozirgi kunda ham o'zining dolzarbligini saqlab turibdi, lekin banklar iqtisodiy jihatdan inqirozga tushib qolishining asosiy omillari sifatida ularning aktiv operatsiyalari tarkibida riskka tortilgan aktivlari darajasining holatiga qarab aniqlanishi muhim ko'rsatkich bo'lib qoldi.

Mulohaza o'rnida ta'kidlash lozimki, xalqaro bank amaliyotida tijorat banklari iqtisodiy jihatdan bankrotlikka uchramasliklari uchun qancha miqdorda kapital mablag'i zarur bo'ladi, degan savolga aniq javob mavjud emas. Chunki, katta miqdorda kapitalga ega bo'lgan Yaponiya, G'arbiy Evropa mamlakatlarida ko'zga ko'ringan banklar iqtisodiy jihatdan tanazzulga yuz tutganligi tarixdan ma'lum. Demak, Bazel andozalariga ko'ra bank kapitalining etarliligi tijorat banklari riskka tortilgan aktivlarining sifatiga bog'liqligi mantiqan to'g'ri. Ya'ni, riskka tortilgan aktivlarning sifati qanchalik yomon bo'lsa, bank kapitalining miqdori ham shunga nisbatan yuqori bo'lishi va tegishli zaxiralarni yaratish lozim, va aksincha.

g) Bank kapitali etarliligi sharoitida uning likvidliligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan likvidli aktivlar mavjudligi omili. Ushbu omilning ahamiyati shundaki, ayrim tijorat banklari yuqori foyda olish maqsadida resurslarning, shu jumladan, kapitalning asosiy qismini yuqori riskli aktiv operatsiyalarga yo'naltiradilar. Bunday sharoitda banklar likvidliligi xavf ostida qoladi. Shuning uchun, bank aktivlari tarkibida uning likvidliligini ta'minlash maqsadida ma'lum miqdordagi likvidli aktivlarni saqlab turish maqsadga muvofiqdir.

Rivojlangan xorijiy davlatlar amaliyotida hukumat qimmatli qog'ozlaridan bank likvidliligini ta'minlashda keng foydalaniladi. Masalan, Yaponiya tijorat banklarida hukumat qimmatli qog'ozlariga qo'yilmalar bank aktivlarining 10 foizdan ortiqroq qismini tashkil qiladi. Xuddi shunday holatni Germaniya, Buyuk Britaniya va Frantsiyada ham kuzatish mumkin.

Hukumatning qimmatli qog'ozlari yuqori likvidlilik xususiyatiga ega bo'lib, ularga nisbatan moliya bozorida doimo barqaror talab mavjud.

Shuning uchun ularni istalgan vaqtda qulay bozor baholarida sotib, bank likvidligini ta'minlash mumkin. Boshqa tomondan esa, ular tijorat bankiga qat'iy belgilangan foizlarda daromad keltiradi va banklarning foizli daromadlarini ko'paytirish yo'li bilan ularning moliyaviy barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi. Ana shu xususiyatlari tufayli ham hukumatning qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalari tijorat banklari likvidligini ta'minlashning nisbatan ishonchli va daromadli vositasi hisoblanadi.

Rivojlangan xorijiy davlatlarning ko'pchiligida joriy likvidlik koeffitsientlari mavjud bo'lib, ular bank kapitaliga nisbatan o'rnatilgan. Masalan, Frantsiyada likvidlik koeffitsienti quyidagicha aniqlanadi: kreditlarning umumiy miqdori bank o'z mablag'i (kapitali) ning miqdoridan va ayrim balans passividagi elementlar miqdoridan uch martadan ortiq bo'lmasligi lozim. Germaniyada ushbu ko'rsatkich to'rt marta qilib belgilangan. Bu har ikkala ko'rsatkich bankning o'rta va uzoq muddatlik ko'rsatkichlaridir. O'rta va uzoq muddatli likvidlik ko'rsatkichlari AQSH, Angliya va Yaponiyada o'rnatilmagan.

Bozor iqtisodiyotining tobora rivojlanib va takomillashib borayotganligi mamlakatimizda ko'chmas mulklar, ayniqsa shaharlardagi binolarning likvid aktivlar sifatidagi ahamiyatini oshirmoqda. Keyingi yillarda ko'chmas mulklarning bahosi sezilarli ravishda ortib bormoqda. Tijorat banklari geografiyasiga e'tibor beradigan bo'lsak, ular asosan iqtisodiy jihatdan rivojlangan yirik shaharlardagi ko'rkam va nufuzli binolarda joylashgan. Shu bois, ular ustav kapitalining asosiy qiymati 10 foizgacha bo'lgan qismini ko'chmas mulklarda shakllantirishga ruxsat berilishi ularning kapitallashuv darajasini oshirishga ijobiy ta'sir qiladi.

Markaziy bank tomonidan tijorat banklarining subordinar qimmatli qog'ozlarni sotib olish orqali uzoq muddatli kreditlarni berishni yo'lga qo'yish lozim. Markaziy bank tomonidan tijorat banklari kapitalini oshirish maqsadida berilgan subordinar kreditlar quyidagi ijobiy natijalarni beradi:

– respublikamizda monetizatsiya koeffitsientining oshishiga olib keladi. Ma'lumki, respublikamiz iqtisodiyotida monetizatsiya koeffitsienti nisbatan past darajada (15–17 foiz) qolmoqda;

– tijorat banklarida nisbatan arzon manbalar hisobidan kapitallashuv darajasini oshirish imkoniyati tug'ildi. Bu esa o'z navbatida ularning real sektorni kreditlashga yo'naltirayotgan mablag'lari hajmining ortishiga olib keladi;

– Markaziy bank iqtisodiyotdagi pul va tovar massasi o'rtasida muvozanatni ta'minlanishi bilan birga, yuqori miqdorda bo'lmasada qo'shimcha daromad manbaiga ega bo'ladi.

– *banklarning qarz aksiyalarini muomalaga chiqarish lozim*. Xalqaro bank amaliyotida tijorat banklarini uzoq muddatli resurslarga bo‘lgan talabini qondirishda ta‘minlanmagan obligatsiyalarni muomalaga chiqaradi. Odatda ushbu uzoq muddatli majburiyatlar *ta‘minlamagan obligatsiya* (dibenchir)lar hisobiga shakllantiriladi.

Xalqaro amaliyotda ushbu moliyaviy instrumentlarni muomalaga chiqarishdan asosiy maqsad banklar kapital bazasini mustahkamlashga qaratilgan bo‘lib, ikkinchi jahon urushiga qadar ko‘zda tutilmagan holatlar vujudga keladigan zararlarni qoplash maqsadida, 60 yillardan keyin esa banklarning resurs (kapital) bazasini mustahkamlash maqsadida odatiy holat sifatida muomalaga chiqarila boshlandi. Tijorat banklariga aksiyalardan ko‘ra nota va obligatsiyalarni muomalaga chiqarishning afzalligi shundaki, ular bo‘yicha to‘lanadigan dividendlar miqdori soliqqa tortish bazasidan chegirib tashlanadi.

Angliya banklari kapitallashuv darajasini oshirish maqsadida 60–yillardan keyin «qarz aksiya»larini muomalaga chiqara boshladi. Ular o‘rta va uzoq muddatli nomli qimmatli qog‘ozlar hisoblanib, banklar belgilangan muddatlarda foizlarni to‘lab turish va qayta sotib olish sharti bilan moliya bozorlariga taklif etadi. Masalan, Angliyaning «Midlend benki» 1983 yilda yillik 10,75 foiz bilan 1993–1998 yillarda so‘ndirish sharti bilan muomalaga chiqargan qarz aksiyalarini keltirish mumkin²³. Bu aksiyalarning qaysidir jihatida imtiyozli aksiyalarga ham o‘xshaydi, chunki bank iqtisodiy jihatdan foyda ko‘rmaganda ham belgilangan foizlarni to‘lab turishi shart hisoblanadi.

O‘zbekiston tijorat banklari kapitali tarkibida muddati jihatidan «uzun» mablag‘larning mavjud emasligini inobatga oladigan bo‘lsak, *qarz aksiyalarning muomalaga chiqarilishi kapitallashuv darajasini oshirishda muhim moliyaviy dastak bo‘lib hisoblanadi*.

10.4. Tijorat banklari kapitallashuv darajasini oshirish bo‘yicha xalqaro talab va standartlar (Bazel-3) hamda ulardan O‘zbekiston bank amaliyotida foydalanish imkoniyatlari

2008 yilda boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi Bazel qo‘mitasini banklarning kapitaliga nisbatan belgilangan talablarni keskin kuchaytirishga majbur qildi. Natijada Bazel-III deb nomlanuvchi yangi

²³Усоскин В.М. Современный коммерческий банк: Управление и операции. –М.: Вазар-Ферро, 1994. -С. 96.

Bitim yuzaga keldi va uning asosiy jihatlari 2010 yilning 12 sentyabridan kuchga kirdi.

Ushbu yangi Bitim Bazel-II ni bekor qilmaydi, balki uni to'ldiradi.

Bazel-III ning asosiy talablari:

1. Qo'mitaning Yangi talablarini bajara olmagan tijorat banklari bonus to'lovlari va dividendlar miqdorini kamaytirishga majbur bo'ladilar.

2. Aktsiyadorlik kapitali miqdoriga nisbatan belgilangan talablar oshirildi.

Agar mazkur talab bundan oldin aktivlarning riskka tortilgan summasini soliq to'langunga qadar bo'lgan miqdori 2 foizini tashkil etgan bo'lsa, endi Ushbu ko'rsatkich mazkur summaning soliq to'langandan keyingi miqdorining 4,5 % darajasida belgilandi.

3. Birinchi darajali kapitalning etarliligiga nisbatan belgilangan minimal talab oshirildi.

Ushbu talab 2013 yildan 2015 yilgacha bo'lgan davrda amaldagi 4 foizdan 6 foizga oshiriladi.

4. Kapitalning himoyaviy «konservatsiya «buferi» joriy etiladi.

Kapitalning himoyaviy «konservatsiya «buferi» birinchi darajali kapitalning 2,5 foizi hajmida tashkil etiladigan qo'shimcha zaxiradan iboratdir. Shunday qilib, birinchi darajali kapitalga nisbatan belgilangan umumiy talab darajasi 7 foizni tashkil etadi (2,5% + 4,5 %).

5. Kontrtsiklik bufer joriy etiladi.

Kontrtsiklik bufer bank o'z kapitalining 0 %dan 2,5 foizigacha hajmda tashkil etiladi va kreditlash hajmining keskin oshishiga to'sqinlik qiladi.

6. Tijorat banklarining o'z kapitali va jalb etilgan kapitali o'rtasidagi nisbat.

Ushbu nisbat risksiz miqdorni aniqlash maqsadida qo'llaniladi. Risksiz miqdor sifatida birinchi darajali kapitalning 3 % darajasi olinadi. Mazkur ko'rsatkich 2013-2017 yillarda joriy qilinadi va tegishli tuzatishlardan so'ng direktiv ahamiyat kasb etadi.

7. 2015 yildan boshlab likvidlilikni qoplash ko'rsatkichi - LiquidityCoverageRatio (LCR) joriy etiladi.

LCR 30 kunlik muddatda kapital chiqimini yuqori likvidli aktvilar zaxirasi bilan qoplanishini ko'rsatadi.

Banklarda moliyalashtirishning etarliligini nazorat qilish maqsadida NetFundingStabilityRatio (NFSR) ko'rsatkichini 2018 yildan boshlab joriy etish ko'zda tutilgan. Ushbu ko'rsatkich mavjud va talab qilinadigan moliyalashtirish hajmi o'rtasidagi nisbat shaklida aniqlanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010 yil 26 noyabrdagi “2011-2015 yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko‘rsatkichlariga erishishning ustuvor yo‘nalishlari to‘g‘risida”gi (PQ-1438-sonli) va 2015 yil 6 maydagi “Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va ularning resurs bazasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi (PQ-2344-sonli) Qarorlarida Bazel qo‘mitasining bank nazorati bo‘yicha yangi talablarini mamlakat bank amaliyotiga joriy etish bo‘yicha aniq vazifalar qo‘yildi. Ushbu vazifalarni bajarish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2015 yil 22 iyuldagi 19/14-sonli (O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2015 yil 13 avgustda 2709-sonli raqam bilan ro‘yxatga olingan) “Tijorat banklarining likvidligini boshqarishga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risidagi Nizomni tasdiqlash haqida”gi hamda Markaziy bankning 2015 yil 13 iyundagi 14/3-sonli (O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2015 yil 6 iyuldagi 2693-sonli raqam bilan ro‘yxatga olingan) “Tijorat banklari kapitalining monandligiga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risidagi Nizomni tasdiqlash haqida”gi yo‘riqnomalari qabul qilindi.

Bank kapitali tijorat banki faoliyatida vujudga keladigan iqtisodiy tanglik hamda ziddiyatli vaziyatlar sharoitida xavfsiz “moliyaviy yostiq” vazifasini bajarishi bilan birga, bank kutilmaganda moliyaviy qiyinchilik va yo‘qotishlarga duch kelganda unga to‘lovga qobiliyati darajasini saqlab qolish va faoliyatini davom ettirish imkoniyatini beradigan moliyaviy manba hisoblanadi. Xalqaro va mahalliy bank amaliyotida bank kapitali etarliligi uning riskka tortilgan aktivlariga nisbatan aniqlanadi. Bank kapitalining hajmi riskka tortilgan aktivlarga nisbatan judayam past bo‘lishi uni inqiroz holatiga tushib, turli xizmatlarni ko‘rsatish va hisob-kitoblarni amalga oshirolmay qolishiga olib kelishi mumkin. Ikkinchi jihatdan bank kapitalining hajmi haddan ziyod ortishi bank leverejini²⁴ boshqarishda turli salbiy holatlar vujudga kelishi va daromad darajasi pasayishiga olib keladi.

²⁴ Xalqaro ekspert va mutaxassislarining fikriga ko‘ra, leverej jalb qilingan moliyaviy resurslar hajmini o‘z kapitaliga nisbati sifatida qaraladi. Nomoliyaviy korxonalarda leverj 1:1 va 3:1 past darajadagi nisbatda bo‘lib, bu ularning moliyaviy jihatdan barqarorligini anglatadi. Banklarda ushbu ko‘rsatkich, ya’ni kapitalning yetarlilik darajasi riskka tortilgan aktivlarga nisbatan 8% yoki 12,5:1 yuqori darajadagi nisbatda bo‘ladi, bu bank muassasalarining nomoliyaviy tashkilotlarga nisbatan yuqori leverejga ega ekanligini anglatadi.

Odatda tijorat banklari leverej darajasi yuqori bo'lishini, ya'ni bank kapitaliga nisbatan riskka tortilgan aktivlar hajmining oshib ketishiga yo'l qo'yadi, biroq nazorat organlari esa moliya bozorlari va bank tizimi barqarorligini oshirish nuqtai nazaridan leverej darajasini pasaytirishga intiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida barcha xo'jalik yurituvchi subyektlar kabi tijorat banklari faoliyati samaradorligi va to'lov qobiliyati mustahkamligini ta'minlashda ularning kapitali barqarorligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Barqarorlik – tashqi va ichki ta'sirlarning mavjudligi sharoitida subyektning faoliyat yuritish qobiliyatini saqlab qolishini anglatadi. Turli mulk shaklida xo'jalik yurituvchi subyektlar barqarorlik holatida o'z faoliyatini davom ettirish va majburiyatlarini bajarishi mumkin, aks holda unga tazyiq soladigan moliyaviy inqiroz va moliyaviy salbiy holatlardan chiqolmasligi natijasida faoliyatini to'xtatishga majbur bo'ladi.

Xalqaro va mahalliy bank amaliyotida tijorat banklari kapitali barqarorligiga alohida e'tibor qaratishadi. Ta'kidlash joizki, tijorat banklari kapitali barqarorligiga qator omillar ta'sir qiladi. Ushbu omillarni tashqi va ichki omillarga guruhlagan holda o'rganish maqsadga muvofiq.

Tijorat banklari kapitali barqarorligini ta'minlashning **tashqi omillari** quyidagilardan iborat:

-xalqaro va mahalliy fond bozorlarida qimmatli qog'ozlar bahosi indekslarining o'zgarishi. Tijorat banklari kapitali ustav fondi asosan ular tomonidan chiqarilgan aksiyalar hisobidan shakllantiriladi. Bank aksiyalari oddiy va imtiyozli aksiyalardan tashkil topgan bo'lib, bu haqda oldingi paragrafda atroflicha mushohada yuritgan edik. Tijorat banklari aksiyalarining oldi-sotdisiga mamlakatda qimmatli qog'ozlar bozorining holati bevosita ta'sir qiladi. Ayniqsa, ikkilamchi qimmatli qog'ozlarning rivojlanganligi tijorat banklari aksiyalarini oldi-sotdi hajmiga sezilarli ta'sir o'tkazish orqali ularning asosiy kapitali tarkibidagi emission daromadlarning vujudga kelishiga olib keladi.

Tijorat banklari kapitali tarkibida emission daromadning vujudga kelishi ularning aksiyalari bahosining ortib borayotganligidan dalolat beradi. Shu bilan birga, xalqaro fond bozorlarida aksiyalar bahosining tushib ketishi banklar kapitali barqarorligiga to'g'ridan-to'g'ri salbiy ta'sir qilib, ularni inqiroz holatiga olib kelishi mumkin. Buni, dunyoda, keyingi 200 yil davomida ro'y bergan 20 dan ortiq jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozlari, shuningdek AQShda 2008 yilda yuz bergan jahon moliyaviy inqirozlari ham tasdiqlab turibdi;

-xalqaro to'lov vositasi vazifasini bajarayotgan valyutalar kursining barqarorligi va mustahkamligi. Ma'lumki, o'tish davrini boshidan kechirayotgan mamlakatlarning ko'pchiligida, shuningdek, respublikamizda ham tijorat banklari minimal kapitaliga qo'yilgan talablar AQSH dollari yoki evroda o'rnatiladi. Buning asosiy sababi, ushbu valyutalarning to'lov qobiliyati boshqa valyutalarga nisbatan mustahkam bo'lib, ularning kursi sezilarli ravishda tebranib turmaydi. Shu bois tijorat banklari ustav kapitali minimal darajasiga qo'yilgan talabning ushbu valyutalarda belgilanishi milliy valyutalar kursining mazkur valyutalarga nisbatan tushib ketgan holatida ham bank ta'sisчилari tegishli miqdordagi moliyaviy mablag'ni jamg'arish zaruriyatidan ozod etilmaydi yoki boshqacha talqin qiladigan bo'lsak milliy valyutaning inflyatsiyaga uchrashi ta'sisчилarga bank ochishda hech qanday engillik tug'dirmaydi.

Biroq shuni ta'kidlash joizki, keyingi paytlarda xalqaro moliya tashkilotlarining o'zaro yaqinlashuvi va ular o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarning chuqurlashuvi jahon zaxira va to'lov vositasi vazifasini bajarayotgan valyutalar kursining sezilarli ravishda tebranishiga sabab bo'lmoqda. Masalan, 2008 yil iyulda AQSH dollari kursi dunyodagi etakchi valyutalariga nisbatan juda past darajaga tushib ketdi. Jumladan, AQSH dollari evroga 35-50 tsentga va Britaniya funtiga 20-30 tsentga (1981 yil iyunidan buyon eng past daraja) pasaydi, shuningdek, Yangizellandiya dollariga 79,41 tsentgacha pasaydi (bu 1985 yil mart oyidan buyon eng past daraja), Kanada dollariga nisbatan 96 tsentga pasayishi keyingi 30 yil ichidagi eng yuqori pasayish hisoblandi.

Buning asosiy sababi, bizning nazarimizda, jahondagi ko'plab mamlakatlarning iqtisodiy salohiyati ortib borishi bilan birga, ularning oltin va valyuta zaxiralari tarkibida AQSH dollarining salmog'i ortib borishi bilan izohlanadi. Chunki ushbu mamlakatlar AQSH iqtisodiyotiga to'g'ridan-to'g'ri iqtisodiy ta'sir qilish imkoniyatiga ega bo'lib, ayrim hollarda informatsion xurujlar ham salbiy ta'sir qilmoqda.

-Markaziy bankning pul-kredit siyosati va iqtisodiy me'yorlari. Markaziy bank pul-kredit siyosati va iqtisodiy me'yorlari orqali tijorat banklari kapitali barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Xususan, Markaziy bank qayta moliyalash stavkasini pasaytirishi natijasida tijorat banklari jalb qilingan resurslari hajmini oshirishi mumkin, bu o'z-o'zidan ularning kredit berish imkoniyatini oshirish bilan birga tijorat banklari riskka tortilgan aktivlariga nisbatan kapitalini ko'paytirishni talab etadi;

-milliy iqtisodiyot va milliy valyutaning barqarorligi. Mamlakatda milliy iqtisodiyot va milliy valyutaning barqarorligi tijorat banklari kapitali

barqarorligiga bevosita ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga ta'kidlash joizki, milliy valyuta barqarorligiga milliy iqtisodiyot barqarorligi chambarchas bog'liqdir. Agar milliy iqtisodiyot barqarorligi va raqobatbardoshligi yuqori bo'lmasa, uning tashqi importga bog'liqligining ortishiga olib keladi. Bu o'z navbatida milliy valyutaning xarid qobiliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Chunki, mamlakat ehtiyoji uchun zarur bo'lgan tovarlarning asosiy qismi chetdan keltirilishi xorijiy valyutalarning turli yo'llar bilan mamlakatdan chiqib ketishiga yo'l ochadi, alalxusus xorijiy valyutalarga ichki talablar oshishiga sabab bo'ladi.

Milliy valyutaning xorijiy valyutalarga bog'liqligining ortib borishi bankdan tashqari aylanmalar hajmining ortishi, milliy valyutaning rasmiy kursi bilan birgalikda "qora bozor" kursining vujudga kelishi kuzatiladi va ular o'rtasidagi farq sezilarli darajada o'sib boradi, shuningdek, tovar va xizmatlar bahosining naqd pulda va naqdsiz puldagi baholari o'rtasida farq paydo bo'ladi, naqd puldagi baholar naqd pulsizga nisbatan arzon bo'ladi. Bularning barchasi bevosita va bilvosita tijorat banklari kapitali barqarorligiga ta'sir ko'rsatadi;

-mamlakat tashqi siyosati va iqtisodiyotni boshqarishning shaffofligi.

Ma'lumki, mamlakat tashqi siyosatining barqarorligi xalqaro moliyaviy aloqalar hamda eksport va import borasidagi munosabatlarning rivojlanishiga bevosita ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu o'z navbatida mamlakat to'lov balansi va milliy valyuta kursiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Milliy valyuta kursining xorijiy valyutalar kursiga nisbatan mustahkamlanishi aktsiyador, investor, omonatchi va xo'jalik yurituvchi subyektlar daromadi barqarorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bularning barchasi mamlakat tijorat banklari kapitali barqarorligida o'zining aksini topadi.

Nazorat uchun savollar

1. Tijorat banklarining birinchi darajal kapitali qanday elementlardan tashkil topadi?
2. Tijorat banklarining ikkinchi darajal kapitali qanday elementlardan tashkil topadi?
3. Tijorat banklari kapitalining etarliligi qanday aniqlanadi?
4. Tijorat banklari kapitalining etarliligiga qaysi omillar ta'sir ko'rsatadi?
5. Bazil-3 standartida tijorat banklari kapitalining etarliligiga nisbatan qanday yangi talablar joriy etilgan?
6. O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari kapitalining etarliligiga nisbatan qanday yangi talablar joriy etilgan?

11-BOB. TIJORAT BANKLARI EMISSION OPERATSIYALARINI BOSHQARISH

11.1. Tijorat banklarining emission faoliyati.

Xalqaro bank amaliyotida banklarning depozit bo‘lmagan resurslari tarkibida yirik manbalardan biri qimmatli qog‘ozlar hisoblanadi.

Banklar moliyaviy resurslarni shakllantirish maqsadida aktsiya, obligatsiya, depozit va jamg‘arma sertifikatlarni muomalaga chiqaradi. Shuningdek, tijorat banklari uzoq muddatli resurslarini shakllantirishda ipoteka va subordinar qimmatli qog‘ozlari muhim o‘rin tutadi. Banklarning qimmatli qog‘ozlarni muomalaga chiqarish orqali resurslarni shakllantirish bilan bog‘liq operatsiyalarini ikkita guruhga ajratish maqsadga muvofiq.

Birinchi guruhga, tijorat banklari ustav va qo‘shimcha kapitalini shakllantirish maqsadida aktsiya va subordinar qimmatli qog‘ozlarni muomalaga chiqarish bo‘yicha operatsiyalari, ikkinchi guruhga esa qisqa va uzoq muddatli resurslarga bo‘lgan ehtiyojini qoplash uchun obligatsiya va ipoteka qimmatli qog‘ozlari, depozit va jamg‘arma sertifikatlari bilan bog‘liq operatsiyalari kiradi.

Aktsiya va sertifikatlarning bozor bahosi banklarning ushbu bozordagi faoliyatini baholovchi iqtisodiy ko‘rsatkich hisoblanadi.

Tijorat banklari aktsiyalari va sertifikatlarning bozor bahosi ortib borishi ularning oldi–sotdisiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. Ko‘pchilik hollarda tijorat banklari o‘z aktsiyalari va sertifikatlarining ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozoridagi bahosini oshirish maqsadida investitsion kompaniyalar orqali investor sifatida ham maydonga chiqishi mumkin.

Tijorat banklari aktsiyalari va sertifikatlarning bozor bahosi moliya bozoridagi mavjud talab va taklif asosida o‘rnatiladi. Aktsiya va sertifikatlarning nominal va bozor bahosi o‘rtasidagi farq ijobiy yoki salbiy bo‘lishi mumkin. Agar ushbu farq ijobiy bo‘lsa, tijorat banklari moliyaviy jihatdan barqaror va raqobatbardosh ekanligidan dalolat beradi. Mazkur holat banklarning qimmatli qog‘ozlar orqali resurslarini oshirishga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Tijorat banklari aktsiya va sertifikatlarining bahosiga ta‘sir qiladigan asosiy omillardan biri ularga to‘lanadigan dividend miqdori va foiz to‘lovlari hisoblanadi. Aktsiya va sertifikatlarga to‘lanadigan to‘lovlar miqdorining yuqoriligi va barqarorligi banklarning qimmatli qog‘ozlar bozoridagi emitent nufuzini oshirishga bevosita ta‘sir qiladi. Chunki bozor iqtisodiyoti sharoitida har qanday faoliyatning asosida iqtisodiy manfaatdorlik yotadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklariga resurslarni jalb qilishning maqbul usullaridan biri qimmatli qog'ozlarni qayta sotib olish bo'yicha shartnomalar tuzish yoki «repo» operatsiyasi hisoblanadi. Ushbu kelishuvda, bank sotilgan qimmatli qog'ozlarni ma'lum muddatdan so'ng oldindan kelishilgan bahoda qayta sotib olishni o'z zimmasiga oladi.

Bu operatsiyaning afzalligi shundaki, bank o'zining qisqa muddatli kredit resurslariga bo'lgan ehtiyojini qondirsa, benifitsar esa vaqtincha bo'sh mablag'larini ishonchli manbaga samarali joylashtirish orqali nisbatan yuqori miqdorda foyda oladi. Odatda, ushbu operatsiyalar bo'yicha mablag'lar bir kundan bir necha oygacha, asosan, qisqa muddatga beriladi. Shu bilan birga, «repo» operatsiyasi bankka quyidagi qulayliklarni beradi:

–bankni likvidlilik jihatidan yuqori riskka duchor qilmaydi. Chunki, qimmatli qog'ozlar ma'lum kelishilgan muddatga emissiya qilinadi;

–bank sotilgan qimmatli qog'ozning qiymati miqdoridagi mablag'ni mijozning hisobvarag'ini, agar uning hisobvarag'i shu bankda ochilgan bo'lsa, debetlash yo'li bilan yoki benefitsarning boshqa bankdagi hisobvarag'idan qisqa muddatda olish imkoniyatiga ega. Shuningdek, agar benefitsarning hisobvaraqqasi shu bankda ochilgan bo'lsa, u holda bank Markaziy bankka «repo» summasi miqdoridagi summaga majburiy zaxira ajratmasi bazasini kamaytiradi;

– xalqaro bank amaliyotida tijorat banklari «repo» operatsiyalari asosida jalb qilingan mablag'lari hisobidan Markaziy bankka majburiy zaxiralar to'lashdan va depozit operatsiyalardagi kabi mablag'ni sug'urta qilishdan ozod etilgan. Ushbu holat O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari amaliyotida ham joriy etilgan bo'lib, ularga mazkur operatsiya asosida mablag'larni kengroq jalb qilish imkoniyatini beradi.

11.1-jadval

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlarning miqdori va jami passivlardagi salmog'i²⁵

Ko'rsatkichlar	2016 y.	2017 y.	2018 y.
Banklar tomonidan muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlar, mlrd. so'm	1 058	190	10
Tijorat banklarining jami passivlari, mlrd. so'm	84 075	166 632	214 420

²⁵ Jadval mualliflar tomonidan www.cbu.uz sayti ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Tijorat banklari tomonidan muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlarning jami passivlardagi salmog'i, foiz	1,3	0,1	0,0
---	-----	-----	-----

11.1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, respublikamiz tijorat banklari tomonidan muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlar miqdori 2016-2018 yillarda kamayish tendentsiyasiga ega bo'ldi. Buning ustiga, tijorat banklari tomonidan muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlarning jami passivlardagi salmog'i juda kichik. Bu esa, respublikamiz tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshiriladigan emission operatsiyalarining rivojlanmaganligidan dalolat beradi.

Tijorat banklari aktsiyalari va sertifikatlarining bozor bahosi ortib borishi ularning oldi-sotdisiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ko'pchilik hollarda tijorat banklari o'z aktsiyalari va sertifikatlarining ikkilamchi qimmatli qog'ozlar bozorida bahosini oshirish maqsadida investitsion kompaniyalar orqali investor sifatida ham maydonga chiqishi mumkin.

Tijorat banklari aktsiyalari va sertifikatlarining bozor bahosi moliya bozorida mavjud talab va taklif asosida o'rnatiladi. Aktsiya va sertifikatlarining nominal va bozor bahosi o'rtasidagi farq ijobiy yoki salbiy bo'lishi mumkin. Agar ushbu farq ijobiy bo'lsa, tijorat banklari moliyaviy jihatdan barqaror va raqobatbardosh ekanligidan dalolat beradi. Mazkur holat banklarning qimmatli qog'ozlar orqali resurslarini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Tijorat banklari aktsiya va sertifikatlarining bahosiga ta'sir qiladigan asosiy omillardan biri ularga to'lanadigan dividend miqdori va foiz to'lovlari hisoblanadi. Aktsiya va sertifikatlariga to'lanadigan to'lovlar miqdorining yuqoriligi va barqarorligi banklarning qimmatli qog'ozlar bozorida emitent nufuzini oshirishga bevosita ta'sir qiladi. Chunki bozor iqtisodiyoti sharoitida har qanday faoliyatning asosida iqtisodiy manfaatdorlik yotadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklariga resurslarni jalb qilishning maqbul usullaridan biri qimmatli qog'ozlarni qayta sotib olish bo'yicha shartnomalar tuzish yoki «repo» operatsiyasi hisoblanadi. Ushbu kelishuvda, bank sotilgan qimmatli qog'ozlarni ma'lum muddatdan so'ng oldindan kelishilgan bahoda qayta sotib olishni o'z zimmasiga oladi.

Bu operatsiyaning afzalligi shundaki, bank o'zining qisqa muddatli kredit resurslariga bo'lgan ehtiyojini qondirsa, benifitsar esa vaqtincha bo'sh mablag'larini ishonchli manbaga samarali joylashtirish orqali

nisbatan yuqori miqdorda foyda oladi. Odatda, ushbu operatsiyalar bo'yicha mablag'lar bir kundan bir necha oygacha, asosan, qisqa muddatga beriladi. Shu bilan birga, «repo» operatsiyasi bankka quyidagi qulayliklarni beradi:

–bankni likvidlilik jihatidan yuqori riskka duchor qilmaydi. Chunki, qimmatli qog'ozlar ma'lum kelishilgan muddatga emissiya qilinadi;

–bank sotilgan qimmatli qog'ozning qiymati miqdoridagi mablag'ni mijozning hisobvarag'ini, agar uning hisobvarag'i shu bankda ochilgan bo'lsa, debetlash yo'li bilan yoki benefitsarning boshqa bankdagi hisobvarag'idan qisqa muddatda olish imkoniyatiga ega. Shuningdek, agar benefitsarning hisobvaraqasi shu bankda ochilgan bo'lsa, u holda bank Markaziy bankka «repo» summasi miqdoridagi summaga majburiy zaxira ajratmasi bazasini kamaytiradi;

– xalqaro bank amaliyotida tijorat banklari «repo» operatsiyalari asosida jalb qilingan mablag'lari hisobidan Markaziy bankka majburiy zaxiralar to'lashdan va depozit operatsiyalardagi kabi mablag'ni sug'urta qilishdan ozod etilgan. Ushbu holat O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari amaliyotida ham joriy etilgan bo'lib, ularga mazkur operatsiya asosida mablag'larni kengroq jalb qilish imkoniyatini beradi.

11.2. Tijorat banklari tomonidan qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish tartibi

Banklarning qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish orqali resurslarni shakllantirish bilan bog'liq operatsiyalarini ikkita guruhga ajratish maqsadga muvofiq.

Birinchi guruhga, tijorat banklari ustav va qo'shimcha kapitalini shakllantirish maqsadida aktsiya va subordinar qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish bo'yicha operatsiyalari, ikkinchi guruhga esa qisqa va uzoq muddatli resurslarga bo'lgan ehtiyojini qoplash uchun obligatsiya va ipoteka qimmatli qog'ozlari, depozit va jamg'arma sertifikatlari bilan bog'liq operatsiyalari kiradi.

Aktsiya va sertifikatlarning bozor bahosi banklarning ushbu bozordagi faoliyatini baholovchi iqtisodiy ko'rsatkich hisoblanadi.

Tijorat banklari aktsiyalari va sertifikatlarning bozor bahosi ortib borishi ularning oldi–sotdisiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ko'pchilik hollarda tijorat banklari o'z aktsiyalari va sertifikatlarining ikkilamchi qimmatli qog'ozlar bozoridagi bahosini oshirish maqsadida investitsion kompaniyalar orqali investor sifatida ham maydonga chiqishi mumkin.

Tijorat banklari aktsiyalari va sertifikatlarning bozor bahosi moliya bozoridagi mavjud talab va taklif asosida o'rnatiladi. Aktsiya va sertifikatlarning nominal va bozor bahosi o'rtasidagi farq ijobiy yoki salbiy bo'lishi mumkin. Agar ushbu farq ijobiy bo'lsa, tijorat banklari moliyaviy jihatdan barqaror va raqobatbardosh ekanligidan dalolat beradi. Mazkur holat banklarning qimmatli qog'ozlar orqali resurslarini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Tijorat banklari emitent sifatida quyidagi qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqaradi:

1. Emission qimmatli qog'ozlar (aktsiyalar, obligatsiyalar, opsiyonlar);

2. Noemission qimmatli qog'ozlar (depozit sertifikatlari, jamg'arma sertifikatlari).

Qimmatli qog'ozlarni emissiya qilish 5 bosqichdan iborat:

1. Qimmatli qog'ozlarni joylashtirish to'g'risidagi qarorni qabul qilish;

2. Qimmatli qog'ozlarni chiqarish to'g'risidagi qarorni tasdiqlash;

3. Chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni davlat ro'yxatidan o'tkazish;

4. Qimmatli qog'ozlarni joylashtirish;

5. Qimmatli qog'ozlarni chiqarish yakunlari to'g'risidagi hisobotni davlat ro'yxatidan o'tkazish.

Tijorat banklariga qimmatli qog'ozlarni chiqarishga ruxsat beradigan organlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki;

2. O'zbekiston Respublikasi Davlat raqobat qo'mitasi huzuridagi Qimmatli qog'ozlar bozorini muvofiqlashtirish va rivojlantirish markazi.

Tijorat banklari ustav kapitalini shakllantirish uchun oddiy va imtiyozli aktsiyalarni muomalaga chiqaradi.

Bankning barcha aktsiyalari tartib raqami va chiqarilgan vaqtdan qat'iy nazar bir xil nominal qiymatga ega bo'lishi shart.

Muomalaga chiqarilgan aktsiyalar to'liq sotib bo'linmagunga qadar yangi aktsiyalarni muomalaga chiqarishga ruxsat etilmaydi.

Qimmatli qog'ozlar prospekti bank Boshqaruvi tomonidan tayyorlanadi va Boshqaruv raisi va Bosh buxgalter tomonidan imzolanadi.

Qimmatli qog'ozlar prospektida quyidagi ma'lumotlarning bo'lishi shart:

1. Emitent to'g'risidagi ma'lumotlar;

2. Emitentning moliyaviy holati to'g'risidagi ma'lumotlar;

3. Qimmatli qog'ozlarni oldingi emissiyasi to'g'risidagi ma'lumotlar.

Tsessiya – sertifikat bo'yicha talab qilib olish huquqidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish.

Tsedent – sertifikat bo'yicha talab qilib olish huquqidan boshqa shaxs foydasiga voz kechayotgan tomon.

Tsessionariy – sertifikat bo'yicha talab qilib olish huquqini oluvchi tomon.

11.3. Tijorat banklarining emission operatsiyalarini boshqarish usullari

Tijorat banklarining emission operatsiyalarini boshqarishda quyidagi usullardan foydalaniladi:

1. Ma'muriy usullar.

2. Iqtisodiy usullar.

Ma'muriy usullarga quyidagilar kiradi:

* emission operatsiyalarni rejalashtirish;

* emission operatsiyalarni amalga oshirish siyosati, qoidalari va me'yorlarini o'zida aks ettirgan ichki bank hujjatlarini ishlab chiqish.

Emission operatsiyalarni boshqarish usullaridan foydalanish samaradorligini ta'minlashning zaruriy shartlaridan biri bo'lib, qimmatli qog'ozlarni joylashtirishda risk va daromad darajalarini to'g'ri baholash imkonini beradigan ishonchli ma'lumotlarning mavjudligi hisoblanadi.

Emission operatsiyalarni boshqarish usullari quyidagilarga bo'linadi:

* analitik usullar;

* spetsifik usullar;

* marketing usullari.

Analitik metodlar emission operatsiyalar bilan bog'liq bo'lgan tendentsiyalar va muammolarni aniqlash imkonini beradi. O'z navbatida, analitik metodlarga quyidagilar kiradi:

– guruhlash usuli;

– qiyosiy tahlil usuli;

– tarkibiy tahlil usuli;

– trendli tahlil usuli.

Spetsifik usullar emission operatsiyalar bilan risklarni kamaytirish, bankning resurs bazasini diversifikatsiya qilish imkonini beradi.

Marketing usullari quyidagilardan iborat:

* mijozlarni turli toifalari bo'yicha turkumlash;

* mijozlarning kartotekasini yaratish;

* emission bank xizmatlari bozorini monitoring qilish;

* emission bank xizmatlarini reklama qilish;

* bank qimmatli qog'ozlarining investitsion jozibadorligini ta'minlash.

Jahon banki ekspertlari tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlarning natijalari shuni ko'rsatdiki, tijorat banklari daromadlarining 80 foizini mijozlarning 40 foizini tashkil qiluvchi guruh beradi. Qolgan 20 foiz bank daromadini yana 40 foiz mijozlar beradi. Qolgan 20 foiz mijoz bankka hech qanday daromad keltirmaydi. Shu bois, tijorat banklarining emission operatsiyalarini amalga oshirishda birinchi toifaga kiruvchi 40% mijozning xohish-istaklarini, emission bank xizmatlariga bo'lgan talablarini inobatga olish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tijorat banklari xarajatlarning asosiy qismini resurslar jalb qilish bilan bog'liq bo'lganligi sababli resurslarning o'rtacha qiymatini aniqlash va uning o'zgarishiga baho berish tijorat bankining moliyaviy barqarorligini ta'minlash nuqtai-nazaridan muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Shu ma'noda, tijorat banklari emission faoliyatni amalga oshirishda bank tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarning o'rtacha bahosining o'zgarishiga alohida e'tibor qaratishadi.

Nazorat uchun savollar

1. Tijorat banklarining emission operatsiyalari deganda nimani tushunasiz?

2. Tijorat banklari tomonidan qaysi turdagi qimmatli qog'ozlar muomalaga chiqariladi?

3. Tijorat banklari tomonidan qimmatli qog'ozlar qay tartibda muomalaga chiqariladi?

4. Tijorat banklari qimmatli qog'ozlarining investitsion jozibadorligi deganda nimani tushunasiz?

5. Tijorat banklarining emission operatsiyalarini boshqarishning qanday usullari mavjud?

6. Tijorat banklarining depozit va jamg'arma sertifikatleri o'rtasida qanday farqlar mavjud?

12-BOB. TIJORAT BANKLARI DEPOZITLARINI BOSHQARISH

12.1. Tijorat banklari depozitlarining zarurligi va banklar faoliyatida tutgan o‘rni

Tijorat banklari tomonidan jismoniy va yuridik shaxslarning pul mablag‘larini bankga jalb qilish bilan bog‘liq operatsiyalar depozit operatsiyalari deyiladi. Depozit operatsiyalari yordamida tijorat boyliklarining 60-65 foiz passivlari tashkil topinishi mumkin. Depozit operatsiyalarini tijorat banklari o‘zlarining depozit siyosatlarini asosida olib boradilar. Tijorat bankining depozit siyosati uning kredit siyosati, foiz siyosati va boshqa faoliyat turlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, banklarning resurs bazasini mustahkamlash va uning barqarorligini ta‘minlashga qaratilgan. Depozit operatsiyalarini amalga oshirishda bu operatsiya turining obyekt va subyektini aniqlash lozim.

Depozit operatsiyalarning subektlari bo‘lib bir tomondan tijorat banklari qatnashsa, ikkinchi tomondan:

- davlat korxonasi va tashkilotlari;
- moliya, sug‘urta, investitsion va trast kompaniyalar;
- xususiy korxonasi va tashkilotlar;
- aksioner kompaniyalar;
- banklar va boshqa kredit muassasalari;
- qo‘shma korxonalar, kooperativlar;
- jamoa tashkilotlari va fondlar;
- alohida jismoniy shaxslar yoki ularning birlashmalari qatnashadilar.

Depozit operatsiyalarining obekti bo‘lib ehtiyojdan ortiqcha pul mablag‘lari (qo‘yilmalar) hisoblanadi. Depozit operatsiyalarini tashkil qilishning asosi bo‘lib, balans likvidligi, mijozlarning moliyaviy ahvolidan barqarorligi hisoblanadi. Depozit operatsiyalari tijorat banklarining depozit siyosatini amalga oshirish orqali ta‘minlanadi, ya‘ni:

- depozit operatsiyalari bank daromadining oshishiga yoki kelajakda daromad olishga sharoit yaratishi kerak;
- bank balansining likvidligini saqlash maqsadida depozit siyosatini amalga oshirish kerak;
- depozit operatsiyalarini amalga oshirishda muddatli qo‘yilmalarga e‘tibor qaratish joiz;
- depozitlarni jalb qilish va ularni vaqtida qaytarib berish bilan bog‘liq bank xizmatlarini rivojlantirish choralarini ko‘rish zarur va boshqalar.

Pul qo'yuvchilar toifasidan kelib chiqqan holda depozitlar quyidagilarga bo'linadi:

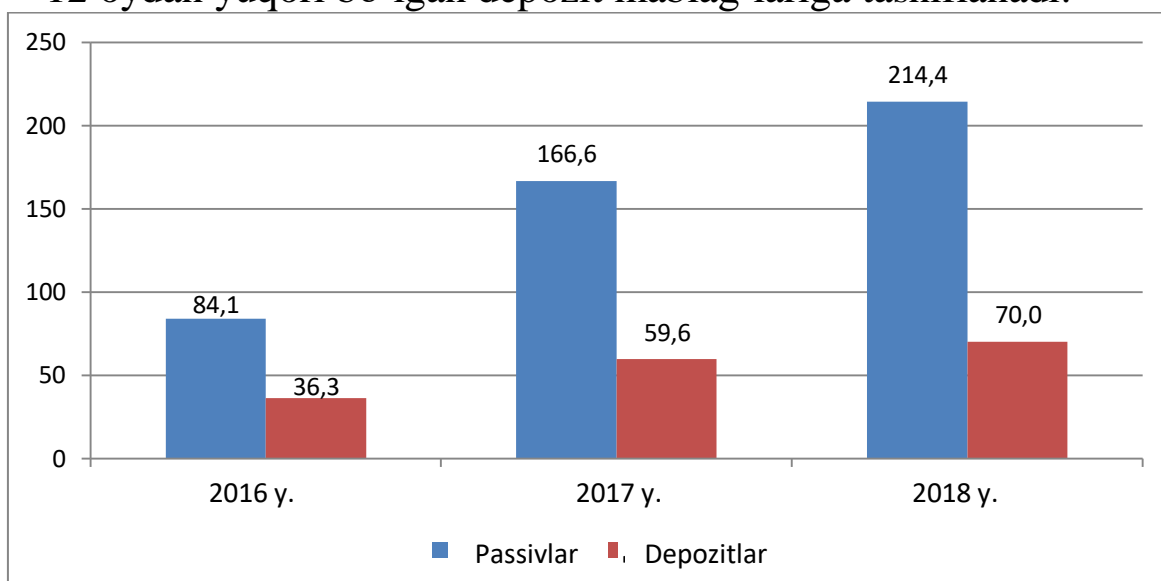
1. Yuridik shaxslar (korxonalar, tashkilotlar) qo'yilmalari;
2. Jismoniy shaxslar qo'yilmalari.

Mablag'larni olish shakliga ko'ra depozitlar quyidagilarga bo'linadi:

- muddatli depozit mablag'lar;
- talab qilib olingunga qadar depozit mablag'lar;
- aholining jamg'arma qo'yilmalari.

O'z navbatida bu guruhlarining har biri turli belgilariga qarab tasniflanadi. Muddatli depozit mablag'lar ularning muddatidan kelib chiqib:

- 3 oy muddatgacha depozitlar;
- 3 oydan 6 oygacha depozitlar;
- 6 oydan 9 oygacha depozitlar;
- 9 oydan 12 oygacha depozitlar;
- 12 oydan yuqori bo'lgan depozit mablag'lariga tasniflanadi.

12.1-rasm. O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining passivlari va depozitlari miqdorlari²⁶, trln. so'm

12.1-rasm ma'lumotlaridan ko'rinadiki, O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining passivlari va depozitlari miqdorlari 2016-2018 yillarda o'sish tendentsiyasiga ega bo'lgan. Buning ustiga, tahlil qilingan davr mobaynida depozitlar jami passivlar hajmida yuqori salmoqqa ega bo'lgan.

²⁶ Rasm mualliflar tomonidan www.cbu.uz sayti ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Yuridik va jismoniy shaxslar o'zlariga hisob-kitob va kassa xizmatlarini ko'rsatish uchun banklarni mustaqil ravishda tanlaydilar hamda bir yoki bir necha banklarda milliy va xorijiy valyutadagi talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlar hamda depozit hisobvaraqlarning boshqa turlarini ochish huquqiga egalari.

Mijoz tomonidan har qanday hisobvaraqlar ochilayotganda bank hisobvarag'iga xizmat ko'rsatish shartnomasi tuziladi.

Bank hisobvarag'i shartnomasi bo'yicha yuzaga keladigan munosabatlar Fuqarolik kodeksi va boshqa qonunchilik hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Xo'jalik yurituvchi subyektning birinchi marta milliy valyutada ochgan talab qilib olinguncha depozit hisobvarag'i uning asosiy hisobvarag'i hisoblanadi.

Mijozlar qonunchilik asosida bir yoki bir necha banklarda ikkilamchi talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlari ochishlari mumkin.

Byudjet muassasalariga hisobvaraqlar respublika yoki mahalliy byudjetlar hisobidan ajratiladigan mablag'larni kirim qilish va shu mablag'lardan foydalanish uchun ochiladi. Bundan tashqari, byudjetdan tashqari mablag'lar uchun talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlar ochilishi mumkin. Byudjet tashkilotlariga jamg'arma va muddatli hisobvaraqlar faqat byudjetdan tashqari mablag'larni saqlash uchun ochiladi. Respublika va mahalliy byudjetlar hisobidan mablag'lar ajratiladigan korxonalar, tashkilotlar va muassasalarga har bir byudjet bo'yicha alohida hisobvaraqlar ochiladi. Mijozlar tomonidan hisobvaraqlar ochish uchun bankka ushbu Yo'riqnomada ko'zda tutilgan zaruriy hujjatlar taqdim qilingan kundan boshlab, banklar ikki bank ish kuni mobaynida ularga hisobvaraqlar ochishlari shart. Hisobvaraqlarning egalari hisobvaraqlar ochish uchun taqdim qilingan hujjatlarning haqiqiyliги bo'yicha javobgardirlar. Tadbirkorlik subyektlari uchun, banklarda ochiladigan hisobvaraqlar uchun to'lov miqdori eng kam oylik ish haqining bir karrasidan oshmasligi lozim. Xo'jalik yurituvchi subyektlarga hisobvaraqlar ochilgandan keyin, banklar keyingi ish kundan kechiktirmay, hisobvaraqlar ochilganligi to'g'risida tegishli soliq organiga yozma ravishda xabar berishlari shart.

Mijozlarning (tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanmaydigan jismoniy shaxslardan tashqari) hisobvaraqlar ochish uchun asos bo'lgan hujjatlari, bank hisobvarag'iga xizmat ko'rsatish shartnomasi, Shuningdek, unga qilingan o'zgartirishlar, mijozning manzili o'zgarganligi to'g'risidagi

bankka bergan xati va nomi o'zgarganligini tasdiqlovchi hujjatning nusxasi mijozning alohida jildi (yuridik yig'majildi)da saqlanadi.

Tadbirkorlik subyektlari (yuridik shaxsni tashkil etgan holda va tashkil etmagan holda faoliyat ko'rsatadigan) tomonidan milliy valyutada talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlar ochish uchun bankka quyidagi hujjatlar taqdim qilinadi:

- a) hisobvaraq ochish to'g'risida ariza;
- b) davlat ro'yxatidan o'tganligi to'g'risidagi guvohnomaning nusxasi; v) imzolar namunalari va muhr izi qo'yilgan varaqcha.

Tadbirkorlik subyekti bo'lmagan rezident yuridik shaxslar, jumladan, byudjet tashkilotlari tomonidan milliy valyutada talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlar ochish uchun bankka quyidagi hujjatlar taqdim qilinadi:

- a) hisobvaraq ochish to'g'risida ariza;
- b) soliq organlari tomonidan soliq to'lovchining identifikatsiya raqami berilganligi to'g'risidagi guvohnomaning nusxasi;
- v) imzolar namunalari va muhr izi qo'yilgan varaqcha.

Yuridik shaxsning tarkibiy bo'linmalari (vakolatxonalari, filiallari)ga talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlar ushbu yuridik shaxsning iltimosnomasi bo'yicha (iltimosnomada yuridik shaxsning soliq to'lovchining identifikatsiya raqami ko'rsatiladi) hisobvaraq ochish to'g'risida ariza hamda imzolar namunalari va muhr izi qo'yilgan varaqcha taqdim etilganda ochiladi.

O'z faoliyatini yuridik shaxs tashkil etgan holda amalga oshirmoqchi bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlarga ustav kapitalini shakllantirish uchun davlat ro'yxatidan o'tgunlariga qadar ta'sischi (ishtirokchilar)ning dastlabki badallarini kiritish uchun milliy va/yoki xorijiy valyutada vaqtinchalik (mablag' yig'ish uchun) talab qilib olinguncha hisobvaraq ochilishi mumkin.

Vaqtinchalik hisobvaraq ochish uchun vakolatli shaxs bankka ta'sischi (ishtirokchi)lar nomidan ixtiyoriy shaklda hisobvaraq ochish to'g'risida ariza taqdim qiladi.

Rezident va norezident jismoniy shaxslar tomonidan milliy valyutada talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlar ochish uchun bankka hisobvaraq ochish to'g'risida ariza hamda shaxsini tasdiqlovchi hujjat (pasport yoki unga tenglashtirilgan hujjatlar) taqdim qilinadi. Hujjatdagi ma'lumotlar hisobvaraq ochish to'g'risidagi arizaga yoziladi.

12.2. Tijorat banklari depozit bazasining etarliligi va uni tavsiflovchi ko‘rsatkichlar

Xalqaro bank amaliyotida tijorat banklari depozit bazasining etarliligini aniqlashda ikki usuldan keng foydalanilmoqda. Birinchi usul Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB) ekspertlari tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, unda tijorat banklari depozit bazasining etarliligi (DBE) quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$DBE = \frac{TD}{TD+JD+MD} \times 100\%$$

Bu erda:

TD – transaksion depozitlar;

JD – jamg‘arma depozitlari;

MD – muddatli depozitlar.

XTTB ekspertlarining tavsiyasiga ko‘ra, mazkur ko‘rsatkichning eng yuqori chegarasi 30 foizni tashkil etishi lozim. Agar uning amaldagi darajasi 30 foizdan yuqori bo‘lsa, u holda, ushbu tijorat bankining depozit bazasi etarli emas, deb hisoblanadi.

XTTB ekspertlari tomonidan ishlab chiqilgan usulda transaksion depozitlarning barqaror qoldig‘i tijorat banklari depozit bazasining etarliligini aniqlashda hisobga olinmagan. Lekin ayrim iqtisodchi olimlar, jumladan, prof. O.I.Lavrushin tijorat banklari depozit bazasining etarliligini baholashda transaksion depozitlarning barqaror qoldig‘ini hisobga olish lozim, deb hisoblaydi.

Hozirgi davrda dunyoning ko‘pchilik mamlakatlarida, shu jumladan, O‘zbekiston Respublikasida tijorat banklari faoliyatini inspeksion tekshirishda “CAMEL” reyting tizimidan keng foydalanilmoqda. Ushbu tizimda tijorat banklari depozit bazasining barqarorligi quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$DBE = \frac{\text{Asosiy depozitlar}}{\text{Depozitlar - jami}} \times 100\%$$

Mazkur ko‘rsatkichning amaldagi darajasi 75 foizdan past bo‘lmagan taqdirdagina tijorat bankining depozit bazasi etarli hisoblanadi. Boshqacha

qilib aytganda, tijorat banklari depozitlarining umumiy hajmida asosiy depozitlarning salmog‘i kamida 75 foizni tashkil etishi lozim.

“CAMEL” reyting tizimida asosiy depozitlar deganda depozitlarning bankni tark etmaydigan qismi tushuniladi. Shu jihatdan olganda, asosiy depozitlar har uch turdagi depozitlar – transaktsion depozitlar, muddatli depozitlar va jamg‘arma depozitlarining barqaror qoldig‘ini o‘z ichiga oladi.

Fikrimizcha, “CAMEL” reyting tizimidagi depozit bazasining etarliligini baholash usuli XTTBning baholash usuliga nisbatan mukammalroq hisoblanadi. Ya’ni, birinchidan, transaktsion depozitlarning barqaror qoldig‘i hisobga olinmoqda. Bu esa, juda muhim, chunki transaktsion depozitlarning barqaror qoldig‘idan foydalanilganda tijorat banklarining likvidligiga nisbatan jiddiy xavf yuzaga kelmaydi; ikkinchidan, jamg‘arma depozitlarining barqaror qoldig‘igina asosiy depozit sifatida e’tirof etilmoqda. Holbuki, jamg‘arma depozitlarining ma’lum qismi nobarqaror passiv hisoblanadi. Ular transaktsion depozitlardan bankni ma’lum muddat oldindan ogohlantirish yo‘li bilan olinishi jihatidan farq qiladi.

Tijorat banklari depozit bazasining etarliligini baholashda e’tiborga olinishi lozim bo‘lgan jihatlardan biri, fikrimizcha, o‘zida ham transaktsion depozit hisobraqamini, ham muddatli depozit hisobraqamini namoyon etayotgan yangi hisobraqamlarining paydo bo‘layotganligi hisoblanadi. Masalan, AQShdagi “NAU” hisobraqamlari ana shunday yangi turdagi hisobraqami hisoblanadi. Unga bozor stavkalarida foiz to‘lanadi. Shu bilan birga, mazkur hisobraqamlar o‘zida transaktsion depozit hisobraqamlariga xos bo‘lgan xususiyatni ham ifoda etadi: ularning qoldig‘iga to‘lov hujjatlarini yozishga ruxsat etiladi.

“NAU” hisobraqamlarining qoldig‘i barqarorligi jihatidan transaktsion depozitlarning barqaror qoldig‘idan qolishmaydi. Shu sababli, ularning qoldig‘ini tijorat banki depozit bazasining barqarorligini aniqlashda hisobga olish zarur deb hisoblaymiz.

12.3. Tijorat banklari depozitlari bahosini shakllantirish usullari

Banklar orasidagi resurslarni jalb qilish uchun raqobatli kurashda muhim vosita bo‘lib turlicha foiz siyosati hisoblanadi, chunki qo‘yilgan mablag‘larga daromad olish mijozlarning qo‘yilma qo‘yishga undovchi muhim omil hisoblanadi. Depozit foiz stavkalari darajasini har bir tijorat banki O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Banki hisob stavkasi, pul bozori holati va o‘zining depozit siyosatidan kelib chiqib, mustaqil ravishda

belgilaydi. Depozit schetlarining alohida ko‘rinishlari bo‘yicha daromad hajmi qo‘yilma muddati, summasi, hisobvarag‘ining amal qilish xususiyati, xizmatlar hajmi va xarakteri va, nihoyat, mijozning qo‘yilma shartnomasi shartlariga amal qilishiga bog‘liq.

Talab qilingungacha bo‘lgan depozitlar bo‘yicha hisobvaraqaalari egalari tomonidan joriy operatsiyalarni amalga oshirish uchun ishlatiladi va ular qoldiqning nomuntazamligi bilan xarakterlanadi. Shuning uchun bunday schetlar guruhi daromadlik darajasi bilan ajralib turadi. Yuridik shaxslarga ochilgan talab qilinguncha hisobvaraqaalaridagi mablag‘lar qoldig‘i bo‘yicha foizlar umuman to‘lanmasligi mumkin. Bunday foyda, odatda, mijozlarni hisob kassa xizmatlari uchun to‘lov mablag‘larini talab qilinguncha hisobvaraqaalarda mablag‘larni minimallashtirish va ortiqcha summalarni qo‘yilmalarning daromadliroq shakllariga joylashtirishga undaydi.

Jismoniy shaxslar uchun ochilgan talab qilinguncha varaqaalar bo‘yicha foizlar deyarli majburiy tartibda o‘rnatiladi, ammo u bo‘yicha daromad hamisha muddatli qo‘yilmalarga qaraganda pastroq bo‘ladi. Muddatli qo‘yilmalar bo‘yicha foiz stavkasi hajmini o‘rnatishdagi muhim omil bo‘lib, mablag‘lar joylashtirilgan muddat hisoblanadi.

Markaziy bank emissiya markazi sifatida makroiqtisodiy darajadagi pul aylanishi hamda bank tizimining likvidiligi nuqtai nazaridan tijorat banklarining ular tomonidan jalb qilingan mablag‘lardan foydalanish imkoniyatlarini doimiy ravishda tartibga solib turadi.

Nazariy jihatdan zamonaviy bank tizimida naqd pulsiz aylanishlarning rivojlanishi natijasida dastlabki shakllantirilgan depozitlarni (dastlabki yoki real depozitlar Markaziy bank tomonidan chiqarilgan naqd pullar asosida shakllanganlikni taqozo qiladi) cheklanmagan tarzda bir bankdan ikkinchi bankka o‘tkazish, shu bilan birga, tijorat banklari tomonidan berilayotgan kreditlarni cheksiz oshirish imkoniyati mavjud. Xorijiy nazariyada bu jarayon depozit multiplikatsiyasi (ya’ni mablag‘larning bir bankdan boshqasiga zanjirsimon shaklda o‘tkazilishi) va kredit ekspansiyasi deb nom olgan.

Markaziy bank tomonidan o‘rnatilgan majburiy zaxira talablari bank tizimida depozit va kreditlarni oshirishning bevosita cheklovchisi bo‘lib xizmat qiladi.

“A” bankdagi dastlabki depozit 1000 birlikning 20%i (200 birlik) majburiy zaxira sifatida Markaziy bankka o‘tkazilgandan keyin tijorat bankining kredit berish imkoniyati 800 birlikni tashkil qiladi. Bu kredit mijozga berilgandan keyin boshqa bank depozitiga aylanishi mumkin.

Masalan. Ushbu berilgan kredit summasi “B” bankning mijozi bo‘lgan mahsulot etkazib beruvchining hisobvarag‘iga sotuvdan tushum shaklda kelib tushadi. “A” bankning krediti “B” bankda depozitni vujudga keltiradi. “B” bank bu depozitdan kredit beradigan bo‘lsa, majburiy zaxirani hisobga olgan holda $(800 \cdot 20 / 100)$ uning miqdori 640 $(800 - 160)$ birlikka teng bo‘ladi. Ushbu jarayonni oxirigacha (ya’ni depozit va kreditlarning to‘liq ishlatilishigacha) tasavvur qiladigan bo‘lsak, 1000 birlik shakllantirilgan dastlabki depozit miqdori, majburiy zaxira darajasi 20 foiz bo‘lganda barcha banklar bo‘yicha 5000 birlikkacha, 800 birlikka teng bo‘lgan dastlabki kredit miqdori esa 4000 birlikka o‘shishi mumkin.

Agar majburiy zaxira yo‘q deb taxmin qilinsa nazariy jihatdan depozit mul’tiplpkatsiyasi va kredit ekspansiyasi cheksizlikka teng va teskarisi, majburiy zaxira 100 foiz bo‘lgan taqdirda depozit mul’tiplpkatsiyasi 0 ga teng bo‘ladi.

Depozit (yoki kredit) mul’tiplpkatsiyasining maksimal miqdori yoki chegarasini hisoblash uchun quyidagi matematik formuladan foydalaniladi:

$$D = D_0 \cdot 1/R$$

Bundan:

D — bank tizimida shakllantirilishi mumkin bo‘lgan depozitning maksimal miqdori;

D_0 — dastlabki depozit;

R — depozit birligiga teng keladigan likvidlik zaxirasi.

Yuqorida keltirilgan misolimizda depozit mul’tiplpkatsiyasi koeffitsenti 5 yoki 5000 birlikka ($D = 1000 \cdot (1/2)$), kredit mul’tiplpkatsiyasi koeffitsenti esa 4 yoki 4000 birlik ($K = 800 \cdot (1/0.2)$)ka teng.

Mul’tiplpkatsiya darajasi majburiy zaxira darajasiga teskari mutanosib ravishda o‘zgaradi, demak, majburiy zaxira darajasi oshsa, bank tizimining kredit salohiyati imkoniyatlari ham kamayadi.

Depozit mul’tiplpkatsiyasi va kredit ekspansiyasi g‘oyasi quyidagi iqtisodiy zaruriyatni keltirib chiqaradi: har qanday tijorat banki depozitlarni qabul qila turib, o‘z mijozlari oldidagi majburiyatlarini bajarishlari uchun uning ma’lum bir qismini likvidlik zaxirasi sifatida saqlashlari lozim. Shu bois tijorat banklarining kredit berish salohiyati miqdori bank tomonidan jalb qilingan moliyaviy resurslar, majburiy zaxira hajmiga bog‘liq. Kredit potentsiali (salohiyati) miqdori (K_s)ni qisqacha holda quyidagi formula bilan ifodalash mumkin:

$$K_s = D - M_z - L_z$$

Bu erda:

D — jalb qilingan mablag‘lar;

Mz — majburiy zaxira miqdori;

Lz — likvidlikni ta‘minlash bo‘yicha zaxiralar.

Shunday qilib, tijorat banklarining kredit salohiyatiga:

- bankka jalb qilingan mablag‘larning umumiy miqdori;
- Markaziy bank tomonidan o‘rnatilgan majburiy zaxira darajasi;
- joriy likvidlikni saqlash maqsadida tashkil qilingan zaxira va undan foydalanish tartibi;
- kredit salohiyati manbalarining tarkibi va barqarorligi;
- bank majburiyatlarining tarkibi va umumiy miqdori kabi omillar ta‘sir ko‘rsatadi.

12.4. Banklar depozitlarini boshqarish usullari.

Tijorat banklarining depozit operatsiyalarini boshqarishda quyidagi usullardan foydalaniladi:

1. Ma‘muriy usullar.

2. Iqtisodiy usullar.

Ma‘muriy usullarga quyidagilar kiradi:

* depozit operatsiyalarni rejalashtirish;

* depozit operatsiyalarni amalga oshirish siyosati, qoidaali va me‘yorlarini o‘zida aks ettirgan ichki bank hujjatlarini ishlab chiqish.

Depozit operatsiyalarni boshqarish usullaridan foydalanish samaradorligini ta‘minlashning zaruriy shartlaridan biri bo‘lib, depozitlar jalb qilish va ularni aktivlarga joylashtirishda risk va daromad darajalarini to‘g‘ri baholash imkonini beradigan ishonchli ma‘lumotlarning mavjudligi hisoblanadi.

Depozit operatsiyalarni boshqarish usullari quyidagilarga bo‘linadi:

* analitik usullar;

* spetsifik usullar;

* marketing usullari.

Analitik metodlar depozitlar jalb qilish bilan bog‘liq bo‘lgan tendentsiyalar va muammolarni aniqlash imkonini beradi. O‘z navbatida, analitik metodlarga quyidagilar kiradi:

– guruhlash usuli;

– qiyosiy tahlil usuli;

– tarkibiy tahlil usuli;

– trendli tahlil usuli.

Spetsifik usullar depozit operatsiyalar bilan bog‘liq bo‘lgan risklarni kamaytirish, bankning resurs bazasini diversifikatsiya qilish imkonini beradi.

Marketing usullari quyidagilardan iborat:

- * mijozlarni turli toifalari bo‘yicha turkumlash;
- * mijozlarning kartotekasini yaratish;
- * depozit xizmatlari bozorini monitoring qilish;
- * depozit xizmatlarini reklama qilish;
- * depozitlarning barqarorligini ta’minlash.

Nazorat uchun savollar

1. Tijorat banklari depoztlari ular uchun qanday ahamiyatga ega?
2. Banklar depozitlarining etarliliği qanday aniqlanadi?
3. Tijorat banklari depozitlarining baholari qanday shakllanadi?
4. Tijorat banklari depozitlarining baholariga qaysi omillar ta’sir ko‘rsatadi?
5. Tijorat banklari depozitlarini boshqarishning qanday usullari mavjud?

13-BOB. BANKLARARO KREDIT RESURSLARI BOZORI

13.1. Banklararo kredit resurslari bozorining mazmuni va tarkibi.

Banklararo kredit resurslari bozori – bu kredit resurslarini oldi-sotdi qilish maqsadida tashkil etilgan maxsus markazlardir.

Banklararo kredit resurslari bozori ssuda kapitallari bozori ham deb ataladi.

Banklararo kredit resurslari bozorida tijorat banklarining birinchi qismi kredit resursi sotuvchi sifatida, ikkinchi qismi esa, kredit resursini sotib oluvchi sifatida ishtirok etadi.

Banklararo kredit resurslari bozori ikki segmentdan iborat:

*pul bozori;

* kapital bozori.

Pul bozorida qisqa muddatli, ya'ni muddati 12 oygacha bo'lgan depozitlar va kreditlarning foiz stavkalari shakllanadi.

Kapital bozorida o'rta va uzoq muddatli depozitlar va kreditlarning foiz stavkalari shakllanadi.

Banklar resurslarini boshqa banklardan ssuda olish, ya'ni banklararo kredit hisobiga ham kengaytirish mumkin. Ortiqcha kredit resurslarini sotish bilan moliyaviy barqaror tijorat banklari shug'ullanadi. Bu resurslar daromad keltirishi uchun banklar bu resurslarni boshqa banklarga joylashtirishga harakat qiladilar. Banklar resurslarini joylashtirib, daromad olishdan tashqari, bank-kreditor uchun bankning boshqa faoliyatlari bo'yicha hamkorlikni yo'lga qo'yish imkoniyatlariga ega bo'ladi. Banklar uchun o'z kredit resurslarini xo'jaliklarga joylashtirishdan ko'ra, banklarga joylashtirgan foydaliroqdir. Ayniqsa, hozirgi sharoitda kreditning qaytishi uchun kafolat xo'jalik korxonalaridan ko'ra banklarda kattaroqdir. Banklararo kreditning muddatlari har xil. Rivojlangan davlatlar tijorat banklari amaliyotida bir, uch, olti oy muddatli banklararo kredit berish ko'proq ishlatiladi. Yana shuni aytib o'tish joizki, 1 kundan tortib bir necha yil muddatga beriladigan banklararo kredit berish ham rivojlanmoqda. Hozirgi paytda MDH davlatlarida 3 oydan 6 oy muddatgacha banklararo kreditdan foydalanish banklar faoliyatida keng tarqalgan. Banklararo kreditning foiz stavkasi, odatda, xo'jaliklarga beriladigan kreditlar foiz stavkasidan past bo'ladi va Markaziy bank tomonidan bu stavkalar nazorat qilinadi. Resurslarni jalb qilish nuqtai nazaridan esa bank uchun banklararo kredit boshqa depozitlarni jalb qilishdan ko'ra qimmatroqqa tushadi. Banklar resurslarini banklararo kreditlar hisobiga shakllantirishdan maqsadi shuki, banklar o'z mijozlarini

kreditga bo'lgan ehtiyojini qondirishdir va kredit qo'yilmalarini yanada kengaytirib foyda olishdir.

Tor ma'noda ssuda kapitalining jahon bozori (SKJB) deganda – xalqaro kredit operatsiyalari ro'y beradigan bozor yoki ssuda kapitalining xalqaro bozori tushuniladi. U o'z ichiga chet el kreditlari va zayomlar bozorini oladi. Bu bozor, o'z navbatida, ssuda kapitali (SK) milliy bozoridagi xalqaro operatsiyalarini keltirib chiqaradi. Evrovalyuta bozori yoki evrobozor bu chet el valyutasida mamlakat tashqarisida naqd pulsiz depozit – ssuda operatsiyalari ro'y beradigan bozordir. Evrovalyuta operatsiyalari SKJ bozorini deyarli qamrab olganligi tufayli ba'zi adabiyotlarda SKJB sinonimi sifatida evrobozor tushunchasi ham ishlatiladi. (Ba'zi bir ma'lumotlarga qaraganda SKJB dagi 70-90% operatsiyalar evrovalyuta operatsiyalariga to'g'ri keladi). Keng ma'noda SKJB deganda ssuda kapitalining jahon miqyosida taqsimlanishi va qayta taqsimlanishining iqtisodiy mexanizmi tushuniladi. Ya'ni bu jarayon ssuda kapitali milliy bozorini va evrobozorni muvofiqlashtirishga asos bo'ladi.

SKJB evolyutsiyasi jahon iqtisodiyotining baynalminallashuv jarayoni dinamikasida o'z aksini topadi. Bu rivojlanish bosqichlarini quyidagicha ifodalash mumkin:

Birinchi bosqich rivojlanishining monopol darajasi, SKJB ko'p tarqalgan SK milliy bozorlarining muvofiqlashuvi sifatida ko'ringan.

Ikkinchi bosqich, yuqori rivojlanish davrida xo'jalik aloqalarining baynalminallashuvi va xalqaro kreditning rivojlanishi asosida SKJB shakllanadi. Dastlab xalqaro kreditning rivojlanishi milliy bozorlarda faqat xalqaro operatsiyalar shaklida namoyon bo'lgan. Asta-sekin yirik bozorlar (London, Parij, N'yu-Yorkda) jahon moliya markazlariga aylanadi. Bu moliya markazlarida o'tkazilgan operatsiyalar jahon bozorining ikkinchi sektorini shakllantirdi. Bu markazlar offshoring, Off-shove – mamlakat tashqarisida ma'lum bir masofada joylashgan. Jahon moliya markazlariga banklar va kredit-moliya institutlari jamlangan. Xalqaro kredit oltin va chet el valyutasida operatsiyalar olib boradigan bu muassasalar SKJB ning tashkiliy markazlari bo'lib qoldi. 1929-1933 yillarda jahon iqtisodiy tanazzuli, undan keyin depressiya va II Jahon urushi davrida tashqi savdo hajmi shuningdek, jahon markazlarida ham, milliy bozorda ham xalqaro operatsiyalarning soni qisqarib bordi. Keyingi bosqichlarda SKJBning rivojlanishining 50-yillardagi evrobozorning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Valyuta munosabatlarini olib borishda valyuta cheklovlarining yuzaga kelishi va SK milliy bozorlari orasidagi farqlanish mavjudligi sharoitida xalqaro moliya kapitalining harakati va rivojlanishi yagona, milliy davlat

boshqaruvidan yctunroq boshqariluvchi bozorni talab qildi. Evrobozor shunday bozor sifatida vujudga keldi. U milliy bozorlar o'rtasida o'ziga xos faoliyat olib boruvchi vositachi hisoblanadi. Chunki bunda operatsiyalar milliy davlat tashkilotlari tomonidan boshqarilmaydi. Evrobozorlar dastlab evrodollar bozori shaklida rivojlana bordi. Evrodollarning paydo bo'lishi dollarning chet el banklarida jamg'arilishiga va ularning kredit operatsiyalarda ishlatilishiga olib keldi. 60-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab evrobozor operatsiyalari evromarka, evrosterling evrofranklar kabi boshqa valyutalarda olib borila boshlandi. Evrobozor ta'sirida Evropada yirik jahon moliya markazlari vujudga keldi. Keyinchalik Londonda, Tsyurixda, Parijda va boshqa rivojlangan davlatlarda moliyaviy markazlar paydo bo'la boshladi. «Evrobozor» terminidagi evro qo'shimchasi shu bilan izohlanadi. 60- yillar iqtisodiyotining yana bir xususiyati shundaki, bu davrda Amerika dollar bozori paydo bo'ldi.

13.2. Banklararo kreditlar bo'yicha foiz stavkalari

Jahon ssuda kapitallari bozori tarkibiy jihatdan 2 xil bo'lib, ular institutsional va operatsiondir. Institutsional tarkibiy qismi rasmiy institutlar (markaziy banklar, xalqaro moliya-kredit tashkilotlari), xususiy moliya-kredit muassasalari (tijorat banklari, sug'urta kompaniyalari, pensiya fondlari), birjalar, firmalarni o'z ichiga oladi. Bu erda transmilliy banklar va korporatsiyalar asosiy o'rin tutadi.

Ssuda kapitalining harakat qilish muddatiga qarab xalqaro bozor 3 sektorga bo'linadi. Jahon pul bozori, o'rta va qisqa muddatli chet el va evrokreditlar bozori, va moliya bozori. Jahon pul bozori bu qisqa muddatli (1 kundan 3 oygacha) chet el va evrokreditlar bozori bo'lib, bu bozor operatsiyalarining aksariyati banklararo ssudalar yoki banklararo depozitlarga asoslanadi. Bu depozitlarni (bank depozitlarini boshqa banklardagi schyotlarga qo'yish) depozit sertifikatlari, veksellar, bank aktseptlari tashkil qiladi. Jahon bozorining 2-sektorida 70-yillarda operatsiyalar sonining keskin o'sishi revolver kredit texnikasining rivojlanishi bilan bog'liq. Bu davrdagi bozorni ko'pincha sindikatlash yoki sindikatlashtirilgan bozori deb ham ataladi. Bank sindikatlari sindikatlashtirilgan asosda kreditlar taklif qiladilar. SKJBda 50-70-yillar oxirlarida korporatsiyalar tomonidan 3-6 oy muddatga «suzuvchi» stavkalarda chiqaraladigan qimmatli qog'ozlar-evronotalar tarqatildi. Evronotalar qisqa muddatli qog'ozlar bo'lishiga qaramasdan ular o'pta va uzoq muddatli kredit sifatida berilgan. Banklar zayom chiqaruvchi firmalardan evronotalarni sotib olib ularni ikkilamchi bozorda sotish bilan shug'ullandilar.

Jahon moliya bozori – obligatsiya zayomlari bozori 80-yillardan boshlab shakllana bordi. Bunda an'anaviy xorijiy zayomlar bozori va evrozayomlar bozori juda rivojlandi.

XX asrning 90-yillari boshlarida jahondagi zayomlarning 80%i evrozayomlar hissasiga to'g'ri keldi. Evrozayomlarning asosiy ustunligi shundaki, ular kreditor va qarzidorlar uchun ham valyuta zayomi mavqeiga ega bo'ladi. Zayomlarning bu turlari Buyuk Britaniya, AQShda keng tarqalgan. Yana boshqa bir farqi an'anaviy xorijiy zayomlar biror mamlakat milliy bozorida chiqarilsa, evrozayomlar esa bir paytda bir necha davlatlarda tarqatiladi. Euroobligatsiya, odatda, 7 yildan 15 yil muddatga chiqariladi. 80-yillarda 30 va hatto 40 yil muddatli obligatsiyalar chiqarildi. Asosiy zayom chiqaruvchilar bo'lib, davlat, xalqaro tashkilotlar, mahalliy hokimiyat organlari, davlat tashkilotlari faoliyat ko'rsatgan. Evrozayomlar, odatda, yirik banklar tomonidan chiqarilgan. Yirik banklar evrozayomlarni xalqaro konsortsiumlar va sindikat tashkilotlari sifatida chiqardilar. Konsortsiumlar faoliyatiga banklar, har xil moliya-kredit institutlari: pensiya fondlari, sug'urta va investitsion kompaniyalarni jalb qildilar. Jahon moliya bozorida har xil turdagi oddiy yoki «doimiy», «suzuvchi» foiz stavkali, nol foizli (kupon bilan), konvertirlangan obligatsiyalar kabilar amal qiladi. Bu obligatsiyalarning 60% ini oddiy obligatsiyalar tashkil qiladi va bu bo'yicha obligatsiya emitenti zayom muddati tugaguncha mustahkam (o'zgarmas) foiz to'laydi. «Suzuvchi» stavkali obligatsiyalar stavkasi va daromadi ham bozor foizlari o'zgarishiga bog'liq holda tebranib turadi.

Obligatsiyalar bo'yicha suzuvchi foiz stavkalari Libor stavkasida ifodalanadi. O'zgaruvchi stavkali obligatsiyalar farqli ravishda indeksatsiyalangan foizli obligatsiyalar hisoblanadi. Bu obligatsiyalar foizi kapital bozoridagi foiz stavkalarining o'zgarishiga bog'liq ravishda o'zgaradi.

Foiz stavkasining makroiqtisodiy darajada harakat qilishdagi asosi bo'lib bozor jarayonlarining rivojlanishi va kreditga to'lov miqdorining erkin o'zgarishi sharoitida xo'jalikda o'rtacha foyda normasi hisoblanadi. Foyda normasidan u yoki bu tomonga o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni umumiy va maxsus omillarga bo'lamiz. Bular – umumiy omillarga qarz mablag'alariga talab va taklifning o'zgarishi, Markaziy bank siyosati, pul qadrsizlanishi darajasi.

Aktiv operatsiyalar bo'yicha foiz stavkasini aniqlovchi xususiy omillarga quyidagilar kiradi:

- ❖ Ssuda hajmi va uni qaytarish muddati;

- ❖ Ta'minot va uning xarakteri;
- ❖ Ssuda kapitalining hajmi;
- ❖ Qarz oluvchining kreditga layoqatliligi va boshqalar.

Ssuda foizlaridan foydalanish mexanizmi bir tomondan foiz mohiyatini tovar ishlab chiqarish sifatida boshqa tomondan foiz siyosatini oshirish maqsadida aniqlaydi.

Banklarning foiz siyosati bugungi kunda bank likvidligini ta'minlash va uni optimal boshqarishga qaratilishi kerak. Ssuda foizining differensiyasi aktiv operatsiyalar bo'yicha qo'yilmalar likvidligiga bog'liq holda bo'lishi lozim. Milliy iqtisodiyotda bank foizining rolini oshirish, uning bevosita ta'sir doirasini kengaytirish va iqtisodiy jarayonlarni tizimlashtirishga yordam beradi.

Depozitlar va kreditlar bo'yicha foiz stavkalari, ularning summasi, ularni to'lash vaqti davri, to'lash shartlari va boshqalar mijoz bilan bank o'rtasida kelishib olinadi va tuziladigan shartnomada aks ettiriladi. Kreditlar bo'yicha foiz stavkalar kreditning muddati, qarz oluvchi tomonidan tavsiya qilingan garov holati va qiymati, uning likvidliligiga, kredit resurslari bahosiga, kredit riskning darajasiga qarab tijorat banki tomonidan mustaqil belgilanadi va u kredit shartnomada aks ettiriladi. Kredit bo'yicha foizlar muddati kelganda memorial order bilan rasmiylashtirilib, mijozning asosiy talab qilib olinguncha bo'lgan depozit varag'idan grafik bo'yicha undirib olinadi.

Milliy ssuda kapitallari bozori faoliyatining uzluksizligi va uning likvidligi kredit resurslari taklifi va ularga bo'lgan talab o'rtasidagi muvozanatning ta'minlanishiga bog'liq. Bu esa, kredit resurslariga bo'lgan talabning oshib ketishi natijasida yuzaga keladigan kreditlar foiz stavkalarining keskin ko'tarilishi natijasida yuzaga keladigan bozor muvozanatining buzilishiga barham beradigan maxsus zaxira fondini shakllantirish zaruriyatini yuzaga keltiradi.

Milliy ssuda kapitallari bozori faoliyatining uzluksizligini ta'minlash Markaziy bank tomonidan REPO auksionlari orqali foiz stavkalarining o'zgarishini nazorat qilish zaruriyatini yuzaga keltiradi. Bunda, Markaziy bank milliy ssuda kapitallari bozorining doimiy va to'laqonli a'zosi sifatida o'zining kredit resurslarini, bozordagi vaziyatdan kelib chiqqan holda, to'g'ri REPO va teskari REPO shartlari bo'yicha joylashtirishi lozim.

Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi va majburiy zaxira talabnomalarining bazaviy stavkasini inflyatsiyaning joriy darajasiga monandliligini ta'minlash tijorat banklarining resurs bazasi hajmini va likvidlik darajasini oshirish imkonini beradi. Buning ustiga, tijorat banklari kreditlarining

nominal foiz stavkasining barqarorligini ta'minlash kredit qo'yilmalari hajmini barqaror o'sish sur'atlarini ta'minlashda muhim o'rin tutadi.

Markaziy bank o'zining qayta moliyalash siyosati orqali ham banklararo kredit resurslari bozoridagi foiz stavkalarining darajalariga ta'sir eta oladi.

Markaziy bankning qayta moliyalash siyosati Markaziy bank tomonidan tijorat banklarini kreditlash bilan bog'liq bo'lgan tadbirlar majmui bo'lib, ushbu siyosat quyidagi uch xil kreditlash usulidan foydalanilgan holda amalga oshiriladi:

1. Tijorat banklarini Markaziy bank tomonidan, ularning balansidagi trattalarni qayta hisobga olish yo'li bilan, kreditlash usuli.

Mazkur usulda berilgan kreditlar hisob yoki diskont kreditlari hisoblanadi, ularning foiz stavkasi esa, hisob yoki diskont stavkasi deyiladi.

Markaziy bank har bir moliyaviy yil uchun oldindan trattalarni, ya'ni uzatma tijorat veksellarini o'zida qayta hisobga olish kontingentini belgilaydi. Qayta hisobga olish kontingenti hajmini belgilashda pul massasining o'sish sur'ati, inflyatsiya darajasi kabi muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlar hisobga olinadi.

Trattalarni qayta hisobga olish kontingentini mamlakatdagi tijorat banklari soniga bo'lish yo'li bilan har bir bank uchun belgilanadigan qayta hisobga olish limiti summasi aniqlanadi. Bu esa, limitni aniqlashning adolatli usuli hisoblanadi. Chunki, ushbu usulda barcha tijorat banklariga, ularning katta yoki kichikligidan qat'iy nazar, bir xil limit belgilanadi. Ammo ushbu usulning kamchiligi shundaki, bunda tijorat banklari aktivlari miqdori o'rtasidagi farq natijasida yuzaga keladigan likvidli mablag'larga bo'lgan talab o'rtasidagi farq hisobga olinmaydi.

2. Tijorat banklarini Markaziy bank tomonidan, ularning balansidagi qimmatli qog'ozlarni garovga olish yo'li bilan, kreditlash usuli.

Ushbu usulda berilgan kreditlar lombard kreditlari bo'lib, ularning foiz stavkasi lombard stavkalari deyiladi.

3. Tijorat banklarini Markaziy bank tomonidan to'g'ridan - to'g'ri kreditlash usuli.

Mazkur usulda berilgan kreditlar overdraft, overnayt, kunlik va muddatli kreditlar shaklida bo'ladi.

Markaziy bankning overdraft kreditlari tijorat banklarining milliy valyutadagi "Nostro" vakillik hisobraqamida yuzaga kelgan pul mablag'lari etishmasligi muammosini hal qilish maqsadida beriladi.

Overnays kreditlari bir sutkaga beriladigan kreditlar bo'lib, ular tijorat banklarida favqulodda yuzaga keladigan juda qisqa muddatli likvidlilik muammosini hal qilish maqsadida beriladi.

Kunlik kreditlar bir operatsion kun davomida beriladi.

Dunyoning bir qator mamlakatlarida (Shvetsiya, Rossiya va boshq.) kunlik kreditlar Markaziy banklar tomonidan qimmatli qog'ozlarni garovga olgan holda foizsiz beriladi va ular milliy to'lov tizimini qo'llab-quvvatlash maqsadida beriladi²⁷.

Respublikamizda banklararo kreditlar bozorining rivojlanmaganligi Markaziy bank qayta moliyalash siyosatining ta'sirchanligi, samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Buning sababi shundaki, birinchidan, banklararo kreditlar bozoridagina depozitlar va kreditlarning bozor bahosi aniqlanadi va kredit resurslariga bo'lgan talab va taklifning amaldagi holatini baholash va prognozlash imkoni yuzaga keladi; ikkinchidan, talab va taklif asosida shakllangan foiz stavkasigina ssuda kapitallari harakatini tartibga solishning bozor regulyatori hisoblanadi.

Banklararo kreditlar bozori rivojlanmagan sharoitda Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga beriladigan kreditlarning miqdorini oshirish yo'li bilan milliy valyutadagi pullarga bo'lgan talabga va ular taklifiga ta'sir etishning ahamiyati oshadi. Lekin buning uchun, birinchidan, tijorat banklari Markaziy bank kreditlarini qisqa vaqt ichida, tezkor tarzda olish imkoniga ega bo'lishlari; ikkinchidan, Markaziy bank qayta moliyalash instrumentlarining (lombardli kreditlar, overnays, muddatli kreditlar, diskontli kreditlar, overdraft) deyarli barchasiga ega bo'lishi lozim. Aks holda, Markaziy bankning qayta moliyalash kreditlari hajmini oshirish imkoniyati chegaralanib qoladi. Masalan, hozirgi davrda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining diskontli kreditlari mavjud emas, lombardli kreditlari miqdori kichik. Bu esa, o'z navbatida, tijorat banklarining diskontli va lombardli kreditlarga bo'lgan talablarini qondirilmay qolishiga sabab bo'ladi.

13.3. Banklararo kreditlar bozorida savdoni tashkil etish tartibi

Foiz darajasi kredit bitimi tomonlari o'rtasidagi kredit resurslariga bo'lgan talab va taklifni hisobga olgan holda shartnoma orqali aniqlanadi.

Markaziy bank doimiy ravishda to'g'ridan-to'g'ri ssuda foiz normasini ma'muriy boshqaruvidan uning darajasini qayta moliyalashtirish

²⁷ Моисеев С.Р. Денежно-кредитная политика: теория и практика. Учебное пособие. – М.: Московская финансово-промышленная академия, 2011. - С. 723.

foiz stavkasini o'zgartirish va majburiy rezervlar normasini manevrlash orqali tartibga solishning iqtisodiy usullariga o'tayapti.

Ssudalar bo'yicha foiz stavkalari tijorat banklari tomonidan kredit kelishuvining aniq shartlarini hisobga olib o'rnatilmoqda, ya'ni ssuda hajmi va uning tugash muddati, ta'minot mavjudligi, mablag'larni jalb qilishdagi xarajatlar, kreditni rasmiylashtirish va nazorat bo'yicha xarajatlar, qarz oluvchining kreditga layoqatliligi va boshqalar.

Bank passiv operatsiyalari bo'yicha foiz bo'sh pul mablag'larini vaqtincha omonatlarga jalb qilish stimuli sifatida oshib bormoqda.

Foizlarning o'tkazilishi va undirilish tartibi shartnomada belgilanadi. Amaliyotda ssuda kunlari sanasi yaqinlashishi bilan oddiy foizlar hisoblash usulidan foydalaniladi.

Hozirgi vaqtda foizlarni to'lash manbasi kredit qo'yilmalarining yo'nalishidan kelib chiqib turlichadir. Qisqa muddatli ssudalar bo'yicha to'lovlar mahsulot tannarxiga qo'shiladi, uzoq muddatli va muddati o'tgan kreditlar bo'yicha xarajatlar korxonaga soliqqa tortilgan foydasiga olib boriladi.

Zamonaviy mexanizmning xususiyati bevosita foizlar bo'yicha daromad va xarajatlarning bank yakuniy moddiy manfaatlari bilan bevosita bog'liqligi hisoblanadi.

Bank ssuda kapitalining tannarxi ishlab chiqarish xarajatlari umumiy summasining joylashtirilgan mablag'lari hajmiga nisbatan ifodalaydi.

Bank xarajatlari 2 asosiy elementlardan tarkib topadi:

Resurslarni shakllantirish bo'yicha xarajatlar;

Bank faoliyatini ta'minlovchi xarajatlar.

Birinchi guruh xarajatlarga- jalb qilinadigan depozitlar (muddatli va talab qilib olingunga qadar depozitlar) ga to'lovlar, Markaziy bankning resurslariga foiz, banklararo ssudalar bo'yicha, qimmatli qog'ozlar bo'yicha va boshqalar, ikkinchi guruhga esa boshqa operatsion va bank ma'muriy boshqruv xarajatlari kiradi. Jumladan:

✓ qimmatliklar va hujjatlarni tashish uchun transport ijarasi xarajatlari;

✓ blankalar, magnit lentalar va boshqa narsalarni sotib olish uchun xarajatlar;

✓ hisoblar markazi xizmatlariga xarajatlar;

✓ amortizatsiya xarajatlari;

✓ bank xodimlariga ish haqi xarajatlari;

✓ binolarni saqlash va ta'mirlash xarajatlari.

Amaliyotda ssuda kapitalining tannarxi aktiv operatsiyalar bo'yicha foiz darajasini aniqlashda ularni bergan vaqtdan boshlab foizlar hisoblash boshlanadi. Ssuda foizining yuqori chegarasi bozor sharoitidan kelib chiqib belgilanadi. Quyi foiz darajasi bankning jalb qilish va faoliyatini ta'minlash bo'yicha xarajatlari orqali aniqlanadi. U kreditlash resurslariga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lib hisoblanadi.

Har bir alohida olingan bitimda foiz normasini hisoblashda tijorat banklari quyidagilarni hisobga oladilar:

Bazaviy foiz stavkasining darajasi, bu ma'lum davrga ta'minlangan ssudalar bo'yicha bankning eng kreditga layoqatli mijozlari uchun o'rnatiladi;

Alohida har bitim sharoitidan kelib chiqib riskni qo'shish.

Bazaviy foiz stavkasi quyidagi formula orqali aniqlanadi:

Bazaviy foiz stavka= $S_1 + S_2 + P$; (1)

Bu erda:

S_1 - rejalashtirilayotgan davrga barcha kredit resurslarining o'rtacha real bahosi;

S_2 - bank faoliyatini ta'minlash bo'yicha rejalashtirilayotgan xarajatlarning joylashtirilayotgan mablag'lar hajmiga nisbati;

P- bank ssuda operatsiyalarining rejalashtirilgan foydalilik darajasi.

Kredit resurslarining o'rtacha real bahosi (S_1) o'rtacha tortilgan formula bo'yicha hisoblanib alohida resurs turi bahosi va uning bank umumiy jalb qilingan resurslar summasidagi ulushidan kelib chiqib hisoblanadi.

O'z navbatida alohida bank jalb qilgan resursning o'rtacha haqiqiy bahosi mazkur resurs bozoridagi nominal bahosi va majburiy zaxira normasiga korrekcirovka asosida aniqlanadi.

Riskni hisobga olgan holatda quyidagi mezonlardan kelib chiqib guruhlanadi:

qarz oluvchining kreditga layoqatliligi;

ssuda bo'yicha ta'minot va uning xarakteri;

mijozning bank bilan mustahkam aloqasi;

foizlarni hisoblash usullari;

qarz oluvchining kredit muddatiga rioya qilishligi.

Ma'lumki ssuda foizi bank daromadini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi va jalb qilingan mablag'larga to'lovlar uning xarajatlari tarkibida muhim o'rin egallaydi. Bank foiz marjasi bank aktiv va passiv operatsiyalari bo'yicha o'rtacha foiz stavkalari o'rtasidagi farq muhim ma'no kasb etadi.

U quyidagicha aniqlanadi:

$$M_{\text{fakt}} = \frac{D_p - R_p * 100 \%}{A_d} \quad (3)$$

Bunda:

M_{fakt} - foiz marjasining amaldagi hajmi;

D_p - foizli daromadlar;

R_p - Foizlarni to'lash bo'yicha xarajatlar;

A_d - foiz ko'rinishida daromad keltiruvchi aktivlar.

Foiz marjasining tahlili quyidagi yo'nalishlarda olib boriladi:

Amaldagi foiz marjasini bazaviy bilan solishtirish, foizlar bo'yicha daromadlarning oshishi yoki kamayishi sur'atlarini o'z vaqtida aniqlash imkonini beradi;

Foiz marjasi komponentlarini o'zgarishining tahlili daromad(xarajatlarning)larning qaysi kategoriyasi uning umumiy o'zgarishiga olib kelishini aniqlash imkonini beradi.

Foiz marjasining hajmiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar bo'lib kredit qo'yilmalari va ularning manbalarining hajmi va tarkibi, to'lovlar muddati qo'llaniladigan foiz stavkalar xarakteri va boshqalar bilan bog'liq bo'lib hisoblanadi.

Nazorat uchun savollar

1. Kredit resurslari bozorida qanday resurslar sotiladi?
2. Kredit resurslari bozorining tijorat banklari uchun ahamiyati nimalarda ko'rinadi?
3. Kredit resurslari bozorida depozitlar va kreditlarning baholari qanday shakllanadi?
4. Depozitlar va kreditlarning baholariga ta'sir qiluvchi qanday omillar mavjud?
5. Foiz marjasi deganda nimani tushunasiz?

14-BOB. TIJORAT BANKLARI RISKLARINI BOSHQARISH

14.1. Bank riski tushunchasining mazmuni va bank risklarining turlari

Iqtisodiy adabiyotda “bank riski” tushunchasini turli xilda talqin qilish holatlari mavjud.

K.D.Valravenning fikricha, G‘arb mamlakatlari banklari ko‘proq likvidlik riski, kredit, portfel, sanoat, mamlakat, valyuta, foiz riskiga duchor bo‘ladilar. «Bankovskiy menejment» kitobi muallifi P.S.Rouz risklarga kengroq tushuncha berib, bank riski oltita asosiy turdagi risk - kredit riski, foyda ololmaslik riski, likvidlik riski, bozor riski, foiz riski, to‘lay olmaslik riskidan tashkil topgan bo‘lib, bu risklar bank faoliyatida juda muhim, hal qiluvchi risklar hisoblanadi, deydi.

Bazel Qo‘mitasining Konsultativ xati hisoblanadi. Bazel Qo‘mitasi tomonidan taqdim etilgan ro‘yxatda risklarning 9 ta turi mavjud:

- * kredit riski;
- * operatsion risk;
- * huquqiy risk;
- * sug‘urta riski;
- * transfert riski;
- * bozor riski;
- * foiz riski;
- * likvidlik riski;
- * reputatsiya riski.

Ammo ko‘pchilik iqtisodchi olimlar tomonidan tijorat banklari faoliyatiga xos bo‘lgan asosiy risk turlari sifatida quyidagilar e‘tirof etiladi:

- * kredit riski;
- * foiz riski;
- * valyuta riski;
- * operatsion risk;
- * likvidlilik riski;
- * bozor riski²⁸.

Kredit riski – bu kreditlarni o‘z vatqida va to‘liq qaytmasligi natijasida bankning zarar ko‘rish xavfidir.

Foiz riski – bu foiz stavkalarining tebranishi natijasida tijorat banking zarar ko‘rish xavfidir.

²⁸ Isakov J.YA. Bank risklari. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Moliya, 2017. – 112 b.

Tijorat banklariga nisbatan foiz riski foiz stavkalarining tebranishi natijasida sof daromadning kamayishi va kapital qiymatining ma'lum qismining yo'qotilishi sifatida talqin qilinishi mumkin.

Foiz riski ta'sirida tijorat banki katta miqdorda daromad olishi mumkin. Ammo, foiz riskining chuqurlashishi sharoitida foiz stavkalarining bank uchun noqulay tebranishi tijorat bankini katta miqdorda zarar ko'rishiga sabab bo'lishi mumkin. Shu sababli, tijorat banklari rahbariyati foiz riskini boshqarish samaradorligini oshirish masalasiga katta e'tibor qaratadilar.

Valyuta riski deganda, tashqi iqtisodiy faoliyat jarayonida ayirboshlash kurslari o'zgarishidan yoki boshqa turli valyuta operatsiyalarini amalga oshirilishida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yo'qotishlar (yoki daromad olish) tushuniladi. Valyuta risklarining yuzaga kelishining asosiy sababi – valyuta kurslari o'zgarishi hisoblanadi. Bunday o'zgarishlar hamma shaxslarga: ishbilarmon firmalar va davlat strukturalariga ham ta'sir ko'rsatadi.

1. Pul o'tkazishda yuzaga keladigan risk – xorijiy valyutada ifodalangan (misol uchun, xorijdagi filialning hisobotlari) firma yoki bankning moliyaviy hisobotlari natijalarini milliy valyutaga o'tkazish (misol uchun, firmaning moliyaviy hisobotlari konsolidatsiya qilish vaqtida).

2. Tranzaktsiya (bitimlar) riski – to'lovni kelajakdagi bir sanada amalga oshirishda milliy valyutaning qiymatini yoki bitim daromadligining noaniqligini aks ettiradi. Bunga misol qilib, importyorga kredit taqdim etilgan holda importyor valyutasida tovarlarni eksport qilib olishi xizmat qiladi.

3. Iqtisodiy risk - kelajakda valyuta ayirboshlash kurslarining o'zgarishi natijasida xorijiy valyutada ifodalangan firma aktiv va majburiyatlarining milliy valyutadagi qiymatining o'zgarishidir. Bunga misol qilib, firmaning xorijiy bo'linma va filiallarining aktivi va majburiyatlarini ko'rsatish mumkin.

Likvidlilik riski 2 xil holatda namoyon bo'ladi:

1. Bankning vakillik hisobraqamlarida ortiqcha pul mablag'larining to'planib qolishi.

2. Bankning vakillik hisobraqamlarida pul mablag'larining etmay qolishi.

Likvidlilikning 2-ko'rinishi balanslashmagan likvidlilik deyiladi.

Bozor riski foiz stavkalarining barqaror emasligi oqibatida moliyaviy aktivlarning bozor qiymatining o'zgarishi sababli bankning aktiv

operatsiyalaridan keluvchi daromadning o'zgarishi ehtimoli tufayli yuzaga keladi.

Operatsion risk – bu bank xodimlarining noqonuniy hatti-haarkatlari va dasturiy ta'minotning buzilishi natijasida bankning zarar ko'rish xavfidir.

14.2. Bank risklarini baholash usullari

Bazel-3 kredit riskini baholash bo'yicha uch yondashuvni taklif etadi:

- standartlashgan yondashuv;
- ichki reytinglarga asoslangan bazaviy yondashuv (IRB-Internal rating-based approach);
- ichki reytinglarga asoslangan takomillashgan yondashuv.

Tijorat banklarida IRB yondashuvi asosida defolt bo'lish ehtimolini baholash uchun quyidagi modeldan foydalaniladi:

$$PD_i = \frac{\Delta ICR_{Ti}}{ICR_{Def} - ICR_{t_1}} \times 100\%,$$

Bu erda:

PD_i – i - mijozning defolt bo'lish ehtimoli;

ΔICR_{Ti} - i - mijozning kredit shartnomasi davrida kredit reytingining o'zgarishi;

ICR_{Def} - maksimal defoltreytingi.

Ushbu modelni tuzish uchun ikki bosqichdan o'tish talab etiladi. Birinchi bosqich - mijozning kredit reytingini o'zgarish tezligini hisoblash.

$$V_{\Delta CR_{Ti}} = \frac{ICR_{t_2i} - ICR_{t_1i}}{(t_{2i} - t_{1i})},$$

Bu erda:

ICR_{t_2i} - i-mijozning t_2 vaqtdagi kredit reytingi;

ICR_{t_1i} - i-mijozning t_1 vaqtdagi kredit reytingi;

t_1 - i-mijozning hisobot sanalari ($t_2 > t_1$).

Ko'rsatilgan hisobot sanalari sifatida quyidagilarni ishlatish mumkin:

t_1 – hisobot yilining boshi yoki kreditni berish sanasi (kreditlanayotgan mijozlar uchun), agar kredit joriy yilda berilgan bo'lsa;

t_2 – defolt ehtimolini baholashdan oldingi so'nggi hisobot sanasi.

Ikkinchi bosqich – ΔICR_{Ti} – izmenenie kreditnogo reytinga i-mijozning kredit shartnomasi davrida kredit reytingini o'zgarishi.

Bazel-II kredit riskini baholashda qo‘llaniladigan koeffitsientlar quyidagilarni hisobga oladi:

- mamlakatning suveren kredit reytingi;
- bankning reytingi;
- kredit olgan mijozning reytingi;
- bank operatsiyasining turi²⁹.

14.1-jadval

Kredit riskini baholash bo‘yicha standartlashgan yondashuv³⁰

Kredit reytingi	AAA AA –	A+ A –	VVV+ VV–	VV– dan past	Reyting siz
Risk darajasi	20 foiz	50 foiz	100 foiz	150 foiz	100 foiz

Bazel-II ning muhim talablaridan biri etarli darajada zaxira ajratmalari bilan ta‘minlanmagan bank kreditlarining risk darajasini oshirish talabidir. Ushbu talabning mohiyati shundaki, kreditni qaytarish muddati tugaganiga 90 kun va undan ortiq vaqt o‘tgan bo‘lsa, yaratilgan zaxira ajratmasi miqdori kredit bo‘yicha umumiy qarzdorlikning 20 foizidan kam bo‘lsa, u holda, mazkur kreditlarning risk darajasi 150 foizni tashkil qiladi. Bu esa, muddati o‘tgan kreditlarning brutto kreditlar hajmidagi salmog‘i nisbatan yuqori bo‘lgan tijorat banklarining likvidliligiga va kapital bazasining barqarorligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

14.2-jadval

“Mudis” xalqaro reyting agentligi tomonidan kredit riskini baholashda qo‘llaniladigan ko‘rsatkichlar

Ko‘rsatkichlar	A	B	C	D	E
Muammoli kreditlarning kredit portfelidagi salmog‘i, foiz	0,8 foiz gacha	0,8 foiz dan 2,0 foiz gacha	2,0 foizdan 5,0 foizgacha	5,0 foizdan 12 foizgacha	12 foiz va undan yuqori
Muammoli kreditlarning aksiyadorlik kapitali va kreditlar bo‘yicha	10 foizgacha	10 foizdan 20 foizgacha	20 foizdan 30 foizgacha	30 foizdan 50 foizgacha	50 foiz va undan yuqori

²⁹ Isakov J.YA. Bank risklari. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Moliya, 2017. – 112 b.

³⁰ Basel Committee on Banking Supervision. www.bis.org.

ehtimoliy yo‘qotishlar zaxirasining umumiy summasiga nisbatan darajasi, foiz					
--	--	--	--	--	--

Xalqaro bank amaliyotida kredit riski darajasini baholashda Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki ekspertlari tomonidan ishlab chiqilgan quyidagi ko‘rsatkichlardan keng foydalaniladi:

1. Kreditlardan ko‘rilgan zararlarni qoplashga mo‘ljallangan zaxira ajratmalari darajasi (KKZQMZAD).

$$\text{KKZQMZAD} = (\text{ZAS} / \text{BAO'S}) \times 100\%$$

bu erda:

ZAS – zaxira ajratmalari summasi;

BAO'S – bank aktivlarining o‘rtacha summasi.

Ushbu ko‘rsatkichning yuqori me‘yoriy darajasi 0,5 foizni tashkil etadi.

Kreditlardan ko‘rilgan zararlarni qoplashga mo‘ljallangan zaxira ajratmalari darajasi ko‘rsatkichining me‘yoriy darajadan yuqori bo‘lishi tijorat banki tasniflangan kreditlari tarkibini yomonlashganligidan dalolat beradi.

2. Muddati o‘tgan kreditlarning mo‘tadil darajasi (MO‘KMD).

$$\text{MO'KMD} = (\text{MO'KS} / \text{BK}) \times 100\%$$

bu erda:

MO‘KS – muddati o‘tgan kreditlarning o‘rtacha summasi;

BK – brutto kreditlar.

Mazkur ko‘rsatkichning yuqori me‘yoriy chegarasi: 3,0 foiz.

3. Muddati o‘tgan kreditlarning yo‘l qo‘yish mumkin bo‘lgan chegaraviy darajasi (MO‘KYQMBChD).

$$\text{MO'KYQMBChD} = (\text{MO'KS} / \text{BK}) \times 100\%$$

Ushbu ko‘rsatkich 2-formula orqali hisoblanadi va uning yuqori me‘yoriy darajasi 5,0 foizni tashkil etadi³¹.

Bazel qo‘mitasining 1997 yilda ishlab chiqilgan “Foiz stavkalari risklarini boshqarish prinsiplari” nomli hujjatida foiz riskini yuzaga keltiruvchi 4 omilning mavjudligi e‘tirof etilgan:

³¹ Isakov J.YA. Bank risklari. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Moliya, 2017. – 112 b.

1. Baholarning o'zgarish riski.

Ushbu omil tijorat banklari faoliyatidagi foiz riskini yuzaga keltiruvchi asosiy sabab hisoblanadi.

Bunda foiz riski aktivlar va passivlarning muddatlari o'rtasida nomuvofiqlikning yuzaga kelishi natijasida paydo bo'ladi. Masalan, qisqa muddatli depozit hisobidan qat'iy belgilangan stavkadagi uzoq muddatli kredit beriladi. Bunday holatda bozor stavkalarining oshishi natijasida bankda sof daromad kamayadi, ya'ni bank zarar ko'radi. Buning sababi shundaki, berilgan kreditning foiz stavkasi o'zgarmaydi, ammo jalb qilingan depozitning bahosi ko'tariladi.

2. Daromadlilikning o'zgarishi.

Aktivlar va passivlar bo'yicha foiz stavkalarining o'zgarishini davriy oraliqlarda mos kelmasligi natijasida daromadlilik darajasi pasayadi. Masalan, tijorat banki kredit bergandan keyin o'tgan ma'lum davr mobaynida kreditlarning foiz stavkasi oshadi. Natijada tijorat bankida kreditlar bo'yicha yo'qotilgan daromad yuzaga keladi.

3. Bazis riski.

Bazis riski turli moliyaviy instrumentlar bo'yicha olingan va to'langan foizlarni tartibga solish jarayonida yuzaga keladigan nomuvofiqliklar natijasida yuzaga keladi. Masalan, bir yil muddatga berilgan kreditning oylik to'lovi LIBOR stavkasi bo'yicha qayta baholanganda, LIBORning o'zgarishi bazis riskini yuzaga keltiradi.

Xalqaro ssuda kapitallari bozorida xorijiy valyutalardagi kreditlarning bahosi har kuni aniqlanadi va turli omillarning ta'sirida ular tebranib turadi. Bu esa, bazis riskini yuzaga kelishi uchun zamin yaratadi.

4. Optsionlar bilan bog'liq bo'lgan risklar.

Koll va put optsionlar bo'yicha foiz stavkalarining o'zgarishi, bankning pozitsiyasi muvozanatlashmagan sharoitda, zararni yuzaga keltirishi mumkin.

Opsionlarning birinchi standarti evropa standarti deb ataladi va bu optsionlar o'z egasiga faqat shartnoma muddati tugagandan so'ng optsiondan foydalanish huquqini beradi. Opsionlarning ikkinchi standarti esa, Amerika standarti deyiladi va mazkur optsionlar o'z egasiga optsion shartnomasi muddatining istalgan vaqtida optsiondan foydalanish huquqini beradi. Demak, valyuta optsionlarining Amerika standartida foiz riski darajasi Evropa standartiga nisbatan yuqori hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining tijorat banklarida valyutalarni sotib olish maqsadida berilgan optsionlar 92728-«Opsion bitimi bo'yicha sotib

olish» hisobraqamining debetida va 96379-«Opsion bo'yicha sotib olish kontr hisobvarag'i»ning kreditida hisobga olinadi.

Tijorat banklarining valyuta opsiyonlaridan oladigan daromadlari 45404-hisobraqamining kreditida, opsiyonlardan ko'rilgan zararlar esa, 55306-hisobraqamining debetida hisobga olinadi.

Hozirgi davrda taraqqiy etgan mamlakatlarning tijorat banklari tomonidan foiz riskini baholashda quyidagi usullardan foydalanilmoqda:

1. Aktivlar va passivlar o'rtasidagi farqni tahlil qilish usuli (GEP usuli).

2. Dyuratsiya usuli.

3. Imitatsion modellashtirish usuli.

4. Statistik tahlil usullari.

GEP usuli aktivlar va passivlar o'rtasidagi farqni o'lchashga asoslangan bo'lib, ushbu aktivlar va passivlarning qiymati ma'lum davriy oraliqda o'zgaradi. Bunda aktivlar va passivlar quyidagicha guruhlanadi:

RSA – o'zgaradigan foiz stavkalariga ega bo'lgan aktivlar;

RSL – o'zgaradigan foiz stavkalariga ega bo'lgan passivlar.

Agar $RSA > RSL$ bo'lsa, u holda GEP ijobiy hisoblanadi. Agar $RSA < RSL$ bo'lsa, u holda GEP salbiy bo'ladi³².

Agar foiz stavkalari oshsa, ijobiy GEPga ega bo'lgan banklarda foiz marjasi o'sadi. Chunki, bunday sharoitda o'zgaradigan foiz stavkasiga ega bo'lgan aktivlar miqdori shunday stavkadagi passivlar miqdoridan katta bo'ladi.

Dyuratsiya usuli bank kapitalining kutilayotgan o'zgarishini foiz stavkalarini o'zgarishini prognozlash yo'li bilan baholash imkonini beradi. Ushbu usul dyuratsiyani aniqlashga asoslangan.

Dyuratsiya – bu foizli aktivlar va foizli passivlarning muddatalri o'rtasidagi nomuvofiqlikdir.

$$DGAP = DA - (DL \times L - A)$$

Bu erda:

DGAP– dyuratsiya;

DA – aktivlar dyuratsiyasi;

DL – passivlar dyuratsiyasi;

L – passivlar;

A – aktivlar.

Dyuratsiyani aniqlashda faqat foiz ko'rinishida daromad keltiruvchi instrumentlar hisobga olinadi.

³² Isakov J.YA. Bank risklari. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Moliya, 2017. – 112 b.

Imitatsion modellashtirish bank balansining tarkibini va foiz stavkalari daromadliligining kelgusidagi o'zgarish stsenariylarini ishlab chiqishni ko'zda tutadi.

Imitatsion modellashtirish natijalari hisob-kitoblardagi u yoki bu xatoliklarning qo'llanilishini asoslab berishga bog'liq.

Imitatsion modellashtirishda modellashtirishning ikki usulidan foydalaniladi:

1. Statik.
2. Dinamik.

Statik modellashtirishga ko'ra, balans va balansdan tashqari talab va majburiyatlarning tarkibi o'zgarmaydi, ya'ni bank tahlil qilingan davr mobaynida resurslar jalb qilishni ham, resurslar joylashtirishni ham rejalashtirmagan.

Dinamik modellashtirish balans aktivlari va passivlari joriy tarkibi va balansdan tashqari moddalardan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Ammo bunda kelgusida jalb qilinadigan va joylashtiriladigan resurslar hisobga olinadi.

Foiz riskini miqdoriy baholash maqsadida keng qo'llaniladigan statistik usul bo'lib, **VAR-tahlil** usuli hisoblanadi.

Bazel-3 standarti talablarini bajarish borasidagi tayyorgarlik tadbirlarini amalga oshirish jarayonida Bitimni milliy bank tizimlari sharoitiga moslashtirish bilan bog'liq bo'lgan bir qator qiyinchiliklar, murakkabliklar yuzaga kelishi mumkin.

Bazel qo'mitasining yangi standartida taklif etilgan standartlashgan yondashuvda beta omillarning ulushi quyidagicha taqsimlangan:

14.3-jadval

Operatsion riskni baholash bo'yicha standartlashgan yondashuvda beta omillar ulushining taqsimoti³³

Biznes-liniyalar	Beta omillar
Korporativ moliyalashtirish	18 foiz
Savdo	18 foiz
Bankning chakana operatsiyalari	12 foiz
Bankning tijorat operatsiyalari	15 foiz
To'lovlar va hisob-kitoblar	18 foiz
Agentlik xizmatlari	15 foiz

³³ Международная конвергенция измерения капитала и стандартов капитала. Уточненные рамочные подходы. Банк международных расчетов. – Базель, 2004. – С. 158.

Aktivlarni boshqarish	12 foiz
Chakana brokerlik xizmatlari	12 foiz

14.3-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, korporativ moliyalashtirish va savdo operatsiyalari nisbatan yuqori ulushni egallaydi. Buning sababi shundaki, tijorat banklari aktivlarining umumiy hajmida kreditlar va qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalari eng yuqori salmoqni egallaydi.

Bazel-3 operatsion riskni baholashda qo'llaniladigan koeffitsientlar quyidagilarni hisobga oladi:

- mamlakatning suveren kredit reytingi;
- bankning reytingi;
- kredit olgan mijozning reytingi;
- bank operatsiyasining turi.

14.3. Bank risklarini boshqarish usullari

Tijorat banklari faoliyatidagi kredit riskini boshqarishda kredit portfelini diversifikatsiya qilish, kreditlardan ko'riladigan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zaxiralar tashkil etish va limitlar belgilash usullaridan keng foydalaniladi.

Xalqaro bank amaliyotida umume'tirof etilgan mezonga ko'ra, tijorat banklari kreditlarining 25 foizdan ortiq qismini bitta tarmoqda to'planib qolishi mumkin emas.

Valyuta riskini boshqarishda tijorat banklarining ochiq valyuta pozitsiyalarini qisqartirishga alohida e'tibor qaratiladi.

Tijorat banklarining valyuta faoliyatlarini tartibga solishda ochiq valyuta pozitsiyasining yuritilishi haqidagi hisobot muhim o'rin tutadi. Bu hisobotni tahlil qilishning zarurati Markaziy bank tomonidan respublikadagi mavjud vakolatli banklarning valyutaviy risklarini kamaytirishga qaratilgan siyosati bilan izohlanadi. Chunki, Markaziy bank tomonidan vakolatli banklarga chet el valyutasi bilan bog'liq operatsiyalarga limit o'rnatiladi. Bu tartib bo'yicha bankning o'z mablag'lariga nisbatan 20 foizgacha valyuta sotib olishi va sotishiga ruxsat bor. Bir valyuta turi bo'yicha bu ko'rsatkich 5 foiz qilib belgilangan. Limit o'rnatishning asosiy sababi, vakolatli banklarning valyutaviy risklarini kamaytirishdir. Chunki, vakolatli banklar barcha aktivlarini chet el valyutalariga qo'ysa, va bu valyutalarning kursi jahon valyuta bozorida tushib ketsa, bank aktivlari kamayishi va hatto bank bankrot bo'lishi mumkin (bu o'z navbatida mamlakat iqtisodiyotini sekin-astalik bilan

inqirozga yuz tutishiga zamin yaratadi). Shuning oldini olish maqsadida, bu limit barcha vakolatli banklar uchun joriy qilingan.

Bazel-3 standartida operatsion risk bo'yicha kapitalning etarliligini hisoblash uchun uch usuldan foydalanish tavsiya etilgan. Birinchi usul bazaviy indikator usuli, ikkinchi usul – standartlashtirilgan usul, uchinchi usul esa, kengaytirilgan usul hisoblanadi. Mazkur usullar bo'yicha hisoblangan kapitalning etarlik koeffitsientlari bir-biridan sezilarli darajada farqlanadi. Shu sababli, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki mavjud uch usuldan birini tanlab olishi va respublikamiz tijorat banklarining barchasida operatsion risk bo'yicha kapitalning etarligi ana shu usulda hisoblanishi lozim. Fikrimizcha, kapitalning etarliligini hisoblashning kengaytirilgan usulini respublikamiz bank amaliyotida qo'llash uchun sharoit mavjud emas. Chunki ushbu usul banklarning o'zlari ishlab chiqqan reyting baholash natijalariga asoslanadi. Respublikamiz banklarida esa, operatsion riskni baholashning reyting usuli mavjud emas.

Bazaviy indikativ yondashuvga ko'ra: $KBIA = [(\sum GI1...nx\alpha)]/n$,

bu erda:

KBIA – tijorat bankining kapitaliga bo'lgan talab;

GI – so'nggi uch yil mobaynidagi har yillik ijobiy yalpi daromad;

n – o'tgan uch yil ichida yalpi daromad ijobiy bo'lgan yillar soni;

$\alpha = 15$ foiz – bu ko'rsatkich Bazel qo'mitasi tomonidan indikatorning tarmoq darajasiga nisbatan o'rnatilgan³⁴.

Likvidlilik riskini boshqarishda quyidagi usullardan foydalaniladi:

– Markaziy bank tomonidan tijorat banklarining likvidligiga nisbatan iqtisodiy me'yorlar o'rnatish;

– bankning vakillik hisobraqamidagi ortiqcha pullarni turli emitentlar tomonidan muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni sotib olishga yo'naltirish;

– jalb qilingan mablag'larning muddatlari bilan aktivlarning muddatlari o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlash;

– bank aktivlarining sifatini yaxshilash;

– yuqori likvidli qimmatli qog'ozlarga qilinadigan investitsiyalar hajmini oshirish³⁵.

³⁴ Международная конвергенция измерения капитала и стандартов капитала. Уточненные рамочные подходы. Банк международных расчетов. – Базель, 2004. – С. 156.

³⁵ Isakov J.YA. Bank risklari. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Moliya, 2017. – 112 b.

Bozor riskini boshqarishda aktivlar portfelini diversifikatsiyalash, sug'urtalash, kapitalning etarliligini ta'minlash usullaridan keng foydalaniladi.

Bozor riski bo'yicha yo'qotishlar paydo bo'lishining ehtimollarini hisoblash uchun ko'rilayotgan operatsiyalarning bank tomonidan amalga oshirish natijaviyligiga taaluqli barcha statistik ma'lumotlar tahlil qilinadi. Bunda, hisoblarni aniqligini oshirish uchun nisbatan katta statistik tanlovdan foydalaniladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 6 maydagi "Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va ularning resurs bazasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi (PQ-2344-sonli) Qaroriga muvofiq tasdiqlangan bank tizimini rivojlantirishning 2016-2020 yillarga mo'ljallangan strategiyasida bank risklari darajasining oshishiga yo'l qo'ymaslikka qaratilgan tadbirlarni amalga oshirish bo'yicha aniq vazifalar qo'yilgan.

Nazorat uchun savollar

1. Bank risklarining qanday turlari mavjud?
2. Banklarning risklarini baholash mezonlari nimalardan iborat?
3. Kredit riskini boshqarishning qanday usullari mavjud?
4. Foiz riskini boshqarishning qanday usullari bor?
5. Likvidlilik riskini boshqarishning qanday usullari mavjud?
6. Valyuta riskini boshqarishning qanday usullari mavjud?
7. Operatsion riskni boshqarishning qanday usullari bor?

15-BOB. MOLIYA VA ELEKTRON PUL BOZORLARI AKTIVLARINI BOSHQARISH

15.1. Moliya bozori va uning segmentlari

Moliya bozori – bu moliyaviy xizmatlar taklif etiladigan bozordir.

Moliya bozorining quyidagi segmentlari mavjuddir:

- ssuda kapitallari bozori;
- valyuta bozori;
- qimmatli qogʻozlar bozori;
- sugʻurta bozori;
- lizing bozori.

Ssuda kapitallari bozorida kredit resurslari oldi-sotdi qilinadi. Ssuda kapitallari bozorining oʻzi 2 ta segmentga ega:

1. Qisqa muddatli pul bozori;
2. Kapital bozori

Valyuta bozorida turli xil valyutalar oldi-sotdi qilinadi.

Qimmatli qogʻozlar bozorida qimmatli qogʻozlar oldi-sotdi qilinadi.

Sugʻurta bozorida sugʻurta xizmatlari taklif etiladi.

Lizing bozorida lizing kompaniyalari va tijorat banklari tomonidan lizing xizmati taklif etiladi.

Moliya bozorining emitentlarini quyidagi belgilarga asosan tasniflash mumkin:

1. Tashkiliy-huquqiy shakli boʻyicha: davlat organi, turli mulkchilik asosidagi yuridik shaxs.

2. Faoliyat yoʻnalishi boʻyicha: davlat, xalqaro va nodavlat moliyaviy institutlar va nomoliyaviy tashkilotlar.

3. Moliyaviy instrumentlari boʻyicha: davlat, munitsipal, xalqaro va nodavlat (korporativ) instrumentlar chiqaruvchi tashkilotlar.

4. Emission siyosati boʻyicha: davlatning iqtisodiy siyosatini (monetar, byudjet-soliq) yurituvchi vakolatli tashkilotlar, xalqaro iqtisodiy siyosatni yurituvchi tashkilotlar, investitsion siyosat (strategik, portfel, horijiy investorlarga qaratilgan) yurituvchi tashkilotlar.

5. Milliyliги boʻyicha: rezidentlar va norezidentlar.

6. Emission potentsiali boʻyicha: katta, oʻrta va kichik hajmda moliyaviy instrumentlarni chiqaruvchi tashkilotlar.

7. Imidji va riski boʻyicha: yuqori, oʻrta va kam nufuzli va riskli tashkilotlar.

8. Moliyaviy instrumentlarining jalbdorligi boʻyicha: yuqori, oʻrtacha va kam jalbdor emitentlar.

Investorlarni quyidagi belgilarga asosan tasniflash mumkin:

1. Tashkiliy-huquqiy shakli bo'yicha: davlat tashkiloti (davlat boshqaruvi va hokimiyati organi), turli mulkchilik asosidagi yuridik shaxslar, jismoniy shaxslar (fuqarolar va vaqtinchalik fuqarolik huquqiga ega emaslar).

2. Faoliyat yo'nalishi bo'yicha: individual va institutsional bo'lgan davlat, xalqaro va nodavlat moliyaviy institutlar va nomoliyaviy tashkilotlar, jismoniy shaxslar.

3. Investitsion vositalari bo'yicha: pul, valyuta, kredit, mulk, tovar-homashyo, qimmatli qog'ozlar va h.k. resurslariga ega bo'lgan investorlar.

4. Investitsion siyosati bo'yicha: davlatning iqtisodiy siyosatini (monetar, byudjet-soliq) yurituvchi vakolatli tashkilotlar, xalqaro iqtisodiy siyosatni yurituvchi tashkilotlar, investitsion siyosat yurituvchi shaxslar.

5. Milliyligi bo'yicha: rezidentlar (ichki) va norezidentlar (tashqi).

6. Investitsion potentsiali bo'yicha: katta (institutsional, strategik), o'rta va kichik (minoritar) hajmda investitsiyalarni yo'naltiruvchilar.

7. Riski bo'yicha: yuqori, o'rta va kam riskli investorlar.

8. Strategiyasi bo'yicha: agressiv, konservativ va ularning gibridiga asoslangan investorlar.

9. Investitsiyalar turlari bo'yicha: portfel, to'g'ri investitsiyalar qiluvchi investorlar. Portfelli investorlarni spekulyativ-portfel va strategik-portfel turida bo'lish mumkin.

10. Investitsiya muddati bo'yicha: qisqa, o'rta va uzoq muddatli investorlar.

15.2. Moliya bozori instrumentlarini boshqarish usullari

Moliya bozori instrumentlarini boshqarishda quyidagi usullardan foydalaniladi:

1. Ortirish va diskontlash.

Investitsion qo'yilmalarning turli variantlari to'lovlar tushumini turli grafiklariga ega bo'lganligi bu grafiklarni o'zaro solishtirishni bir muncha qiyinlashtiradi. Shuning uchun pul tushumlarini vaqtning bir momentiga keltirish lozim. Agar bu moment kelajakda joylashgan bo'lsa, unda bunday protsedurani orttirish deyiladi, agar bu moment o'tgan vaqtda bo'lsa – diskontlash deyiladi.

2. Pullarning kelajakdagi bahosini aniqlash.

Investorning hozirgi vaqtda bo'lgan pullari unga kelajakda kapitalini bank depozitiga qo'yish yo'li bilan orttirish imkonini beradi. Natijada investorda kelajakda bir muncha ko'proq pul summasi (avvalgi pul

qo'yilmasi bilan birga) paydo bo'lishi pullarning kelajakdagi bahosi deyiladi.

3. Daromadlilikning joriy va to'liq normasini ta'minlash

Obligatsiya daromadlilikining kupon normasi g -ga teng. Daromadlilikning joriy normasi

$$i_T = \frac{g \times N}{II}$$

Obligatsiya daromadlilikining to'liq normasini hisoblaymiz.

Bunda qisqa muddatli qimmatli qog'ozlar bo'yicha daromadlilikni topishdagiga o'xshash yo'l tutamiz. Farz qilaylik, obligatsiya so'ndirilguniga qadar t_1 yil qolganda Ts' narxda sotib olingan va so'ndirilishiga t_2 yil qolganda Ts'' narxda sotilgan.

Ts' va Ts'' uchun quyidagi tenglikni olamiz:

$$II'(1+i)^{t_1-t_2} = II'' \Rightarrow i = \left(\frac{II''}{II'}\right)^{\frac{1}{t_1-t_2}} - 1.$$

Agar Ts' va Ts'' baholar (narxlar) nazariy ravishda baholarni hisoblash formulasiga mos hisoblab topilsa, unda formula ustida tegishli operatsiyalarni amalga oshirishdan keyin quyidagini olish mumkin:

$$i = \left[\frac{(g(1+i_2)^{t_2} - 1) + i_2)xi_1(1+i_1)^{t_1}}{(g((1+i_1)^{t_1} - 1) + i_1)xi_2(1+i_2)^{t_2}} \right]^{\frac{1}{t_1-t_2}} - 1.$$

Kelishuvga binoan bu obligatsiyalar foiz stavkalari u yoki bu tovar bahosi o'zgarishiga qarab o'rnatiladi. Masalan, 80-yillarda mis, neft yoki oltin bahosiga asoslangan bir necha obligatsiyalar mashhur bo'lgan. Bunda «suzuvchi» foizli obligatsiyalarning foiz sgavkasi baholarga qarab o'zgarib turadi va ma'lum bir darajaga etganda barqaror foyda keltira boshlaydi yoki obligatsiyaning boshqacha bir turi mustahkam (o'zgarmas) foizli obligatsiya bo'lib, bunda obligatsiya chiqarilganidan keyin birinchi besh yil davomida bir foizdan ma'lum darajaga etguncha daromad to'langan. Nol kuponli obligatsiya har yili emas, balki faqat bir marta obligatsiya qayta sotib olinganida foiz olish imkonini beradi. Bu obligatsiyalarga foiz ularning emissiyasi kursi bo'yicha to'lanadi. Emissiya bahosi nominal bahoda amalga oshirilishi tufayli obligatsiya egasi emission va nominal kurs summolari orasidagi farq miqdorida daromad oladi. Bu obligatsiyalar bo'yicha investorlar foydadan soliq to'lashdan ozod qilinishi mumkin. Shu tufayli bu obligatsiyalarga bo'lgan talab yuqoridir. Konvertirlanadigan

obligatsiyalar 80-yillarda keng tarqaldi. Bu turdagi obligatsiyalar kamroq foyda keltiradi. Bu obligatsiyalarning ijobiy tomoni shundaki, agarda zayom chiqaruvchi kompaniya aktsiyalariga to'lanadigan dividend obligatsiya foizidan katta bo'lsa, konvertirlanadigan obligatsiyalarni aktsiyaga almashtirib olishga imkon beradi.

XX asrning 80-yillarida evroobligatsiya bozorida paydo bo'lgan yana bir yangilik auktsionli obligatsiyalar joylashuvini ta'minlash, ya'ni investorga har xil shartnoma variantlaridan o'ziga qulay bo'lgan turini tanlab olish huquqini bergan. Bu usulning mohiyati shundaki, oldindan o'rnatilgan baho bo'yicha obligatsiya egasiga 1 troya untsiya oltin sotib olish imkonini beruvchi zayom chiqariladi. Agar oltinning bozor bahosi o'rnatilgan bahodan yuqori bo'lsa, bunday obligatsiyani sotib olish qiziqish uyg'otadi. Boshqa opsiyonli obligatsiyalar bir qimmatli qog'ozni boshqasiga almashtirish imkonini beradi. Masalan, obligatsiyani – aktsiyaga, «suzuvchi» stavkali obligatsiyani qat'iy belgilangan stavkali obligatsiyaga almashtirish imkonini berish va turli xil obligatsiyalarni chiqarish shubhasiz, investor va kreditorlarni jalb etadi. Mablag'larni evrozayom bozoriga jalb etishda zayom chiqaruvchilar tomonidan turli xil qimmatli qog'ozlarni turli xil shartlarda chiqarishga yoki obligatsiyalarning kechiktirib sotishi yordam beradi. Sotib oluvchi obligatsiyaning kurs qiymatini dastlab bir qismini to'laydi. Ma'lum vaqtdan keyin qolgan qismini to'laydi.

15.3. Elektron pul bozori tushunchasi va unda to'lovlarni amalga oshirish tartibi

Elektron pul bozori – bu nomoddiy ko'rinishga ega bo'lgan elektron pullar vositasida to'lovlarni amalga oshirish uchun tashkil etilgan maxsus markazdir.

Elektron pullarning keng tarqalib borayotgan turi bo'lib, raqamli pullar hisoblanadi. Raqamli pullar (digitalcash) – bu tovar va xizmatlar uchun to'lov vositasi bo'lib, raqamli ma'lumotni bir kompyuterdan ikkinchisiga uzatuvchi nomoddiy ko'rinishga ega bo'lgan vosita hisoblanadi. Raqamli pullar ham moddiy ko'rinishga ega bo'lgan pullarniki kabi unikal raqam ketma-ketligiga ega bo'ladi. Agar elektron tashuvchida joylashgan pullar egasi haqida ma'lumot olish imkoniyati bo'lsa, raqamli pullarda anonimlik mavjud, yani pul egasi haqida ma'lumot olish imkoniyati yo'q va ular ko'p marotaba ishlatilishi mumkin. Demak, bu tizimda ichki (raqamli) valyuta mavjud bo'lib, uni ma'lum to'lov tizimi ishtirokchilarida naqdlashtirish

mumkin. Raqamli pullarning joriy qilinishi elektron savdoni yanada rivojlanishiga sabab bo‘ldi.

Oxirgi yillarda moliya bozorlarida yuqori tendetsiyalarda rivojlanib borayotgan chakana elektron to‘lov tizimi vositalaridan biri “virtual kartalar”dir.

Virtual karta – bu maxsus bank kartasi bo‘lib, u Internet orqali to‘lovlarni amalga oshirish uchun foydalaniladigan vositadir. U moddiy ko‘rinishga ega bo‘lmagan vosita bo‘lib, ushbu kartochkaga internet orqali savdo qilish uchun zarur bo‘lgan foydalanuvchi ma’lumotlari kiritilgan bo‘ladi.

Odatda virtual kartalar rekvizitlari quyidagicha:

- Karta raqami (PAN)
- Amal qilish muddati: oyvayil.
- Xavfsizlik kodi SVV2/SVS2
- karta egasining ismi – virtual kartalarda ko‘rsatilmagan ham bo‘lishi mumkin.

Virtual kartalar o‘z kelib chiqishiga ko‘ra maxsus yo‘nalishga ega bo‘lgan, onlayn instrumentdir. Ushbu kartalarning boshqa kartochkalardan ahamiyatli tomoni shundaki, bu kartochkalar orqali xorij internet-magazinlarida savdo qilish imkoniyati kengroq va eng asosiysi, “virtual kartochka” bu bank hisobraqami va fizik kartasi bo‘lmagan qatnashchilar uchun qulay vositadir.

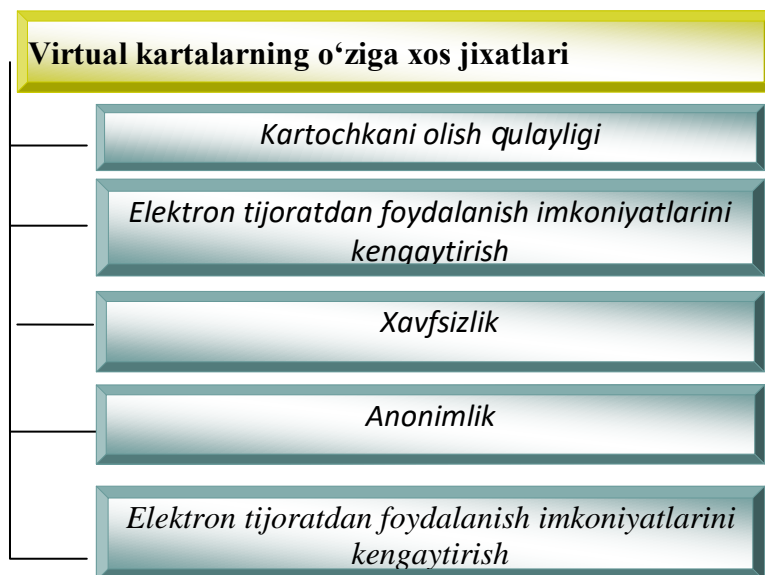
Virtual kartalarning o‘ziga xos jihatlari quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

1. *Universallik.* Bank plastik kartochkalar, shu jumladan virtual kartochkalar, butun dunyoda internet magazin orqali xarid amalga oshirishda qulay to‘lov vositasidir. U nobank to‘lov tizimidan farq qiladi (raqamli pullar). Ushbu tizimdan foydalanish uchun kartaga pul mablag‘lar o‘tkazilishi kerak.

2. *Kartochkani olish qulayligi.* Virtual kartalarni bankka tashrif buyurmasdan Internet yoki mobil aloqa orqali olish imkoniyati mavjudligi bilan ajralib turadi. Fizik ko‘rinishga ega bo‘lmagan kartochkani kechiktirilmagan holda murojaatning o‘zidayoq olish mumkin.

3. *Xavfsizlik.* Virtual kartalardan foydalanish jarayonida Internet orqali o‘g‘irlik va ma’lumotlarini olish riskining kamligi, chunki virtual kartalar ko‘pincha bir marttalik to‘lov amalga oshirish uchun etarli bo‘lgan summaga ochiladi.

4. *Anonimlik.* Virtual kartalar debetli yoki oldindan to‘langan bo‘lishi mumkin. Oldindan to‘langan kartalar bank hisob raqami ochish uchun bankka murojaat qilishni talab etmaydi. Shu sababli virtual kartalar egasining ismi sharifi kartaning asosiy rekviziti hisoblanmaydi.

15.1-rasm. Virtual kartalarning o'ziga xos jihatlari

Mobil pullar – termini o'z moxiyatiga ko'ra mobil telefon vositasi orqali, ixtiyoriy kiritilgan va tugatilgan molyaviy tranzaksiyalardir. Mobil pullar orqali taklif etiladigan xizmatlar turli shaklda bo'lishi mumkin. Bu xizmatlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Mobil to'lov;
- Mobil banking;
- Mobil o'tkazmalar.

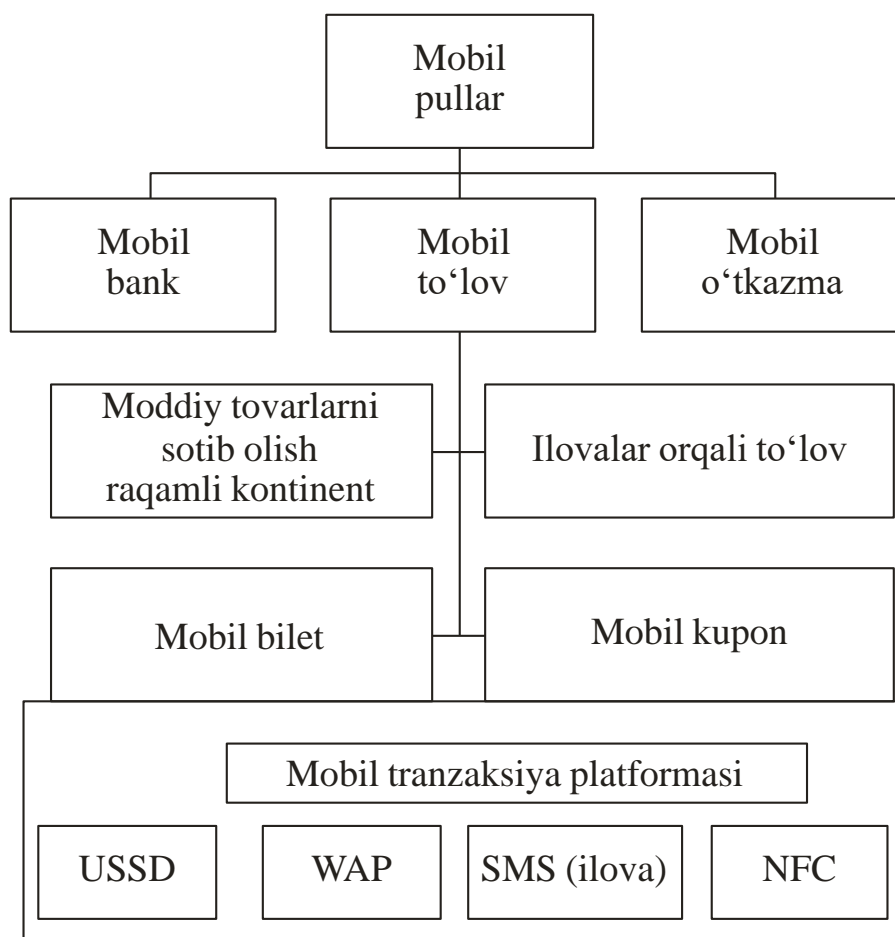
Mobil pullarmobil tijorat uchunmo'ljallangan vosita hisoblanadi.

PC-Banking– offlayn tizimida bank kartalari hamda hisob-raqamlarini boshqarish xizmati, barcha turdagi moliyaviy hujjatlar bilan ishlash imkonini beradi. Oldingi ma'lum bo'lgan Bank-Mijoz xizmatining evolyutsion rivojlanishi natijasi hisoblanadi. Elektron raqamli imzo shifrlash mexanizmiga ega bank serveri bilan bog'langan holatda mijozlik komponentlarini avtomatik yangilashni ta'minlaydi, jamoa bo'lib ishlash imkonini yaratadi hamda buxgalteriya dasturlari bilan o'zaro aloqada ishlash imkoniyatiga ega.

PC-Banking tizimi “yirik” hamda “nozik” mijozlarga mo'ljallangan tizimlarga bo'linadi. Oxirgi yillarda banklar chakana xizmatlarining shakli “nozik mijozlar” uchun mo'ljallangan bo'lishi tarafdori bo'lishmoqda, chunki Internet-bankingda mijozlar har qanday internet tarmog'iga ulangan kompyuter yordamida maxsus dasturiy ta'minot o'rnatmasdan turib ham ishlash imkoniyatiga ega bo'ladilar.“Yirik mijoz” esa ko'proq yuridik shaxslar bilan ishlash uchun qulay hisoblanadi.

Mobile-banking – bank kartalari yoki hisob-raqamlarini planshet, smartfonlar orqali boshqarish hisoblanadi va onlayn tizimida ishlaydi.

Barcha turdagi moliyaviy hujjatlar bilan ishlash imkonini beradi. Mobile-banking tunu kun ishlaydi, tezkor va mijozlarning elektron banking xizmatlari spektoridan to‘liq funktsiyada foydalanishni ta’minlaydi. Ushbu xizmat turining tarkibida yana bir nechta turli xil nomlar bilan qayd etiladigan, faqatgina ayrim cheklangan imkoniyatlar bilangina bir nechta boshqa bank xizmatlari ham mavjud. Masalan, Java-bankink, STK-banking, Phone-banking va shu kabi boshqa tizimlar.

15.2-rasm. Mobil pullar orqali taklif etiladigan xizmatlar turlari.

Yuqorida sanab o‘tilgan tizimlarga o‘xshash va elektron to‘lovlarni amalga oshirish uchun moslashtirilgan to‘lov tizimlarini ko‘plab keltirish mumkin. Ushbu tizimlarni rivojlanishida elektron tijoratning ahamiyati katta. Uning yildan-yilga rivojlanishi yangidan yangi chakana to‘lov tizimlarini joriy qilinishida zamin yaratmoqda.

Xalqaro amaliyotda Internet tarmog‘ida deyarli barcha sohalardagi xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasida ishchan munosabatlarni amalga oshirish, aholining keng qatlamlariga Internet tarmog‘i orqali tovarlarni sotish hamda iste‘molchilar o‘rtasida tovarlar va xizmatlar bilan tarmoqda almashishga xizmat qiluvchi oldi-sotdi turlari keng tarqalgan hisoblanadi.

15.4. Elektron pullar muomalasini boshqarish usullari

Texnika vositalaridan, axborot texnologiyalaridan va axborot tizimlari xizmatlaridan foydalangan holda elektron to'lov hujjatlari vositasida naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirish elektron to'lovdir.

Elektron to'lov tizimida tovar/xizmatlar to'lovi xaridorning elektron hisobidan shaxsiy bank raqami hisobiga pul mablag'larini chiqarish imkoniga ega bo'lgan sotuvchining elektron hisobiga pul mablag'larini o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Elektron karmanni to'ldirish va ulardan pul echish quyidagi usullar bilan amalga oshirish mumkin:

- * tijorat banklarida naqd pul bilan;
- * bank kartalari (VISA, MasterCard, UzKart) yordamida;
- * pochta orqali;
- * Internet-banking yordamida;
- * pul o'tqazmalar tizimlari yordamida;
- * mobil aloqa yordamida.

Savdo ishtirokchilari mustaqil ravishda savdo tizimiga kirishning quyidagi uslublaridan birini tanlashlari mumkin:

masofaviy — ish o'rnidan foydalanish orqali;

valyuta birjasi savdo zalidagi ish o'rnidan foydalanish orqali.

Valyuta birjasi savdo tizimida ishlash uchun savdo ishtirokchilarini ikki bosqichli login va parol bilan ta'minlaydi.

Birinchi bosqich logini va parolidan foydalanish huquqiga faqatgina treyder ega bo'ladi.

Birinchi bosqich logini va paroli savdo ishtirokchisiga savdo tizimini faollashtirish huquqini beradi.

Ikkinchi bosqich logini va parolidan foydalanish huquqi bank rahbari tomonidan vakolat berilgan birja savdolari bo'yicha birja bitimlarini tuzishga mas'ul bo'lgan shaxsga beriladi.

Ikkinchi bosqich logini va paroli savdo ishtirokchisiga birja bitimini tasdiqlash huquqini beradi.

Birja bitimlarini tuzish uchun savdo tizimiga bitim tuzishga tashabbus qilayotgan savdo ishtirokchisining pul mablag'larini joylashtirish va/yoki jalb etish bo'yicha buyurtmasi kiritiladi.

Dastlabki buyurtmada quyidagi ko'rsatkichlar ko'rsatilishi lozim:

- pul mablag'larini jalb etish yoki joylashtirish;
- jalb etiladigan yoki joylashtiriladigan valyuta turi;
- jalb etiladigan yoki joylashtiriladigan pul mablag'lari miqdori;
- pul mablag'larini jalb etish yoki joylashtirish muddati;

- pul mablag'larini jalb etish yoki joylashtirish bo'yicha foiz stavkasi;

- foiz to'lovlarini to'lash muddati.

Savdo tizimiga kiritilgan dastlabki buyurtmaga pul mablag'larini jalb etish va/yoki joylashtirish maqsadida kontragentlar tomonidan qarshi buyurtmalar kiritiladi.

Pul mablag'larini joylashtirish uchun buyurtmalar navbati foiz stavkasining o'sib borishi tartibida, foiz stavkalari teng bo'lganda esa buyurtmalar taqdim etilgan vaqt tartibida joylashtiriladi.

Pul mablag'larini jalb etish uchun buyurtmalar navbati foiz stavkasining kamayib borishi tartibida, foiz stavkalari teng bo'lgan taqdirda esa buyurtmalar taqdim etilgan vaqt tartibida joylashtiriladi.

Har bir birja bitimi tuzilganda savdo tizimi uni ro'yxatga oladi, unga ro'yxatga olish raqamini biriktiradi va savdo ishtirokchilariga o'zaro hisob-kitoblarni amalga oshirishga asos bo'ladigan birja guvohnomalarini taqdim etadi.

Tuzilgan birja bitimlari bo'yicha barcha hisob-kitob operatsiyalarining ijrosi savdo ishtirokchilari tomonidan tuzilgan bitim bank ish kuni Markaziy bankning banklararo hisob-kitoblar bo'yicha elektron to'lov hujjatlarini uzatish, qabul qilish va nazorat qilish vaqti yakunlanishiga qadar amalga oshiriladi.

Savdo tizimiga taqdim etilgan har qanday dastlabki buyurtma u bekor qilingunga, to'liq qondirilgunga yoki birja savdolari yakuniga qadar amal qiladi. Savdo tizimiga taqdim etilgan har qanday buyurtma birja bitimlari tuzilgunga qadar savdo ishtirokchilari tomonidan o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin.

Savdo tizimi orqali tuzilgan birja bitimlari bo'yicha pul mablag'larini qaytarish muddati kelganda jalb qilingan mablag'lar va unga hisoblangan foizlarni qaytarish bank tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Pul mablag'larini qaytarish kuni pul mablag'lari tegishli hisobraqamiga kelib tushgan kun deb hisoblanadi.

Birja bitimlari bo'yicha barcha to'lovlar bitim tuzilgan valyutada amalga oshiriladi.

Birja bitimlari bo'yicha joylashtirilgan pul mablag'lari tomonlarning o'zaro kelishuviga asosan muddatidan avval qaytarilishi mumkin.

Nazorat uchun savollar

1. Moliya bozorining qanday segmentlari mavjud?

2. Ssuda kapitallari bozori deganda nimani tushunasiz?
3. Sug'urta xizmatlari bozorining zarurligi nimada?
4. Lizing xizmatlari bozorining zarurligini belgilovchi omillar nimalardan iborat?
5. Moliya bozori instrumentlarini boshqarishning qanday usullari mavjud?
6. Elektron pul deganda nimani tushunasiz?
7. Elektron pul bozorida to'lovlar qay tartibda amalga oshiriladi?
8. Elektron pul muomalasini boshqarishning qanday usullari mavjud?

16-BOB. TIJORAT BANKLARINING FOIZ SIYOSATI VA UNI BOSHQARISH

16.1. Tijorat banklari foiz siyosatining mohiyati

Kreditning foiz stavkasi berilgan kreditning bahosi hisoblanadi. Nazariy jihatdan olganda, foiz summasini to'lash manbai mijozning kreditni ishlatishdan olgan foydasi hisoblanadi.

Tijorat banklari kreditlarining foiz stavkasi quyidagicha hisoblanadi:

$$\mathbf{KRO'RB} \frac{\mathbf{DFO'BB}}{\mathbf{1 - MZM}}$$

Bunda :

KRO'RB - kredit resurslarining o'rtacha real bahosi

DFO'BB - depozit foizining o'rtacha bozor bahosi

MZM – majburiy zaxira me'yori.

Rivojlangan mamlakatlar bank amaliyotida foiz siyosatini belgilash turli bosqichlarda va chuqur tahlillar asosida olib boriladi. Chunki foiz siyosatini bunday chuqur tahlil qilishdan asosiy maqsad bank kredit operatsiyalarining samaradorligiga erishish va bankning strategik maqsadlarini amalga oshirish hisoblanadi.

Tijorat banklari baho siyosati bank xizmatlariga va mahsulotlariga baho o'rnatish bilan bog'liq chora-tadbirlarni o'z ichiga oladi. Baho siyosati nafaqat bank boshqaruvida asosiy komponent vazifasini bajaradi, balki bank daromadligini boshqarish iqtisodda ustuvor jihat hisoblanadi. Tijorat banklarining baho siyosati asosiy yo'nalishi bu banklarning foiz siyosatidan iborat bo'ladi. Chunki, banklar aktiv va passivlari bo'yicha foiz siyosatini amalga oshirish orqali baho belgilanadi.

Bank sohasida «aktiv» va «passiv» operatsiyalar bo'yicha foizlar uchraydi. Aktiv operatsiyalar bo'yicha foizlar – bu mijozlar tomonidan bankka to'lanadigan foizlar. Passiv operatsiyalar foizlari esa, bu mijozlarning depozit va jamg'armalari bo'yicha bank tomonidan to'lanadigan foizlardir. Qarz beruvchi va qarz oluvchilar o'rtasida moliyaviy vositachilar sifatida qatnashayotib, banklar birinchilardan olingan mablag'larni ikkinchilarga vaqtinchalik foydalanishga beradilar. Bunda qarz beruvchilar depozitlar bo'yicha foizlar oladi, qarz oluvchilar ma'lum vaqtda mablag'lardan foydalanish imkoniga ega bo'ladilar, bank manfaati esa marja ko'rinishida ifodalanadi.

Bank foizidan foydalanish mexanizmi bir nechta elementlarni o'zida mujassamlashtiradi va uning yordamida bank foiz siyosati vujudga keladi

hamda uning amaldagi ko‘rinishi ssuda foizi hisoblanadi. Bank foiz stavkasiga olimlar turlicha ta’riflar berganlar. Masalan I.O. Lavrushin bank foizini kredit munosabatlarida qatnashuvchi subyektlardan biri bank bo‘lgan holda vujudga kelishini ta’kidlaydi. Ssuda foizi esa ssudan vaqtinchalik foydalanishga ssudalashtiriladigan o‘ziga xos narx hisoblanadi. Shunga o‘xshash ta’rifni yana bir olim Tavasiev berib u shunday deydi: "banklar uchun pullar o‘zida "oldi-sotdi" predmetini ifodalab o‘zining narxi bo‘lgan bank foiziga ega". Nazariy nuqtai nazardan uni to‘lash manbai bo‘lib kreditdan foydalanish natijasida olinadigan qarz oluvchi foydasining bir qismi hisoblanadi.

Bank foizining turli xil formalari mavjud bo‘lib ular: depozit foizi ko‘rinishida, ssuda foizi bo‘yicha, shu bilan birlikda banklararo kreditlar, qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha investitsiya foizlari va boshqalar.

Bank foizi mazmunida shuni nazarda tutish kerakki, bank muassasalari o‘zining mablag‘larini emas, balki chetdan keladigan mablag‘larni ssudaga joylashtiradi. Bank faoliyatida bajarilmaydigan majburiyatlar riski, aktiv tomondan pul qo‘yuvchilarning ham passiv tomonidan majburiyatlar bajarilmasligi riskini oshiradi.

Bank foizi 2 xil ma’noda foydalaniladi:

1. Bank jalb qilgan mablag‘lar(boshqa kredit tashkilotlaridan olingan banklararo kreditlar, jismoniy va yuridik shaxslarning omonotlari va depozitlariga foiz, mijozlarning hisobvaraqlaridagi qoldiqlarga foiz)ga to‘laydigan qiymatni ifodalashda.

2. Bank joylashtiradigan mablag‘larga olinadigan qiymatni ifodalash uchun . Boshqacha qilib aytganda bank foizi turli shakllarda :

+ Depozit foizi;

+ Ssudalar bo‘yicha foiz;

+ Banklararo kreditlar bo‘yicha foiz;

+ Qimmatli qog‘ozlarga investitsiyalar bo‘yicha foizlar.

Kredit summasiga muvofiq kelmagan foizning mutloq miqdori hech narsani anglatmaydi. Shu sababdan kredit kelishuvining samaradorligini oydinlashtirish kredit qiymatining u yoki bu ma’qul qiymatni aniqlash uchun nisbiy ko‘rsatkich - foiz normasi ko‘rsatkichidan foydalaniladi:

16.2. Foiz siyosati modellari

Xorijiy mamlakatlar bank amaliyotida foiz siyosatini belgilashda bir qancha modellar qo‘llaniladi. Bu modellar bank faoliyatining xususiyatlari, kreditlash usullari, mijozlarni toifalarga ajratish va boshqa jihatlari asosida

amalga oshiriladi. Biz tadqiqot ishimizda asosan AQSH tijorat banklari amaliyotida foiz siyosatini belgilashda foydalaniladigan metodlar va modellarga to'xtalib o'tamiz. Kredit tizimi rivojlangan mamlakatlarda foiz siyosatini belgilashda quyidagi modellardan keng foydalaniladi:

- «Qiymat plyus» modeli;
- «Baho etakchiligi» modeli;
- «Qiymat – foyda» modeli.

1. «Qiymat plyus» modeli. Tijorat banklarida foiz siyosati shakllanishining oddiy modeli «Qiymat plyus» bo'lib, bunda bank tomonidan jalb qilinadigan mablag'lar va kredit amaliyoti bo'yicha bankning operatsion xarajatlari hisobga olingan holda foiz siyosati shakllantiriladi. Mazkur model bo'yicha foiz siyosatining shakllanishida quyidagi komponentlar hisobga olinadi va ularning yig'indisi sifatida umumiy qiymat aniqlanadi:

- bank uchun qarz oluvchini kreditlash maqsadida jalb qilingan mablag'lar qiymati;
- bank operatsion xarajatlari, shu jumladan kredit boshqarmasi xodimlarining oylik ish haqlari, kreditni rasmiylashtirish, hisobvaraqa ochish, kredit monitoringi va kreditni so'ndirilishi bilan bog'liq bo'lgan boshqa xarajatlar;
- bajarilmasligi mumkin bo'lgan majburiyatlar riski darajasiga to'lov (bankning risk ustamasi);
- kredit bo'yicha bank marjasi yoki bankning oladigan minimal daromadi.

Buni quyidagi formula orqali ifodalaymiz:

Kredit bahosi	=	Kreditlash uchun jalb qilingan mablag'lar qiymati	+	Bankning operatsion xarajatlari	+	Bankning risk ustamasi	+	Bankning foiz marjasi
----------------------	---	--	---	--	---	-------------------------------	---	------------------------------

Ko'rsatilgan komponentlardan har biri kredit summasiga nisbatan yillik foiz shaklida aks ettirilishi mumkin. «Qiymat plyus» modeli oddiyliги va tezkorligi bilan ajralib turadi. Lekin «Qiymat plyus» modelining kamchiliklari sifatida bank o'z xarajatlarini aniqlash jarayonining texnik jihatdan murakkabligi va boshqa kreditorlar tomonidan taklif qilinadigan foiz stavkalar, ya'ni raqobat omilining hisobga olinmasligi hisoblanadi. Tijorat banklari tomonidan beriladigan kreditlar bo'yicha foiz stavkalari Markaziy bankning qayta moliyalash

stavkasiga yuqorida keltirib o'tilgan komponentlarning mos foizlarini qo'shish orqali keltirib chiqariladi. Masalan, bank o'z mijozidan 10 mln. so'mlik kredit buyurtmasini oldi va bazaviy stavka 14 foizni tashkil qildi. Kreditni rasmiylashtirish va nazorat qilish bo'yicha operatsion xarajatlar tahlil natijasida uning kredit summasi 2 foizni tashkil qilishi aniqlandi. Kredit boshqarmasi kredit riski bo'yicha 2-6 foiz miqdorida ustama o'rnatilishini belgilab qo'ygan. Bank esa o'z foiz marjasini 2 foiz qilib o'rnatdi. Shundan kelib chiqib, tijorat banki kreditining bahosi 20 foizni, ya'ni (14%+2%+2%+2%) ni tashkil qilishini ko'rishimiz mumkin.

2. «Baho etakchiligi» modeli. «Qiymat plyus» modelida keltirilgan kamchiliklar foiz siyosatini shakllanishining boshqa bir modelini, ya'ni «Baho etakchiligi» (baho liderligi) modelining paydo bo'lishiga olib keldi. 1930 yillardagi buyuk depressiya davrida AQSHning eng yirik banklari «Praym-rayt» (gohida u bazaviy yoki ma'lumot stavkasi deb ataladi) nomi bilan mashhur bo'lgan kreditlar bo'yicha unifikatsiyalashgan foiz stavkasini hamda qisqa muddatli kreditlar bo'yicha kreditga layoqatliligi yuqori ishonchli mijozlarga taklif qilinadigan eng past stavkani o'rnatish tartibini joriy etdilar.

Hozirgi vaqtda AQSHda «praym-rayt» stavkasi tijorat banklari amaliyotida etakchi stavka bo'lib, kredit bo'yicha o'z stavkalarini doimiy ravishda e'lon qilib boradigan yirik banklarning, ya'ni «pul markazlari» tomonidan e'lon qilinadigan stavkasi hisoblanadi. Ko'p yillar davomida ushbu stavka barqaror bo'lgan, ammo qimmatli qog'ozlar bozori va inflyasiyaning shiddatli rivojlanishi sharoitida «praym-rayt» suzib yuruvchi stavkasi qo'llanila boshlandi. Har qanday qarz oluvchiga beriladigan kredit bo'yicha haqiqatdagi foiz stavka quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$Kc = Bc + Y + P_M ; (5)$$

Bunda:

Ks – kredit foiz stavkasi;

Bs – bazaviy yoki praym-reyt stavkasi(bank marjasini hisobga olingan holdagi);

U – ustama, birinchi sinfga kirmaydigan mijozlarga majburiyatlarni bajara olmasligi uchun qo'yiladigan ustama;

Rm – risk mukofoti.

«Praym-reyt» stavkalarining o'zgarishining kredit bahosiga ta'siri

«Praym-rayt» stavkasi pul bozorining muhim stavkalari o'zgarishi natijasiga asoslanadi.

Quyidagi keltirilgan jadvalda «praym-rayt» stavkalari o'zgarishini tijorat banklari foiz siyosatiga nisbatan ta'sirini ko'rib chiqamiz.

16.1-jadval

«Praym-reyt» stavkalarining o'zgarishining kredit bahosiga ta'siri tahlili³⁶

№	Foiz stavkalari	“Praym plyus” usulida	“Praym ko‘paytirsh” usulida
1. Bazaviy stavka oshganda			
1.1.	10	12	12
1.2	12	14	14,4
1.3	14	16	16,8
1.4	16	18	19,2
1.5	18	20	21,6
2. Bazaviy stavka pasayganda			
2.1	17	10	20,4
2.2	15	17	18
2.3	13	15	15,6
2.4	11	13	13,2
2.5	9	11	10,8

16.1-jadval ma'lumotlaridan ko'rish mumkinki, tijorat banklarining kreditlari bo'yicha foiz stavkalar, bazaviy stavkalarining ko'tarilishi sharoitida «praym ko'paytirish» usuli bo'yicha hisoblangan ko'rsatkichlar «praym plyus» usuli bo'yicha hisoblangan ko'rsatkichlarga nisbatan tez o'sadi. Bu usullarda «praym-reyt» stavkasiga bank tomonidan qo'yiladigan ustama mos ravishda qo'shish yoki ko'paytirish orqali aniqlanadi. Misol uchun bazaviy stavka 14 foizni tashkil qilsa va unda qarz oluvchiga qisqa muddatli kredit bo'yicha «praym + 2 foiz» usulida 16foiz belgilanadi. «Praym ko'paytirish» usulida esa («praym-reyt*1.2») 16,8 foiz o'rnatiladi. Bazaviy stavkalarining pasayish sharoitida esa teskari holat kuzatiladi. Boshqacha qilib aytganda, «praym ko'paytirish» usuli geometrik progressiyaga, «praym plyus» usuli arifmetik progressiyaga muvofiq tarzda o'zgaradi.

Etakchi banklar tomonidan «praym-rayt» suzib yuruvchi stavkani hisoblash ikki xil usul bilan amalga oshiriladi:

1. «Praym plyus» usuli.
2. «Praym ko'paytirish» usuli.

³⁶ Shartli ma'lumotlar asosida mualliflar tomonidan tuzildi.

1970 yillardan boshlab, xo‘jalik subyektlarga taqdim etiladigan kreditlar bo‘yicha asos sifatida ishlatiladigan foiz stavkalar «praym - rayt» bilan bir qatorda tijorat banklari LIBOR(London banklararo taklif stavkasi) stavkasini keng doirada foydalana boshladilar. Bu bank tizimining globallashuvi bilan hamda etakchi banklar tomonidan evrodollarni kredit resurs sifatida tobora ko‘p ishlatilishi bilan bog‘liq.

16.3. Tijorat banklarining foiz siyosatini boshqarish usullari

Tijorat banklarining foiz siyosatini boshqarishda quyidagi usullardan foydalaniladi:

1. Foiz marjasini qisqartirish usuli.

Foiz marjasini qisqartirish uchun tijorat banklari xarajatlarining tarkibini mo‘tadil darajaga keltirishlari lozim. Aks holda, foiz marjasini qisqartirish bank moliyaviy faoliyatini zarar bilan yakunlashiga olib kelishi mumkin.

Foiz marjasining darajasini baholashda e‘tiborga olinadigan asosiy ko‘rsatkich sof foiz marjasi hisoblanadi.

2. Aktivlar va passivlar o‘rtasidagi farqni tahlil qilish usuli (GEP usuli).

3. Dyuratsiya usuli.

4. Imitatsion modellashtirish usuli.

5. Statistika tahlil usullari.

GEP usuli aktivlar va passivlar o‘rtasidagi farqni o‘lchashga asoslangan bo‘lib, ushbu aktivlar va passivlarning qiymati ma‘lum davriy oralikda o‘zgaradi. Bunda aktivlar va passivlar quyidagicha guruhlanadi:

RSA – o‘zgaradigan foiz stavkalariga ega bo‘lgan aktivlar;

RSL – o‘zgaradigan foiz stavkalariga ega bo‘lgan passivlar.

Agar $RSA > RSL$ bo‘lsa, u holda GEP ijobiy hisoblanadi. Agar $RSA < RSL$ bo‘lsa, u holda GEP salbiy bo‘ladi.

Agar foiz stavkalari oshsa, ijobiy GEPga ega bo‘lgan banklarda foiz marjasi o‘sadi. Chunki, bunday sharoitda o‘zgaradigan foiz stavkasiga ega bo‘lgan aktivlar miqdori shunday stavkadagi passivlar miqdoridan katta bo‘ladi.

Dyuratsiya usuli bank kapitalining kutilayotgan o‘zgarishini foiz stavkalarini o‘zgarishini prognozlash yo‘li bilan baholash imkonini beradi. Ushbu usul dyuratsiyani aniqlashga asoslangan.

Dyuratsiya – bu foizli aktivlar va foizli passivlarning muddatalri o‘rtasidagi nomuvofiqlikdir.

$$DGAP = DA - (DL \times L - A)$$

Bu erda:

DGAP– dyuratsiya;
DA – aktivlar dyuratsiyasi;
DL – passivlar dyuratsiyasi;
L – passivlar;
A – aktivlar.

Dyuratsiyani aniqlashda faqat foiz ko‘rinishida daromad keltiruvchi instrumentlar hisobga olinadi.

Imitatsion modellashtirish bank balansining tarkibini va foiz stavkalari daromadlilikining kelgusidagi o‘zgarish stsenariylarini ishlab chiqishni ko‘zda tutadi.

Imitatsion modellashtirish natijalari hisob-kitoblardagi u yoki bu xatoliklarning qo‘llanilishini asoslab berishga bog‘liq.

Imitatsion modellashtirishda modellashtirishning ikki usulidan foydalaniladi:

1. Statik.
2. Dinamik.

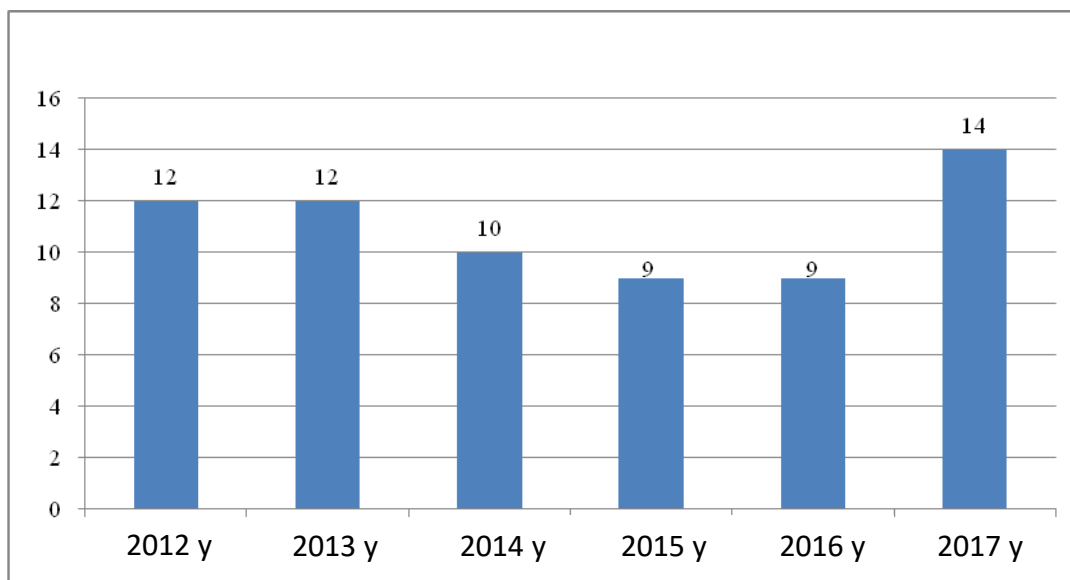
Statik modellashtirishga ko‘ra, balans va balansdan tashqari talab va majburiyatlarning tarkibi o‘zgarmaydi, ya’ni bank tahlil qilingan davr mobaynida resurslar jalb qilishni ham, resurslar joylashtirishni ham rejalashtirmagan.

Dinamik modellashtirish balans aktivlari va passivlari joriy tarkibi va balansdan tashqari moddalardan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Ammo bunda kelgusida jalb qilinadigan va joylashtiriladigan resurslar hisobga olinadi.

16.4. O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining foiz stavkalari

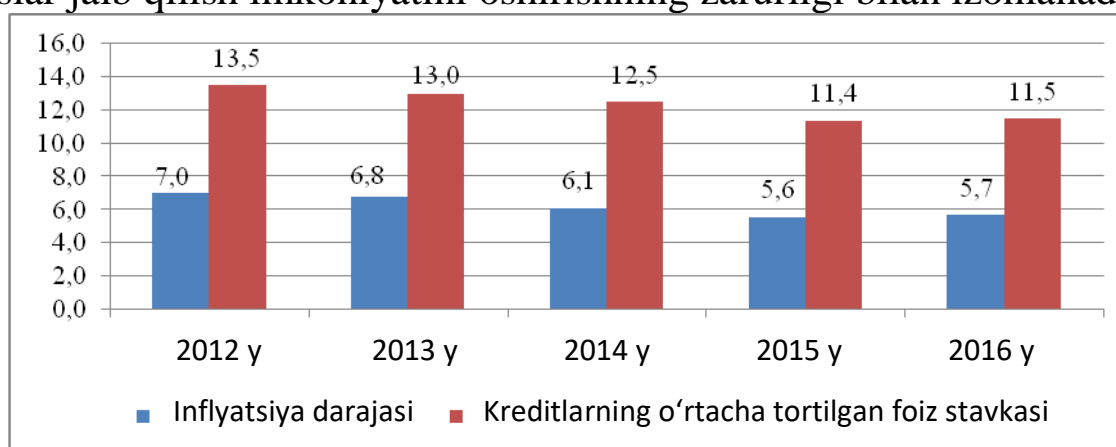
O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki 2003 yildan boshlab tijorat banklariga kredit berishni to‘xtatgan edi. Shu sababli, 2003 yildan 2017 yilga qadar bo‘lgan davrda Markaziy bankning qayta moliyalash siyosati tijorat banklarining kredit emissiyasini tartibga solishda hech qanday ahamiyat kasb etmay qoldi. Biroq, 2017 yilning sentyabr oyidan boshlab, Markaziy bank tijorat banklariga kredit bera boshladi va shu yilning sentyabr-oktyabr oylarida Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga berilgan kreditlarning miqdori 800 mlrd. so‘mdan oshdi.

Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi 2017 yil 28 iyun kuni 5 foizli punktga oshirilishi va 14% qilib belgilanishi tijorat banklari kreditlarining foiz stavkalari oshishiga olib keldi.

1-rasm. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki qayta moliyalash stavkasining o‘zgarishi, foizda

1-rasm ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, 2012-2016 yillarda O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining qayta moliyalash stavkasi pasayish tendentsiyasiga ega bo‘lgan. Ammo 2017 yilda Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi 2016 yilga nisbatan 5 foizli punktga oshirilgan. Bu esa, davlat dasturlarini kreditlashda ishtirok etayotgan tijorat banklarining resurslar jalb qilish imkoniyatini oshirishning zarurligi bilan izohlanadi.

16.2-rasm. O‘zbekiston Respublikasida inflyatsiyaning yillik darajasi va tijorat banklarining so‘mda berilgan kreditlarining o‘rtacha yillik foiz stavkasining o‘zgarishi, foizda

16.2-rasmda keltirilgan ma’lumotlardan ko‘rinadiki, 2012-2016 yillarda inflyatsiya darajasining pasayishi kuzatilgan. Bu esa, tijorat banklari tomonidan so‘mda berilgan kreditlarning o‘rtacha yillik foiz stavkasining pasayishida muhim rol o‘ynagan.

Tijorat banklari kreditlarining foiz stavkalari ularning bahosi hisoblanadi. Shu sababli, aholi va xo‘jalik yurituvchi subyektlarning tijorat

banklari kreditlaridan foydalanish darajasi bevosita kreditlarning foiz stavkalari darajasiga bog‘liq.

Nazorat uchun savollar

1. Tijorat banklarining foiz siyosati qanday mezonlarga tayanadi?
2. Tijorat banklari kreditlarining nominal foiz stavkasi qanday shakllanadi?
3. Tijorat banklari kreditlarining real foiz stavkasi qanday shakllanadi?
4. Tijorat banklari depozitlarining bozor stavkasi qanday shakllanadi?
5. Tijorat banklari kreditlarining foiz stavkalariga qaysi omillar ta’sir ko‘rsatadi?
6. Tijorat banklari depozitlarining foiz stavkalariga qaysi omillar ta’sir ko‘rsatadi?
7. Tijorat banklarining foiz siyosatini boshqarishning qanday usullari mavjud?

17-BOB. TIJORAT BANKLARI DAROMAD VA XARAJATLARINI BOSHQARISH

17.1. Tijorat bankining daromadlari va xarajatlari tarkibi

Tijorat banklarining yalpi daromadi foizli va foizsiz daromadlardan iborat. O'z navbatida, tijorat banklarining foizli daromadlariga quyidagilar kiradi:

- kreditlardan olingan foizlar;
- qat'iy stavkaga ega bo'lgan qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalardan olingan daromadlar;

- qimmatli qog'ozlarni oldi-sotdi qilishdan olingan foyda.

Tijorat banklarining foizsiz daromadlariga quyidagilar kiradi:

- komission daromadlar;
- xorijiy valyutada olingan foyda;
- tijorat operatsiyalaridan olingan foyda;
- investitsiyalardan olingan foyda va dividendlar;
- boshqa foizsiz daromadlar.

Tijorat banklarining xarajatlari uch guruhga bo'linadi:

1. Foizli xarajatlar.
2. Foizsiz xarajatlar.
3. Operatsion xarajatlar.

Foizli xarajatlarga quyidagilar kiradi:

- * depozitlarga to'langan foizlar;
- * boshqa banklardan olingan kreditlarga to'langan foizlar;
- * bank tomonidan chiqarilgan va qat'iy belgilangan stavkaga ega bo'lgan qimmatli qog'ozlarga (obligatsiya, imtiyozli aktsiya, depozit sertifikati, jamg'arma sertifikati) to'langan foizlar.

Foizsiz xarajatlarga quyidagilar kiradi:

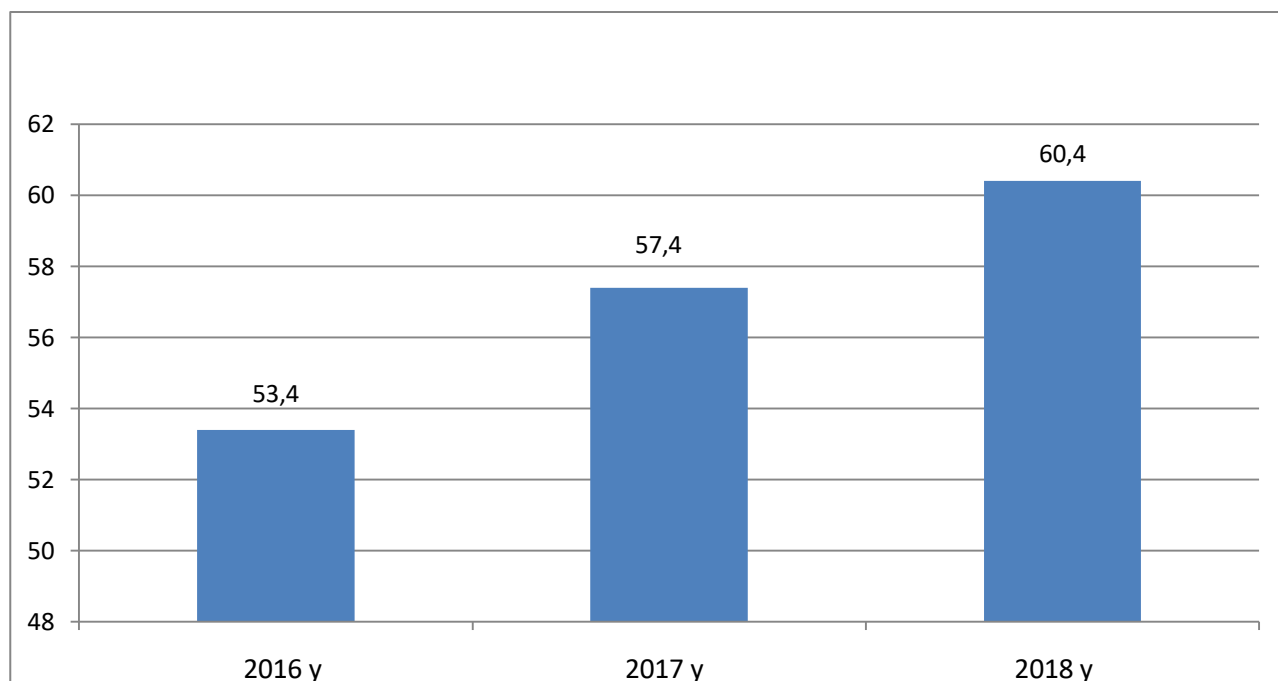
- * komission xarajatlar;
- * xorijiy valyutada ko'rilgan zararlar;
- * oldi-sotdi schyotlari bo'yicha zararlar;
- * investitsiyalardan ko'rilgan zararlar.

Operatsion xarajatlarga quyidagilar kiradi:

- * ish haqi va unga tenglashtirilgan xarajatlar;
- * ijara xarajatlari;
- * xizmat safari xarajatlari;
- * transport xarajatlari;
- * ma'muriy xarajatlar;

- * homiylik xarajatlari;
- * asosiy vositalar bo'yicha eskirish xarajatlari;
- * sug'urta xarajatlari;
- * to'langan soliqlar.

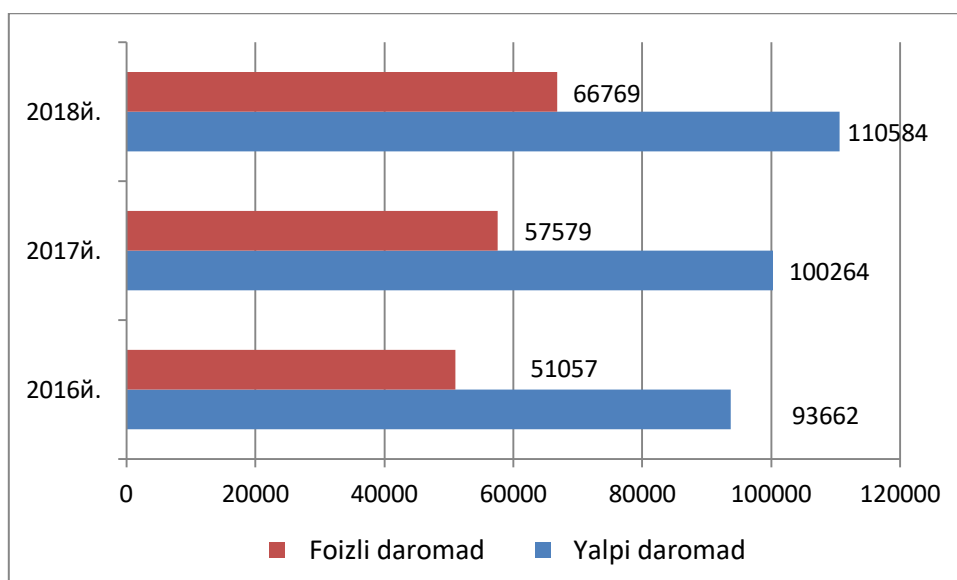
Tijorat banklari yalpi daromadining asosiy qismi uning asosiy faoliyat turlaridan olinishi kerak. Shu sababli, tijorat banklarining kreditlardan va qimmatli qog'ozlardan olinadigan daromadlarining o'zgarishini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

17.1-rasm. Benk of Amerika yalpi daromadida foizli daromadlarning ulushi³⁷, foizda

17.1-rasm ma'lumotlaridan ko'rinadiki, 2016 va 2017 yillarda Benk of Amerika yalpi daromadi hajmida foizli daromadlarning salmog'i yuqori va barqaror bo'lgan. Buning ustiga, 2018 yilda ushbu ko'rsatkichning 2017 yilga nisbatan sezilarli darajada o'sishi kuzatilgan. Ushbu holatlar Benk of Amerikaning moliyaviy barqarorligini ta'minlash nuqtai-nazaridan ijobiy holat hisoblanadi.

³⁷ Rasm mualliflar tomonidan "Bank of Amerika"ning yillik hisobotlari ma'lumotlari asosida tuzilgan.

17.2-rasm. Benk of Amerikaning yalpi daromadi va foizli daromadi miqdorlari³⁸, mln. AQSH dollarida

17.2-rasm ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, 2015-2018 yillarda Benk of Amerikaning yalpi daromadi ham, foizli daromadi ham o‘shish tendentsiyasiga ega bo‘lgan.

17.1-jadval

O‘zbekiston Respublikasi Aktsiyadorlik-tijorat banklar – Asakabank va Sanoatqurilishbankning yalpi daromadi va foizli daromadlari³⁹, 2018 yilning 31 dekabr holatiga

Banklar	Yalpi daromad, mlrd. so‘m	Foizli daromad, mlrd. so‘m
Asakabank	2 756	1 609
Sanoatqurilishbank	1 389	751

17.1-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, Asakabank va Sanoatqurilishbankda yalpi daromadlar hajmida foizli daromadlar yuqori salmoqni egallaydi.

³⁸ Rasm mualliflar tomonidan “Bank of Amerika”ning yillik hisobotlari ma’lumotlari asosida tuzilgan.

³⁹ Jadval mualliflar tomonidan AT “Asakabank” va AT “Sanoatqurilishbank”ning 2018 yil yakuni bo‘yicha e’lon qilingan yillik hisobotlari ma’lumotlari asosida tuzilgan.

17.2. Tijorat banklari daromadlari va xarajatlarini tavsiflovchi ko'rsatkichlar

1. Sof foizli spred koeffitsienti

SFSK	=	KOFS	x 100%	-	DTFS	x 100%
		SK			FTDS	

Bu erda:

SFSK- sof foizli spred koeffitsienti;

KOFS - kreditlardan olingan foizlar summasi;

DTFS – depozitlarga to'langan foiz summasi;

FTDS – foiz to'lanadigan depozitlar summasi.

Jahon tiklanish va taraqqiyot banki ekspertlarining tavsiyasiga ko'ra, sof foizli spred koeffitsientini hisoblashda talab qilib olinadigan depozitlar summasi va ularga to'langan foizlar hisobga olinmasligi lozim.

Fikrimizcha, sof foizli spred koeffitsientini hisoblashda talab qilib olinadigan depozitlarning barqaror qoldig'i hisobga olinishi zarur. Chunki, Mustaqil davlatlar hamdo'stligiga a'zo mamlakatlarning bank amaliyotida talab qilib olinadigan depozitlardan kredit resursi manbai sifatida foydalaniladi. Bundan tashqari, sof foizli spred koeffitsientini hisoblash formulasida banklararo kreditlar summasi va ularga to'langan, ulardan olingan foizlar summasi alohida ko'rsatilishi lozim. Buning sababi shundaki, banklararo kreditlar tijorat banklari uchun kredit resursi manbai hisoblanadi, ular muddatli depozitlar kabi aniq muddatlarga va foiz stavkalariga ega.

2. Aktivlarning daromadlilik koeffitsienti (ADK).

ADK =	Soliq to'lashgacha bo'lgan sof foyda x 100 %
	Aktivlarning o'rtacha summasi

Ko'pchilik mutaxassislarning fikriga ko'ra, bu ko'rsatkich bank aktivlarining daromadlilik darajasini nisbatan aniqroq aks etiradigan ko'rsatkich hisoblanadi. Uning normativi 1,0 foiz ni tashkil etadi. Agar bu koeffitsientning haqiqatdagi darajasi 1,0 foiz dan past bo'lsa, bu holat bank aktivlarining daromadligini oshirishda sezilarli muamolarning mavjudligidan dalolat beradi.

3. Sof foiz marjasi koeffitsienti (SFMK).

$$\text{SFMK} = \frac{(\text{foizli daromadlar} - \text{foizli xarajatlar}) \times 100 \%}{\text{bank aktivlarining o'rtacha summasi}}$$

Bu koeffitsient tijorat bankining jami aktivlarining o'rtacha summasiga nisbatan, sof foizli daromad olish qobiliyatini tavsiflaydi. Bu ko'rsatkichning tijorat banklari uchun amaliy ahamiyati shundaki, u sof foizli daromadning normativ darajasini ifodalaydi, sof foizli daromad esa tijorat banklarining moliyaviy qolatini tavsiflovchi asosiy ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi.

Sof foiz marjasi koeffitsientining normativ darajasi 4,5 foizni tashkil etadi.

4. Sof operatsion marja koeffitsienti (SOMK).

$$\text{SOMK} = \frac{\text{DKA} + \text{XBOT} \times 100 \%}{\text{JMA}} - \frac{\text{FX} \times 100 \%}{\text{JMM}}$$

Bu erda:

DKA – daromad keltiradigan aktivlar;

XBOT – xizmat bo'yicha olingan to'lovlar;

JMA – jami moliyaviy aktivlar;

JMI – jami moliyaviy majburiyatlar;

FX – foizli xarajatlar.

Ushbu koeffitsient bankning operatsion faoliyatidagi vositachilik funksiyasini bajarish natijasida oladigan daromadlarining real darajasini ko'rsatadi.

Sof operatsion marja koeffitsientining normativ darajasi 6,50 foizni tashkil qiladi.

5. Operatsion daromadlar koeffitsienti (ODK).

Bu koeffitsient quyidagicha hisoblanadi.

$$\text{ODK} = \frac{\text{Operatsion daromadlar summasi} \times 100 \%}{\text{Bank aktivlarining o'rtacha miqdori}}$$

Ushbu koeffitsient tijorat banki moliyaviy holatining operatsion faoliyatiga bog'liqlik darajasini ko'rsatadi.

Operatsion daromadlar koeffitsientining normativ darajasi 1,0 foizni tashkil etadi.

6. Xarajatlar/daromadlar koeffitsienti

$$(\text{Foizsiz xarajatlar: Yalpi daromad}) \times 100\%$$

Ushbu ko'rsatkichning darajasi 45 foizdan oshmasa ijobiy holat hisoblanadi

17.3. Tijorat banklarining daromadlari va xarajatlarini boshqarish usullari

Tijorat banklarining daromadlari va xarajatlarini boshqarishda quyidagi usullardan foydalaniladi:

1. Daromadlarning barqarorligini ta'minlash usuli.
2. Xarajatlarning optimal tarkibini shakllantirish usuli.
3. Daromadlar va xarajatlarning o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlash usuli.

Jahon tiklanish va taraqqiyot banki ekspertlarining tavsiyasiga ko'ra, tijorat banklari yalpi daromadlarining umumiy hajmida foizli daromadlarning salmog'i kamida 70 foiz bo'lishi kerak⁴⁰.

Tijorat banklari foizli daromadlarining umumiy hajmida kreditlardan olingan foizli daromadlar salmog'ining yuqori va barqaror bo'lishi ularning moliyaviy barqarorligini ta'minlashning zaruriy sharti hisoblanadi.

Tijorat banklari aktivlarining umumiy hajmida kreditlar yuqori salmoqni egallaganligi sababli kreditlardan ko'rilgan zararlar miqdorining o'sishi banklarda sof foydaning kamayishiga olib keladi. Shu sababli, Jahon tiklanish va taraqqiyot bankining ekspertlari kreditlardan ko'rilgan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zaxira ajratmalariga nisbatan me'yoriy cheklov joriy qilishni tavsiya qiladilar. Ularning tavsiyasiga ko'ra, tijorat banklarida kreditlardan ko'rilgan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zaxira ajratmalari miqdori bank aktivlari o'rtacha summasining 0,5 foizidan oshib ketmasligi kerak. Mazkur tavsiya taraqqiy etgan mamlakatlarning bank amaliyotida keng qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasida kreditlardan ko'rilgan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zaxira ajratmalari to'liq tijorat banklarining xarajatlariga olib boriladi va ular 56802-hisobraqamining debetida hisobga olinadi. Ammo respublikamiz tijorat banklarida kredit riski bo'yicha yaratilgan zaxira ajratmalariga nisbatan me'yoriy cheklovlar belgilanmagan.

⁴⁰Макнотон Д. Банковские учреждения в развивающихся стран. Пер. с англ. – Вашингтон: ИЭР, 1994.

Fikrimizcha, Jahon tiklanish va taraqqiyot banki ekspertlari tomonidan taklif etilgan tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlardan ko‘rilgan zararlarni qoplashga mo‘ljallangan zaxira ajratmalariga nisbatan me‘yoriy cheklov respublikamiz tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish amaliyotiga joriy etish zarur. Ammo bunda bank tomonidan haqiqatda yaratilgan zaxira summasi emas, balki kreditlarni to‘g‘ri tasniflash natijasida yaratilishi lozim bo‘lgan zaxira ajratmalari hisobga olinishi kerak.

AQSH tijorat banklarida aktivlarning daromadligini baholash uchun foydalilik koeffitsienti (FK) qo‘llaniladi.

Ushbu koeffitsient quyidagi formula asosida hisoblanadi.

$$\text{FK} = \frac{\text{Sof foyda (soliq to‘langandan keyin)} \times 100 \%}{\text{aktivlarning o‘rtacha miqdori}}$$

Mazkur koeffitsientni belgilash uchun 5 ta guruhga ajratiladi: birinchi guruhga aktivlarining miqdori 100 mln. dollardan kam bo‘lgan banklar, ikkinchi guruhga aktivlarining miqdori 100 mln.dan 300 mln. dollargacha bo‘lgan banklar, uchinchi guruhga aktivlarining miqdori 300 mln.dan 1 mlyard dollargacha bo‘lgan banklar, to‘rtinchi guruhga aktivlarining miqdori 1 mlyard.dan 5 mlyard. dollargacha bo‘lgan banklar, beshinchi guruhga aktivlarining miqdori 5 mlyard. dollardan ortiq bo‘lagn banklari kiradi.

Har bir guruh bo‘yicha va guruhdagi har bir bank bo‘yicha so‘nggi uch yil mobaynidagi foydalilik koefitsientining o‘rtacha miqdori aniqlanadi. Undan keyin foydalilik koeffitsientini uch yil mobaynida haqiqatdagi o‘rtacha miqdori har bir bank bo‘yicha pasayib borish tartibida joylashtiriladi.

Bir reytingi oliy daraja hisoblanadi va bunda foydalilik koeffitsienti bir foizdan yuqori bo‘ladi va bank kreditlardan ko‘rilidagan zararni qoplash uchun to‘liq zaxiralar tashkil etish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Reytingning ikkinchi darajasi qoniqarli daraja hisoblanadi va foydalik koeffitsienti 0,75 foizdan 1,0 foizgacha bo‘ladi.

Reytingning uchinchi darajasi uzviy daraja hisoblanadi va bunda foydalilik koeffitsienti 0,5 foizdan 0,75 foizgacha bo‘ladi. Bunda devidentlar bo‘yicha stavkalarining darajasi yuqori bo‘ladi, kreditlardan ko‘riladigan zararlarni qoplash uchun tashkil etiladigan zaxiralar etarli bo‘lmaydi.

Reytingning to'rtinchi darajasi chegaraviy daraja hisoblanadi va bunda aktivlarning foydalilik koeffitsienti 0,25 foizdan 0,5 foizgacha bo'ladi. Bunda bankning foydasi regulyativ kapital hajmini oshirish uchun etarli bo'lmaydi, kreditlardan ko'riladigan zararlarni qoplash uchun tashkil etiladigan zaxiralar etarli bo'lmaydi.

Reytingning beshinchi darajasi qoniqarsiz daraja hisoblanadi va bunda aktivlarning foydalilik koeffitsienti 0,25 dan past bo'ladi. Bu bank joriy faoliyatini zarar bilan yakunlaydi⁴¹.

AQSH banklarida aktivlarning daromadlilik darajasini baholash maqsadida keng qo'llanilayotgan foydalilik koeffitsienti so'nggi uch yil mobaynida ma'lumotlar asosida hisoblanadi va bu holat foydalilik koeffitsientiga qisqa muddat davriy oraliqlarda yuzaga keladigan vaqtinchalik omillarning ta'sirini sezilarli darajada kamaytirish imkonini beradi.

Tijorat banklari xarajatlarining optimal tarkibini shakllantirishda tijorat banklarida kassali aktivlarni yirik miqdorda to'planib qolishiga yo'l qo'ymaslik choralari ishlab chiqish lozim. Buning uchun, avvalo, tijorat banklarining depozit bazasi tarkibida muddatli depozitlar va jamg'arma depozitlari salmog'ini oshirish lozim. Buning natijasida transaksion depozitlarning depozitlar umumiy hajmidagi salmog'i pasayadi. Bu esa, o'z navbatida, banklarning "Nostro" vakillik hisobvaraqlarida yirik miqdordagi pul mablag'larini saqlab turish zaruriyatidan xalos qiladi. Bundan tashqari, respublikamiz tijorat banklari muddatli va jamg'arma depozitlariga to'lanadigan foiz stavkalarini oshirish yo'li bilan foiz marjasini mo'tadil darajaga keltirishlari mumkin. Lekin buning uchun har bir tijorat banki daromadlilikning "o'lik nuqtasi"ni hisoblab chiqish zarur. Aks holda, ortiqcha xarajatlarni yuzaga kelishiga yo'l qo'ygan tijorat bankida foiz marjasini qisqarishi hisobiga daromadlarning etmay qolishi yuz berishi mumkin.

Nazorat uchun savollar

1. Tijorat banklarining foizli daromadlari tarkibiga qaysi daromadlar kiradi?
2. Tijorat banklarining foizsiz daromadlari tarkibiga qaysi daromadlar kiradi?
3. Tijorat banklarining foizli xarajatlari tarkibiga qaysi xarajatlari kiradi?

⁴¹ О.И. Лаврушин. Банковское менеджмент . - Москва: ЮРИСТЪ, 2003. – С. 225-226.

4. Tijorat banklarining foizsiz xarajatlari tarkibiga qaysi xarajatlar kiradi?

5. Tijorat banklarining daromadlarini tavsiflovchi qanday ko'rsatkichlar mavjud?

6. Tijorat banklarining xarajatlarini tavsiflovchi qanday ko'rsatkichlar mavjud?

7. Tijorat banklari daromadlari va xarajatlarini boshqarishda qaysi usullardan foydalaniladi?

18-BOB. TIJORAT BANKLARI FOYDASI VA UNI TAQSIMLASH

18.1. Tijorat banklari foydasining mohiyati

Tijorat banklarining foydasi ular faoliyatining moliyaviy barqarorligini ta'minlashning birlamchi manbai hisoblanadi. Shu sababli, tijorat banklari faoliyatini boshqarishda foydaning barqaror darajasini ta'minlashga alohida e'tibor qaratiladi.

Tijorat banklarida foydaning ikki turi mavjud:

1. Joriy yilning sof foydasi.
2. O'tgan yilning taqsimlanmagan foydasi.

Moliyaviy yilning so'nggi kuni, ya'ni 31 dekabr kuni tijorat banklarida barcha daromad va xarajat schetlari yopiladi. Shunda daromadlarning xarajatlardan ortib qolgan qismi joriy yilning sof foydasi deyiladi.

Joriy yilning sof foydasidan faqat bitta xarajat moliyalashtiriladi, ya'ni oddiy aktsiyalar egalariga dividend to'lanadi.

Joriy yilning sof foydasini dividendlar to'langandan keyin qolgan qismi o'tgan yilning taqsimlanmagan foydasi deyiladi.

Xalqaro bank amaliyotidan ma'lumki, dividend siyosatini yuritishning asosiy omillardan biri, etarli darajada axborotlarga ega bo'lish, uning qiymatini baholay olish va dividend to'lovlarining amaliyotdagi samarasini tahlil qilish hisoblanadi. Bank, foydasining tushib ketishiga qaramasdan, moliya bozorida dividend to'lovlarini kamaytirmasligi uning aktsiyalariga nisbatan fond bozorlari ishonch bilan qarashiga asos bo'ladi. Demak, bankning barqaror dividend siyosatini yuritishi, bank foydasining tushib ketgan bo'lishiga qaramasdan, aktsiyadorlar uning kelajagiga ishonch bilan qarashiga sabab bo'ladi. Shunday qilib, bank boshqaruvchilari, moliya bozorida barqaror dividend siyosatini yuritish natijasida moliyaviy qiyinchiliklarni vaqtinchalik engib o'tishi mumkin. Albatta, bank ushbu holatni moliyaviy bozorda uzoq vaqt ushlab turolmaydi, natijada bankning moliyaviy muammolari uning dividend siyosatidagi nobarqarorliklarni yuzaga keltiradi.

Xalqaro bank amaliyotida shu narsa namoyon bo'ladiki, tijorat banklarining dividend siyosatini muvaffaqiyatli tarzda amalga oshirishni ta'minlaydigan muhim omillardan biri milliy valyutaning almashuv kursini va inflyatsiya darajasini barqarorligi hisoblanadi. Har bir aktsiyador bankning ustav kapitaliga qo'ygan mablag'ining real qiymati saqlanishidan manfaatdordir. Ushbu mablag'ning real qiymati esa

inflyatsiya va almashuv kursining tebranishiga bog'liq bo'ladi. Inflyatsiya darajasining oshishi va milliy valyuta almashuv kursining pasayishi milliy valyutada yozilgan aktsiyalarning real qiymati pasayishiga olib keladi. Agar, tijorat banki tomonidan to'lanayotgan dividendlar darajasi inflyatsiya va milliy valyutaning almashuv kursi o'zgarishi natijasida pasayadigan qiymatning o'rnini qoplashga etmasa, u holda bu bank aktsiyalariga bo'lgan talab keskin pasayadi. Bu o'z o'rnida, bankning muomaladagi aktsiyalari bozor bahosining pasayishiga va yangi aktsiyalar chiqarish hisobidan ustav kapitali hajmini oshirish imkoniyatlarni cheklanishiga olib keladi. Buning ustiga, aktsiyadorlarning ma'lum qismi ixtiyoridagi oddiy aktsiyalarni sotish payiga tushib qoladilar, buning natijasida bank ustav kapitalining miqdori kamayadi. Shuning uchun ham, rivojlangan xorijiy davlatlar bank amaliyotida aktsiyalarga dividend to'lashda inflyatsiya darajasi albatta hisobga olinadi. Lekin milliy valyutaning almashuv kursini dividend to'lashda hisobga olish xalqaro bank amaliyotida qo'llanilmaydi.

G'arbiy Evropa mamlakatlarida, AQSH va Yaponiyada inflyatsiyaning mo'tadil darajasi saqlab turiladi. Agar, inflyatsiyaning yillik darajasi 3 foizdan oshmasa, uning darajasi mo'tadil hisoblanadi. Shuning uchun ham, mazkur mamlakatlarning tijorat banklari faoliyatida inflyatsiya muammosi deyarli uchramaydi.

Tijorat banklarining foydasining miqdoriga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi omillardan biri bo'lib, tasniflangan kreditlar tarkibining o'zgarishi hisoblanadi.

18.1-jadval

**Tijorat banklari kredit portfelining sifat jihatidan tasniflanishi⁴²,
mlrd. so'm**

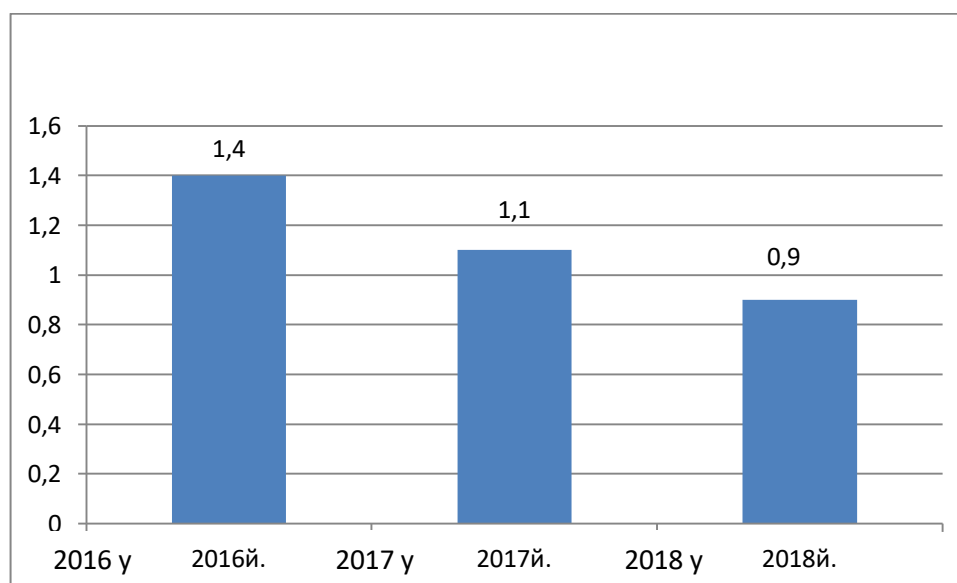
Yil-lar	jami kredit qo'yimalari		standart kreditlar		Substandart kreditlar		Qoniqarsiz kreditlar		shubhali kreditlar		umidsiz kreditlar	
	Summa	foiz	Summa	foiz	Summa	foiz	Summa	foiz	Summa	foiz	Summa	%
2016	52596	100	47079	89,51	5126	9,75	168	0,32	119	0,23	105	0,20
2017	110572	100	100235	90,65	9013	8,15	739	0,67	254	0,23	332	0,30
2018	167391	100	154188	92,11	11062	6,61	1102	0,66	453	0,27	586	0,35

⁴² O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki rasmiy sayti ma'lumotlari asosida tayyorlandi (http://cbu.uz/upload/public/2017_yil_hisoboti.pdf)

18.1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, standart kreditlar tasniflangan kreditlar hajmida yuqori salmoqni egallaydi. Ammo, 2017 va 2018 yillarda qoniqarsiz va umidsiz kreditlarning tasniflangan kreditlar hajmidagi salmog'ining oshganligi salbiy holat hisoblanadi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning asosiy qismida inflyatsiyaning nisbatan yuqori va nobarqaror darajasi saqlanib qolmoqda. Shuning uchun ham, mazkur mamlakatlarda bank aktsiyalarini qulay baholarda ikkilamchi fond bozorlarida sotish muammosi o'zining dolzarbligini saqlab turibdi. Mazkur muammolarning natijasi o'laroq, ushbu mamlakatlarda xorijiy valyutalarda yozilgan bank aktsiyalariga bo'lgan talab yuqoridir.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda to'lov balansining surunkali defitsitga ega ekanligi milliy valyutalarning almashuv kurslarini doimiy ravishda tebranishiga sabab bo'lmoqda. Bu jarayon milliy valyutada yozilgan qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalarning real qiymati pasayishiga sabab bo'lmoqda. Shuning uchun ham, rivojlanayotgan mamlakatlarda milliy valyuta kursining barqarorligini saqlab turish maqsadida to'lov balansining holatiga katta e'tibor berilmoqda.

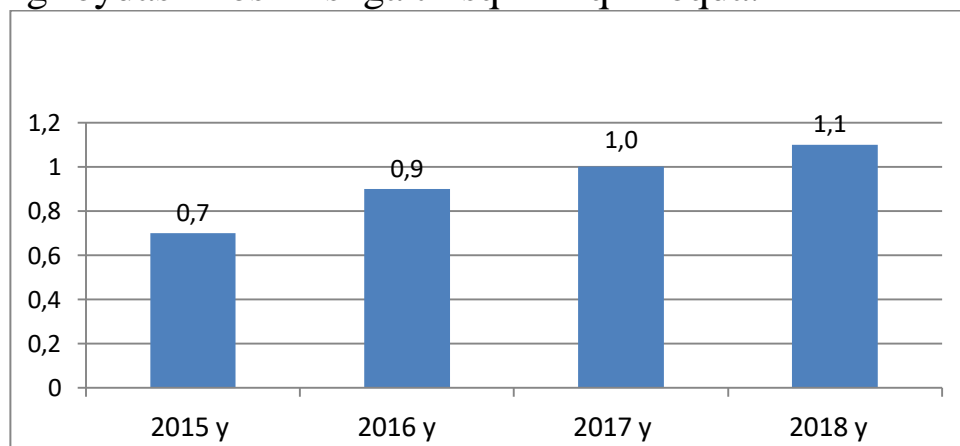

18.1-rasm. O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarida sof foydaning brutto aktivlarga nisbatan darajasi⁴³, foizda

18.1-rasm ma'lumotlaridan ko'rinadiki, respublikamiz tijorat banklari sof foydasining brutto aktivlarga nisbatan darajasi past. Buning ustiga, 2016-2018 yillarda ushbu ko'rsatkichning pasayish tendentsiyasi kuzatilgan.

⁴³ Rasm mualliflar tomonidan www.cbu.uz sayti ma'lumotlari asosida tuzilgan.

O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bilan amalga oshiriladigan investitsion operatsiyalari rivojlanmaganligi ularning foydasini oshirishga to‘sqinlik qilmoqda.

18.2-rasm. O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklari aktivlarining umumiy hajmida qimmatli qog‘ozlarga qilingan investitsiyalarning salmog‘i⁴⁴, foizda

18.2-rasm ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, respublikamiz tijorat banklari aktivlarining umumiy hajmida qimmatli qog‘ozlarga qilingan investitsiyalar juda kichik salmoqni egallaydi. Bu esa, tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bilan amalga oshiriladigan investitsion operatsiyalarining rivojlanmaganligidan dalolat beradi.

18.2. Tijorat banklarining foydasini taqsimlash tartibi

O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining foydasini taqsimlash Markaziy bank tomonidan tasdiqlangan “Foyda va zararlar to‘g‘risida”gi hisobotga (2-shakl) asosan quyidagicha amalga oshiriladi.

1. Foizli daromadlar – Foizli xarajatlar = Sof foizli daromad

2. Sof foizli daromad + Foizsiz daromadlar – Foizsiz xarajatlar = Sof daromad.

3. Sof daromad – Operatsion xarajatlar – Kreditlar bo‘yicha ehtimoliy yo‘qotishlar zaxirasi = Coliq to‘langunga qadar foyda.

4. Soliq to‘langunga qadar foyda – Foyda solig‘i = Sof foyda.

Tijorat banklarining sof foydasi darajasiga baho berish uchun ikkita ko‘rsatkichdan keng foydalaniladi:

1. Aktivlarning rentabelligi ko‘rsatkichi.

2. Kapitalning rentabelligi ko‘rsatkichi.

⁴⁴ Rasm mualliflar tomonidan www.cbu.uz sayti ma’lumotlari asosida shakllantirilgan.

Aktivlarning rentabelligini aniqlash uchun sof foyda jami aktivlarga bo‘linadi va olingan natija 100 foizga ko‘paytiriladi.

Kapitalning rentabelligini aniqlash uchun sof foyda bankning regulyativ kapitali summasiga bo‘linadi va olingan natija 100 foizga ko‘paytiriladi.

Moliyaviy aktivlarning amortizatsiya qilinadigan qiymatini to‘g‘ri aniqlash va ularning qadrsizlanishini aniq baholash maqsadida samarali foiz stavkasi usulidan foydalanish tijorat banklari sof foydasining barqarorligini ta‘minlashda muhim o‘rin tutadi.

Samarali foiz stavkasi shunday foiz stavkasiki, u moliyaviy instrument bo‘yicha kutilayotgan davr mobaynidagi barcha pullik tushumlar va to‘lovlarning hisoblangan summasini ularning dastlab tan olingan sof balans qiymatiga keltirish imkonini beradi (diskontlash yo‘li bilan).

Samarali foiz summasi stavkasini hisoblash uchun har bir tegishli hisobot davrida samarali foiz stavkasi aktiv yoki majburiyatning o‘tgan hisobot davrining so‘nggidagi amortizatsiyalangan qiymatiga ko‘paytiriladi. Mazkur davr uchun hisoblangan samarali foiz bilan aktivning foizli kuponi o‘rtasidagi farq summasi mazkur davrdagi amortizatsiya summasi hisoblanadi.

Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlari qoidalariga ko‘ra, barcha moliyaviy majburiyatlar dastlabki tan olingandan so‘ng samarali foiz stavkasini qo‘llagan holda amortizatsiyalangan qiymat bo‘yicha baholanishi kerak. Biroq, mazkur qoidalar quyidagi turdagi moliyaviy majburiyatlarga nisbatan qo‘llanilmaydi:

1. Adolatli qiymat bo‘yicha baholanadigan moliyaviy majburiyatlar.

Chunki, mazkur turdagi moliyaviy majburiyatlar shu davrdagi foyda yoki zarar tarkibida hisobga olinadi.

2. Moliyaviy aktivni uzatayotganda tan olinishi to‘xtamaydigan holatda yuzaga keladigan moliyaviy majburiyatlar.

3. Bozor stavkasidan past bo‘lgan foiz stavkalarida beriladigan kreditlar berish bo‘yicha bitimlar bo‘yicha yuzaga keladigan moliyaviy majburiyatlar.

Nazorat uchun savollar

1. Tijorat bankining sof foydasi bank faoliyati uchun qanday ahamiyatga ega?

2. Bankning sof foydasiga qaysi omillar ta‘sir ko‘rsatadi?

3. Tijorat bankining sof foydasini tavsiflovchi qanday ko'rsatkichlar mavjud?
4. Tijorat banklarining sof foydasi qanday taqsimlanadi?
5. O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining sof foydasi darajasini qanday baholash mumkin?
6. Tijorat banklarining sof foydasini oshirishga to'sqinlik qilayotgan qanday omillar mavjud?

Test savollari

1. Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki ekspertlarining metodikasiga ko‘ra, tijorat banki depozitlarining etarliligiga nisbatan belgilangan me‘yoriy talabni ko‘rsating.

- A. 8,0%
- B. 30,0%
- C. 75,0%
- D. 100,0%

2. “CAMELS” reyting tizimi bo‘yicha tijorat banki depozitlarining etarliligiga nisbatan belgilangan me‘yoriy talabni ko‘rsating.

- A. 8,0%
- B. 30,0%
- C. 75,0%
- D. 100,0%

3. Bazel standartiga ko‘ra, quyidagi moliyalashtirish manbalaridan qaysi biri tijorat banklarining birinchi darajali kapitali tarkibiga kirmaydi.

- A. devalvatsiya zaxirasi
- B. emission daromad
- C. taqsimlanmagan foyda
- D. zaxira kapitali

4. Tijorat banki qimmatli qog‘ozlaridan qaysi biridan birinchi darajali kapitalni shakllantirishda foydalaniladi?

- A. obligatsiya
- B. depozit sertifikati
- C. jamg‘arma sertifikati
- D. nokumulyativ imtiyozli aktsiya

5. Bazel-I standartiga ko‘ra, tijorat banklari regulyativ kapitalining etarliligiga nisbatan belgilangan minimal me‘yoriy talab nechaga teng?

- A. 0,04
- B. 0,05
- C. 0,08
- D. 0,10

6. Bazel-I standartiga ko‘ra, tijorat banklari birinchi darajali kapitalining etarliligiga nisbatan belgilangan minimal me‘yoriy talab nechaga teng?

- A. 0,04
- B. 0,05
- C. 0,08
- D. 0,10

7. O‘zbekiston tijorat banklari regulyativ kapitalining etarliligiga qo‘yiladigan minimal me‘yoriy talab darajasi 2019 yilning 1 yanvaridan boshlab necha foizni tashkil etadi?

- A. 10,5%
- B. 11,0%
- C. 13,0%
- D. 14,5%

8. O‘zbekiston tijorat banklari birinchi darajali kapitalining etarliligiga qo‘yiladigan minimal me‘yoriy talab darajasi 2019 yilning 1 yanvaridan boshlab necha foizni tashkil etadi?

- A. 10,0%
- B. 11,0%
- C. 13,0%
- D. 14,5%

9. O‘zbekiston bank amaliyotiga barqaror moliyalashtirish me‘yori koeffitsiienti qachon joriy etiladi?

- A. 2016 yil 1 yanvardan boshlab
- B. 2017 yil 1 yanvardan boshlab
- C. 2018 yil 1 yanvardan boshlab
- D. 2019 yil 1 yanvardan boshlab

10. Barqaror moliyalashtirish me‘yori ko‘rsatkichining me‘yoriy darajasini ko‘rsating.

- A. 70%
- B. 80%
- C. 90%
- D. 100%

11. Devalvatsiya zaxirasi qaysi manba hisobidan shakllantirilishi lozim?

- A. Joriy yilning sof foydasi
- B. Taqsimlanmagan foyda
- C. Foizli daromad
- D. Sof foizli daromad

12. Likvidlilikni qoplash me‘yori koeffitsientining me‘yoriy darajasi qaysi vaqtdan boshlab 90% qilib belgilanadi?

- A. 2016 yil 1 yanvardan boshlab

- B. 2017 yil 1 yanvardan boshlab
- C. 2018 yil 1 yanvardan boshlab
- D. 2019 yil 1 yanvardan boshlab

13. Barqaror moliyalashtirishning mavjud summasiga kiradigan elementni ko'rsating.

- A. balansdan tashqari majburiyatlarning 15 foizi
- B. regulyativ kapital
- C. sud jarayonidagi aktivlar
- D. qaytarish muddati 1 yildan ortiq bo'lgan aktivlar

14. Barqaror moliyalashtirishning zarur summasiga kiradigan elementni ko'rsating.

- A. qaytarish muddati 1 yil va undan ortiq bo'lgan majburiyatlar
- B. qaytarish muddati belgilanmagan qarz mablag'lari summasining 30 foizi
- C. sud jarayonidagi aktivlar
- D. muddatsiz likvidli aktivlar

15. Tijorat bankining balansida tarixiy qiymatda hisobga olinadigan moddani ko'rsating.

- A. bankning ustav kapitaliga qo'yilgan xorijiy valyutadagi pullar
- B. xorijiy valyutadagi kreditlar
- C. xorijiy valyutadagi depozitlar
- D. qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilingan xorijiy valyutadagi mablag'lar

16. Sof foizli spred ko'rsatkichining me'yoriy darajasi:

- A. 0,5%
- B. 1,25%
- C. 4,0%
- D. 4,5%

17. Sof foizli marja ko'rsatkichining me'yoriy darajasi:

- A. 0,5%
- B. 1,25%
- C. 4,0%
- D. 4,5%

18. Kreditlar bo'yicha yo'qotishlar zaxirasining ikkinchi darajali kapitalga kiritiladigan qismi qaysi ko'rsatkichga nisbatan olinadi?

- A. kreditlar bo'yicha muddati o'tgan qarzdorlik
- B. bank aktivlarining riskka tortilgan summasi
- C. regulyativ kapital
- D. daromad keltiradigan aktivlar

19. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 6 maydagi “Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va ularning resurs bazasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi (PQ-2344-sonli) Qaroriga muvofiq, banklarning Imtiyozli kreditlash jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan berilgan kreditlardan oladigan daromadlari necha yilga foyda solig‘i to‘lashdan ozod qilindi?

- A. 3
- B. 5
- C. 7
- D. 10

20. REPO operatsiyasi nima?

- A. qimmatli qog‘ozlarni qayta sotib olish sharti bo‘yicha sotish
- B. qimmatli qog‘ozlarni garovga olish yo‘li bilan kredit berish
- C. qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha beriladigan bank kafolati
- D. tratalarni qayta hisobga olish yo‘li bilan kredit berish

21. Bazel qo‘mitasining bank nazoratiga oid yangi talabi bo‘yicha “Bufer kapitali” nimadan iborat?

- A. konservatsion va kontrtsiklik kaapital
- I. birinchi va ikkinchi darajali kapital
- S. subordinar qarz va joriy yil sof foydasi
- D. zaxira kapitali va taqsimlanmagan foyda

22. Tijorat banking emission mazmunga ega bo‘lgan qimmatli qog‘ozini ko‘rsating.

- A. aktsiya
- B. depozit sertifikati
- C. jamg‘arma sertifikati
- D. veksell

23. Tijorat banking barqarorlik darajasi nisbatan yuqori bo‘lgan resurs manbaini ko‘rsating.

- A. transaksion depozit
- B. muddatli depozit
- C. emission daromad
- D. boshqa bankdan olingan kredit

24. 50% risk darajasiga ega bo‘lgan bank aktivini ko‘rsating.

- A. sinditsiyali kredit
- B. ipoteka krediti
- C. flout
- D. hukumatning qimmatli qog‘ozlariga qilingan investitsiyalar

25. Mudis xalqaro reyting agentligining metodikasi bo'yicha "V" toifaga mansub bo'lgan bank uchun muammoli kreditlarning darajasi bo'yicha belgilangan me'yoriy darajani ko'rsating.

- A. 0,8%-2,0%
- B. 2%-5%
- C. 5%-12%
- D. 12 foizdan yuqori

26. Mudis xalqaro reyting agentligining metodikasi bo'yicha "D" toifaga mansub bo'lgan bank uchun muammoli kreditlarning darajasi bo'yicha belgilangan me'yoriy darajani ko'rsating.

- A. 0,8%-2,0%
- B. 2%-5%
- C. 5%-12%
- D. 12 foizdan yuqori

27. Foiz riskini boshqarishning vazifasi nimadan iborat?

- A. Likvidlikka rioya qilgan holda, foyda va risk o'rtasidagi optimal munosabatni topish
- B. Foyda va kredit riski o'rtasidagi optimal nisbatni topish
- C. Bank operatsiyalarini amalga oshirishdagi xatolarni topish
- D. Foyda va reputatsiyani yo'qotish riski o'rtasidagi optimal nisbatni topish

28. Kredit riskini baholashning standartlashtirilgan yondashuvida 50% risk darajasini beruvchi reyting bahosini ko'rsating.

- A. AAA dan AA - gacha
- B. A + dan A- gacha
- C. VVV + dan VV- gacha
- D. VV – dan past

29. Barcha insayderlarga beriladigan kreditlarning me'yoriy darajasi:

- A. Bank birinchi darajali kapitalining 50 foizigacha
- B. bank regulyativ kapitalining 50 foizigacha
- C. bank regulyativ kapitalining 100 foizigacha
- D. bank birinchi darajali kapitalining 100 foizigacha

30. «Standart» deb tasniflangan aktivlar uchun qancha miqdorda zaxira tashkil etiladi?

- A. 1 %
- B. 10 %
- C. 25 %

D. 50 %

31. Kreditlardan ko‘rilgan zararlarni qoplashga mo‘ljallangan zaxira ajratmalarining me‘yoriy darajasini ko‘rsating.

A. 0,5%

B. 1,25%

C. 3,0%

D. 5,0%

32. Muddati o‘tgan kreditlarning normal darajasini ko‘rsating.

A. 0,5%

B. 1,25%

C. 3,0%

D. 5,0%

33. Muddati o‘tgan kreditlarning yo‘l qo‘yish mumkin bo‘lgan chegaraviy darajasini ko‘rsating.

A. 0,5%

B. 1,25%

C. 3,0%

D. 5,0%

34. Devalvatsiya zaxirasi shakllantirilishi lozim bo‘lgan manba:

A. Joriy yilning sof foydasi

B. Taqsimlanmagan foyda

C. Foizli daromad

D. Sof foizli daromad

35. Likvidlilikni qoplash me‘yori koeffitsientining me‘yoriy darajasi qaysi vaqtdan boshlab 90% qilib belgilanadi?

A. 2016 yil 1 yanvardan boshlab

B. 2017 yil 1 yanvardan boshlab

C. 2018 yil 1 yanvardan boshlab

D. 2019 yil 1 yanvardan boshlab

36. Barqaror moliyalashtirishning mavjud summasiga kiradigan elementni ko‘rsating.

A. balansdan tashqari majburiyatlarning 15 foizi

B. regulyativ kapital

C. sud jarayonidagi aktivlar

D. qaytarish muddati 1 yildan ortiq bo‘lgan aktivlar

37. Barqaror moliyalashtirishning zarur summasiga kiradigan elementni ko‘rsating.

A. qaytarish muddati 1 yil va undan ortiq bo‘lgan majburiyatlar

B. qaytarish muddati belgilanmagan qarz mablagʻlari summasining 30 foizi

C. sud jarayonidagi aktivlar

D. muddatsiz likvidli aktivlar

38. Tijorat bankining bitta valyutadagi ochiq valyuta pozitsiyasiga nisbatan belgilangan cheklovning meʼyoriy darajasini koʻrsating.

A. 5 %

B. 10%

C. 15%

D. 20%

39. Tijorat bankining barcha valyutalardagi ochiq valyuta pozitsiyasiga nisbatan belgilangan cheklovning meʼyoriy darajasini koʻrsating.

A. 5 %

B. 10%

C. 15%

D. 20%

40. Sof foizli spred koʻrsatkichining meʼyoriy darajasi:

A. 0,5%

B. 1,25%

C. 4,0%

D. 4,5%

41. Sof foizli marja koʻrsatkichining meʼyoriy darajasi:

A. 0,5%

B. 1,25%

C. 4,0%

D. 4,5%

42. Kreditlar boʻyicha yoʻqotishlar zaxirasining ikkinchi darajali kapitalga kiritiladigan qismi qaysi koʻrsatkichga nisbatan olinadi?

A. kreditlar boʻyicha muddati oʻtgan qarzdorlik

B. bank aktivlarining riskka tortilgan summasi

C. regulyativ kapital

D. daromad keltiradigan aktivlar

43. Balanslashmagan likvidlilik nima?

A. bankning vakillik hisobraqamlarida mablagʻlarning etishmasligi bilan bogʻliq boʻlgan risk

B. bankning vakillik hisobraqamlarida ortiqcha mablagʻlarning paydo boʻlishi bilan bogʻliq boʻlgan risk

C. aktivlar muddatini jalb qilingan resurslar muddatidan katta bo'lishi natijasida yuzaga keladigan risk

D. bank joriy aktivlari summasini joriy passivlar summasidan kam bo'lishi

44. Operatsion riskni baholashda hisobga olinadi?

A. so'nggi 3 yildagi yalpi daromad

B. so'nggi 3 yildagi sof foizli daromad

C. so'nggi 3 yildagi sof foyda

D. o'tgan yilning taqsimlanmagan foydasi

45. Valyuta riskining nechta kategoriyasi mavjud?

A. 2

B. 3

C. 5

D. 7

46. Harakatlar strategiyasida tijorat banklarining to'lovga qobilligini ta'minlashning qaysi jihati o'z aksini topgan?

A. banklar aktivlarining sifatini oshirish

B. tijorat banklarining kapitallashish darajasini oshirish

C. banklarning depozit bazasini kengaytirish

D. bank nazorati tizimini rivojlantirish

47. Harakatlar strategiyasiga muvofiq, qarzdorning moliyaviy ahvoli to'g'risidagi ma'lumotni kreditorga taqdim etish muddati necha kun qilib belgilanadi?

A. 3 kun

B. 5 kun

C. 10 kun

D. 20 kun

48. Kredit siyosatini qayta ko'rib chiqish muddati qancha?

A. kamida bir yilda bir marta

B. har oyda bir marta

C. ikki yilda bir marta

D. bunday talab mavjud emas, aktsiyadorlar umumiy yig'ilishi Qaroriga asosan xohlagan paytda

49. Mijozning kreditga layoqatliligini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlar qaysilar?

A. aylanma mablag'larning kunlarda aylanishi, qoplash koeffitsienti

B. bir xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha sof foyda, likvidlik koeffitsienti

C. realizatsiya hajmi, debitor qarzarlar va o'z mablag'larining rentabilik ko'rsatkichlari

D. qoplash, likvidlilik va muxtorlik koeffitsienti

50. Muddati o'tgan kreditlarning yo'l qo'yish mumkin bo'lgan chegaraviy darajasi:

A. 3 %

B. 5 %

C. 8 %

D. 10 %

51. Kreditlardan ko'rilgan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zaxira ajratmalarining me'yoriy darajasi:

A. 0,5 %

B. 1,25 %

C. 4,0 %

D. 4,5 %

52. Kreditlash shakllarining qaysi birida ssuda schyoti ochilmaydi?

A. kredit liniyasi ochish yo'li bilan kreditlash

B. overdraft

C. faktoring

D. lizing

53. Tijorat banklari kredit portfelining diversifikatsiya darajasiga nisbatan umumqabul qilingan mezon darajasini ko'rsating.

A. 10 %

B. 25 %

C. 30 %

D. 35 %

54. Bitta mijozga beriladigan ta'minlangan kreditlarning eng yuqori miqdori:

A. 5 %

B. 25 %

V. 50 %

G. 100 %

55. Bir insayderga beriladigan ta'minlanmagan kreditlarning eng yuqori miqdori:

A. 5 %

B. 25 %

C. 50 %

D. 100 %

56. Barcha insayderlarga beriladigan kreditlarning eng yuqori miqdori:

A. 5 %

B. 25 %

C. 50 %

D. 100 %

57. Qoniqarsiz kreditlar bo'yicha zaxira ajratmalari stavkasi:

A. 10 %

B. 25 %

C. 50 %

D. 100 %.

58. O'tgan yilda berilgan, ammo foiz o'stirmaslik maqomiga joriy yilda ega bo'lgan kreditlar bo'yicha yuzaga kelgan muddati o'tgan foizlar qaysi manba hisobidan balansdan o'chiriladi:

A. joriy yilning sof foydasi

B. foizli daromad

C. operatsion daromad

D. taqsimlanmagan foyda

59. Kreditlardan ko'riladigan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zaxira ajratmalarining necha foizi tijorat banking xarajatiga olib boriladi?

A. 25 %

B. 50 %

C. 75 %

D. 100 %

60. Tijorat banki qancha miqdorda yirik kreditlar bera oladi?

A. birinchi darajali kapitalining 50 foizigacha miqdorida

B. birinchi darajali kapitalining 100 foizigacha miqdorida

C. birinchi darajali kapitalining 5 barobari miqdorida

D. birinchi darajali kapitalining 8 barobari miqdorida

61. Quyidagi kreditlash shakllarining qaysi birida tijorat vekseli faqat regress huquqisiz sotib olinadi?

A. faktoring

B. forfeiting

V. overdraft

G. kontokorrent

62. Quyidagi kreditlash shakllarining qaysi birida mijozning joriy hisobraqami yopib qo'yiladi?

A. faktoring

B. forfeiting

C. overdraft

D. kontokorrent

63. O‘zbekiston Respublikasining “Mikromoliyalash to‘g‘risida”gi qonuniga muvofiq, mikro kredit – bu :

A. eng kam ish haqining ming barobari miqdoridan oshmaydigan summada beriladigan kredit

B. eng kam ish haqining yuz barobari miqdoridan oshmaydigan summada beriladigan kredit

C. eng kam ish haqining 500 barobari miqdoridan oshmaydigan summada beriladigan kredit

D. eng kam ish haqining ikki ming barobari miqdoridan oshmaydigan summada beriladigan kredit

64. Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlash davlat jamg‘armasi:

A. kichik tadbirkorlik subyektlariga tijorat banklari kredit miqdorining 25 foiziga, ammo 100 ming AQSH dollaridan ko‘p bo‘lmagan yoki unga ekvivalent hajmdagi kreditlari bo‘yicha kafil bo‘la oladi

B. kichik tadbirkorlik subyektlariga tijorat banklari kredit miqdorining 50 foiziga, ammo 100 ming AQSH dollaridan ko‘p bo‘lmagan yoki unga ekvivalent hajmdagi kreditlari bo‘yicha kafil bo‘la oladi

C. kichik tadbirkorlik subyektlariga tijorat banklari kredit miqdorining 75 foiziga, ammo 500 ming AQSH dollaridan ko‘p bo‘lmagan yoki unga ekvivalent hajmdagi kreditlari bo‘yicha kafil bo‘la oladi

D. kichik tadbirkorlik subyektlariga tijorat banklari kredit miqdorining 50 foiziga, ammo 500 ming AQSH dollaridan ko‘p bo‘lmagan yoki unga ekvivalent hajmdagi kreditlari bo‘yicha kafil bo‘la oladi

65. Kichik tadbirkorlikni rivojlantirish Kafolat jamg‘armasi tomonidan kichik tadbirkorlik subyektlariga banklardan oladigan kreditlar uchun beriladigan kafolat:

A. kredit qo‘yilmasi summasining 25 foizidan, so‘mdagi qiymati yuz ming AQSH dollaridan ko‘p bo‘lmasligi lozim

B. kredit qo‘yilmasi summasining 50 foizidan, so‘mdagi qiymati 50 ming AQSH dollaridan ko‘p bo‘lmasligi lozim

C. kredit qo‘yilmasi summasining 50 foizidan, so‘mdagi qiymati yuz ming AQSH dollaridan ko‘p bo‘lmasligi lozim.

D. kredit qo‘yilmasi summasining 75 foizidan, so‘mdagi qiymati yuz ming AQSH dollaridan ko‘p bo‘lmasligi lozim.

66. “Har bir oila – tadbirkor” dasturi doirasida kreditlar ajratish tartibiga ko‘ra mikrokreditlar:

- A. 3 oygacha imtiyozli davr bilan 2 yilgacha muddatga beriladi
- B. 6 oygacha imtiyozli davr bilan 2 yilgacha muddatga beriladi
- C. 6 oygacha imtiyozli davr bilan 3 yilgacha muddatga beriladi
- D. 6 oygacha imtiyozli davr bilan 5 yilgacha muddatga beriladi

67. Tijorat banki kreditlari muddatining jalb qilingan resurslarning muddatidan katta bo‘lishi qaysi risk turining yuzaga kelishiga olib keladi?

- A. transformatsiya riski
- B. kredit riski
- C. operatsion risk
- D. likvidlilik riski

68. Uzatma tijorat vekselini uchinchi shaxsga uzatish huquqini beruvchi yozuv:

- A. indossant
- B. indossat
- C. indossament
- D. warrant

69. Valyutani sotib olish kursi, sotish kursi va ular o‘rtasidagi farq ko‘rsatilgan to‘g‘ri javobni toping.

- A. bid, offer, spread
- B. pips, offer, spread
- C. bid, spread, ask
- D. offer, bid, spread

70. Valyutani sotish kursi bilan sotib olish kursi o‘rtasidagi farq nima deb ataladi?

- A. spred
- B. marja
- C. pips
- D. lot

71. Valyuta kurslarining o‘zgarishi munosabati bilan qayta baholanmaydigan bank aktivini ko‘rsating.

- A. xorijiy valyutalarda qabul qilingan depozitlar
- B. qimmatli qog‘ozlarni sotib olishga sarflangan xorijiy valyutadagi mablag‘lar
- C. asosiy vositalarni sotib olishga sarflangan valyuta mablag‘lari
- D. xorijiy valyutalarda berilgan kreditlar

72. Tijorat banklarining devalvatsiya zaxirasi qaysi manba hisobidan shakllantirilishi lozim?

- A. joriy yilning sof foydasi
- B. o'tgan yilning taqsimlanmagan foydasi
- C. foizli daromadlar
- D. operatsion daromadlar

73. Tijorat banking foizli daromadlari bilan foizli xarajatlari o'rtasidagi farq nima deb ataladi?

- A. yalpi daromad
- B. sof foizli daromad
- C. balans foyda
- D. joriy yilning soffoydasi

74. Bankda strategik rejalashtirish kimning vakolatiga kiradi?

- A. boshqaruv
- B. kengash
- C. moliya departamenti
- D. taftish komissiyasi

75. Reja ko'rsatkichlarni qanday usullar yordamida shakllantirish mumkin?

- A. marketing, prognozlash va funktsional
- B. moliyaviy tahlil, marketing, byudjetlashtirish
- C. marketing, moliyaviy tahlil, funktsional
- D. byudjetlashtirish, prognozlash

76. "CAMELS" reyting tizimida qoniqarli reytingga (2 ball) tijorat bankida birinchi darajail kapitalning etarlilik darajasi qancha bo'lishi kerak?

- A. 5 foizdan 6 foizgacha
- B. 6 foizdan yuqori
- C. 4% darajasida
- D. 4 foizdan sezilarsiz darajada past

77. "CAMELS" reyting tizimida chegaraviy reytingga (4 ball) ega bo'lgan tijorat bankida regulyativ kapitalning etarlilik darajasi qancha bo'lishi lozim?

- A. 8 % dan sezilarsiz darajada past
- B. 8 foizdan yuqori
- C. 8% darajasida
- D. 8 foizdan sezilarli darajada past.

78. “CAMELS” reyting tizimida kuchli reytingga ega bo‘lgan tijorat banklarida aktivlarning sifati ko‘rsatkichining darajasi qancha bo‘lishi kerak?

- A. 5 foizgacha
- B. 5 dan 15 gacha
- C. 15 dan 30 gacha
- D. 30 dan 50 gacha

79. Tijorat banki birinchi darajali kapitalining necha foizigacha bir emitentning qimmatli qog‘ozlarini sotib ola oladi?

- A. 10 %
- B. 15 %
- C. 25 %
- D. 50 %

80. Tijorat banki birinchi darajali kapitalining necha foizigacha oldi-sotdiga mo‘ljallangan qimmatli qog‘ozlarni sotib ola oladi?

- A. 10 %
- B. 15 %
- C. 25 %
- D. 50 %

81. Tijorat banki birinchi darajali kapitalining necha foizigacha barcha emitentlarning qimmatli qog‘ozlarini sotib ola oladi?

- A. 10 %
- B. 15 %
- C. 25 %
- D. 50 %

82. Tijorat banklarining so‘mdagi depozitlariga nisbatan Markaziy bank tomonidan o‘rnatilgan majburiy zaxira stavkasini ko‘rsating.

- A. 2 %
- B. 4 %
- C. 7 %
- D. 14 %

83. Tijorat banklarining xorijiy valyutadagi depozitlariga nisbatan Markaziy bank tomonidan o‘rnatilgan majburiy zaxira stavkasini ko‘rsating.

- A. 2 %
- B. 4 %
- C. 7 %
- D. 14 %

84. Tijorat bankining birinchi darajali asosiy kapitali uning regulyativ kapitalining necha foizidan kam bo‘lmasligi kerak?

- A. 50 %
- B. 60 %
- C. 75 %
- D. 100 %

85. Tijorat bankining birinchi darajali kapitali uning regulyativ kapitalining necha foizidan kam bo‘lmasligi kerak?

- A. 50 %
- B. 60 %
- C. 75 %
- D. 100 %

86. Tijorat bankining qaysi qimmatli qog‘ozi uni sotib olgan investorga ham foiz ko‘rinishida, ham dividend ko‘rinishida daromad keltiradi?

- A. imtiyozli aktsiyalar
- B. depozit sertifikatlari
- C. nokumulyativ imtiyoli aktsiyalar
- D. subordinar obligatsiyalar

87. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010 yil 26 noyabrdagi “2011-2015 yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko‘rsatkichlariga erishishning ustuvor yo‘nalishlari to‘g‘risida”gi (PQ-1438-sonli) Qaroriga asosan:

- A. tijorat banklari ustav kapitalining eng kam miqdoriga nisbatan belgilangan talablar oshirildi
- B. bank aktivlarining sifatini yomonlashganligi yuzasidan bank Boshqaruvi va Kengashining javobgarligi bir xil qilib belgilandi
- C. tijorat banklaridan naqd pullarni maqsadli ishlatilishi ustidan nazorat olib tashlandi
- D. tijorat banklari kreditlari foiz stavkalarini shakllantirishning bozor mexanizmi joriy etildi

88. Tijorat banki regulyativ kapitalining necha foizidan oshgan summadagi bitimlarni amalga oshirish uchun bank Kengashining yozma roziligi olinishi kerak?

- A. 5 %
- B. 15 %
- C. 25 %
- D. 50 %

GLOSSARIY

Valyuta operatsiyasi – xorijiy valyutalarni va valyutaviy qimmatliiklarni sotib olish va sotish operatsiyasi.

Valyuta kursi – milily valyutaning xorijiy valyutada ifodalangan qiymatidir.

Pul massasi – muomaladagi pul miqdori.

Depozit (omonat) – yuridik va jismoniy shaxslarning banklarning joriy, muddatli va jamg‘arma depozit hisobarqamlarida saqlanayotgan pul mablag‘lari.

Depozitariy - bank yoki boshqa yuridik shaxs bo‘lib, u qimmatli qog‘ozlarni saqlash, qimmatli qog‘ozlar bilan bog‘liq bo‘lgan bitimlarni ro‘yxatdan o‘tkazish, mijozlarning topshirig‘iga ko‘ra qimmatli qog‘ozlar bilan bog‘liq bo‘lgan vositachilik operatsiyalarini amalga oshiradi.

Depozitniy sertifikat – tijorat banki tomonidan yuridik shaxslar uchun chiqarilgan qimmatli qog‘oz bo‘lib, o‘z egasiga muddat tugagandan so‘ng deponent qilingan summani va unga hisoblangan foiz summasini olish huquqini beradi.

Dividend – aktsiyadorlik jamiyatlarining oddiy aktsiyalarini sotib olgan investorlarga sof foyda hisobidan to‘lab beriladigan daromad summasi.

Diskont – tijorat banki tijorat vekselini sotib olayotganda yoki hisobga olayotganda ushlab qoladigan foiz.

Bankning daromadliligi – bank tomonidan hisobot davrida olingan daromadning (foyda) jami aktivlarga nisbati.

Indossament – tijorat vekselini boshqa shaxsga uzatish huquqini beruvchi maxsus yozuv.

Indossant – tijorat vekselini indossament orqali boshqa shaxsga uzatgan shaxs.

Indossat – tijorat vekselini qabul qilib olgan shaxs.

Qimmatli qog‘ozlarga investitsiya qilish – tijorat banki tomonidan qimmatli qog‘ozlarni sotib olish.

Ipoteka – garov shakli bo‘lib, bunda kredit oluvchi garovga qo‘yilgan qo‘zg‘almas mulkka nisbatan egalik huquqini saqlab qoladi.

Ipoteka krediti – qo‘zg‘almas mulkni garovga olish yo‘li bilan jismoniy va yuridik shaxslarga beriladigan uzoq muddatli kredit.

Kredit - ssuda v denejnoj ili tovarnoj forme, predostavlenaya na usloviyax vozvratnosti, srochnosti i platnosti. Ekonomicheskaya sushchnost kredita - est forma dvijeniya ssudnogo kapitala.

Kredit siyosati – tijorat bankining kreditlash siyosatining asosiy yo‘nalishlarini va kreditlash jarayonlarini belgilab beradigan me‘yoriy hujjat.

Bankning kreditlash salohiyati – bank tomonidan jalb qilingan resurslarning likvidlilik zaxirasi chegirib tashlangandan keyin qolgan qismi.

Kredit to‘loviga layoqatlilik – tijorat banki mijozlarining olingan kreditni o‘z vaqtida va to‘liq qaytara olish qobiliyati.

Kredit portfeli – tijorat banki tomonidan berilgan va hali qaytarilmagan jami kreditlarning yig‘indisi.

Kredit liniyasi – tijorat banki tomonidan mijozga belgilangan davr mobaynida olishi mumkin bo‘lgan kreditlar miqdori.

Kredit operatsiyalari – tijorat banki tomonidan kredit oluvchiga pul mablag‘larini muddatlilik, qaytarishlik va foiz to‘lashlilik shartlari asosida berish bo‘yicha operatsiyalar.

Kredit riski – berilgan kreditlarni qaytmasligi natijasida bankning zarar ko‘rish xavfidir.

Lizing - (angl. leasing – ijaraga berish) – lizing shartnomasining amal qilish davrida mulkdan (lizing obyekti) foydalanish huquqini uzatish bo‘yicha moliyaviy operatsiyalar.

Moliyaviy lizing – lizing obyektini keyinchalik sotib olish sharti bilan bog‘liq moliyaviy ijara.

Likvidlilik – tijorat bankining mijozlar oldidagi va boshqa banklar oldidagi majburiyatlarini o‘z vaqtida va to‘liq bajara olish imkoniyati.

Marja – tijorat banki tomonidan berilgan kreditning foizi bilan depozitlarga to‘langan foizlar o‘rtasidagi farq summasi.

Ssuda kapitallari bozori – kredit resurslari oldi-sotdi qilinadigan bozor. Ushbu bozorda depozitlar va kreditlarning bozor stavkalari shakllanadi.

Spred – xorijiy valyutaning sotish kursi bilan sotib olish kursi o‘rtasidagi farq summasi.

Tijorat bankining “Nostro” vakillik hisobraqami – tijorat bankining boshqa banklarda ochilgan vakillik hisobraqami.

Tijorat bankining “Vostro” vakillik hisobraqami – boshqa banklarning ushbu tijorat bankida ochgan vakillik hisobraqamlari.

Subordinar qarz – tijorat bankining balansidan har yili qiymatining 20 foizi kamayib, beshinchi yili tugagandan so‘ng bankning balansidan chiqib ketadigan qarzlar.

Qayta bag‘holash zaxirasi – tijorat bankiga tegishli er maydonlari va asosiy vositalarning qayta baholashdan keyingi qiymati bilan qayta baholashdan oldingi qiymati o‘rtasidagi farq summasi.

Majburiy zaxira talabnomasi – tijorat banki tomonidan jalb qilingan resurslarning bir qismini Markaziy bank tomonidan majburiy tarzda olib qo‘yilishi.

Overdraft krediti – mijozning bankdagi joriy hisobraqamining debetli qolidig‘i summasiga beriladigan kredit. Overdraft kreditida ssuda hisobraqami ochilmaydi.

Foiz stavkasi - (lat. pro centum - na sto) – tijorat banki tomonidan jalb qilingan depozitlarga to‘lanadigan va bank tomonidan berilgan kreditlar uchun olinadigan foiz summasi.

«Repo» operatsiyasi – qimmatli qog‘ozlarni qaytarib sotib olish sharti bilan sotish.

Tratta –uzatma tijorat veksel.

Bankning ustav kapitali – tijorat bankining oddiy va imtiyozli aksiyalarini sotish natijasida shakllantirilgan kapital.

Hisob stavkasi – Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga, ularning balansidagi trattalarni sotib olish yo‘li bilan berilgan kreditlarning foiz stavkasi.

Lombard stavkasi – Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga, ularning balansidagi oltin va qimmatli qog‘ozlarni garovga olish yo‘li bilan berilgan kreditlarning foiz stavkasi.

Faktoring – tijorat banki tomonidan mol etkazib beruvchiga tovar hujjatlarini regress huquqi bilan yoki regress huquqsiz sotib olish yo‘li bilan beriladigan kredit.

Kassali aktivlar – tijorat bankining pul shaklidagi aktivlari. Kassali aktivlarga tijorat bankining kassasidagi naqd pullar, Markaziy bankdagi “Nostro” vakililk hisobraqamidagi pullar, uning boshqa banklardagi “Nostro” vakililk hisobraqamlaridagi pul mablag‘lari va folut kiradi.

Birlamchi zaxiralar – tijorat bankining pul shaklidagi aktivlari.

Ikkilamchi zaxiralar – tijorat banki tomonidan sotib olingan qimmatli qog‘ozlar.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Pecpublikacining «O‘zbekiston Pecpublikacining Mapkaziyy banki to‘g‘picida»gi qonuni. 1995 yil 21 dekabr. 154-I-con. O‘zbekiston Pecpublikaci bank tizimini icloh qilish va tijopat banklapi faoliyatini taptibga colishga doip nopmativ-huquqiy hujjatlap to‘plami. – Toshkent: O‘zbekiston, 2011. – 11-33-b.

2. O‘zbekiston Pecpublikacining «Banklap va bank faoliyati to‘g‘picida»gi qonuni. 1996 yil 25 appel. 216-I-con. O‘zbekiston Pecpublikaci bank tizimini icloh qilish va tijopat banklapi faoliyatini taptibga colishga doip nopmativ-huquqiy hujjatlap to‘plami. –Toshkent: O‘zbekiston, 2011. – 34-51-b.

3. O‘zbekiston Pecpublikacining “Mikpomoliyalash to‘g‘picida”gi qonuni. 2006 yil 11 iyun. O‘zbekiston Pecpublikaci qonun hujjatlapi to‘plami, 2006 y., 37-38-con, 369-modda; 2013 y., 1-con, 1-modda; 2014 y., 36-con, 452-modda.

4. O‘zbekiston Pecpublikaci Ppezidentining 2017 yil 31 yanvabdagi “Kichik va xucuciy tadbipkoplikni mikpokpeditlash tizimini yanada kengaytipish va coddalashtipish chopa-tadbiplapi to‘g‘picida”gi (PQ-2746-sonli) qapopi // O‘zbekiston Pecpublikaci qonun hujjatlapi to‘plami. – Toshkent, 2017. – №6. – 71-modda.

5. O‘zbekiston Pecpublikaci Ppezidentining 2017 yil 16 iyundagi “Tijopat banklapining moliyaviy bapqapopligi va kapitallashuvi dapajacini oshipishga oid qo‘shimcha chopa-tadbiplap to‘g‘picida”gi (PQ-3066-sonli) Qapopi // O‘zbekiston Pecpublikaci qonun hujjatlapi to‘plami. – Toshkent, 2017. – №26. – 577-modda.

6. O‘zbekiston Pecpublikaci Ppezidentining 2017 yil 17 avguctdagi “Tadbipkoplik faoliyatini pivojlantipishni qo‘llab-quvvatlash davlat jamg‘apmacini tashkil etish to‘g‘picida”gi (PQ-3225-sonli) Qapopi // O‘zbekiston Pecpublikaci qonun hujjatlapi to‘plami. – Toshkent, 2017. – №34. – 880-modda.

7. O‘zbekiston Pecpublikaci Ppezidentining. 2018 yil 7 iyundagi “Hap bip oila – tadbipkop” dactupini amalga oshipish to‘g‘picida”gi (PQ-3777-sonli) Qapopi // QHMMB: 07/18/3777/1325-con.

8. O‘zbekiston Pecpublikaci Vaziplap Mahkamacining 2001 yil 22 iyundagi “Valyuta bozopini yanada epkinlashtipish chopa-tadbiplapi to‘g‘picida”gi (263-sonli) Qapopi. O‘zbekiston Pecpublikacining valyutani taptibga colishga oid nopmativ-huquqiy hujjatlapi to‘plami. – Toshkent: O‘zbekiston, 2011.- 96-100 b.

9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Fapmoni. O‘zbekiston Respublikacini yanada pivojlantirish bo‘yicha Hapakatlap strategiyasi to‘g‘ricida // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. – Toshkent, 2017. – № 6 (766). www.lex.uz.

10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 25 maydagi “Tashqi bozordagi mahalliy mahsulotlarning eksport qilinishi va raqobatdoshligini ta‘minlashni yanada rag‘batlantirish chora-tadbirlari to‘g‘ricida”gi (PF-5057-sonli) Fapmoni. www.lex.uz.

11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 2 sentyabrdagi “Valyuta siyosatini liberashtirish bo‘yicha beshinchi navbatdagi chora-tadbirlar to‘g‘ricida”gi (PF-5177-sonli) Fapmoni. www.lex.uz.

12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 12 sentyabrdagi “Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va barqarorligini oshirishga doir chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi (PQ-3270-sonli) Qarori. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. – Toshkent, 2015.

13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 13 sentyabrdagi “Pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi (PQ-3272-sonli) Qarori. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. – Toshkent, 2017.

14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 23 martdagi “Bank xizmatlari ommabopligini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora – tadbirlar to‘g‘risida”gi (PQ-3620-sonli) qarori. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. – Toshkent, 2018.

15. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2015 yil 22 iyuldagi 19/14-sonli «Tijorat banklarining likvidligini boshqarishga qo‘yiladigan talablar to‘g‘ricidagi nizomni tasdiqlash haqida»gi yo‘riqnomasi // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. – Toshkent, 2015. - №32 (688). – 437-modda.

16. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2015 yil 13 iyundagi 14/3-son «Tijorat banklari kapitalining monandligiga qo‘yiladigan talablar to‘g‘ricidagi Nizomni tasdiqlash haqida»gi yo‘riqnomasi // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. – Toshkent, 2015. - №27 (683). – 360-modda.

17. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvi va O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasining 2015 yil 14 sentyabrdagi 79, 336-V, 2015-29-son (O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2015 yil 29 sentyabrda 2716-raqam bilan ro‘yxatdan o‘tkazilgan) «Tijorat banklari

tomonidan kredit portfeli tarkibida uzoq muddatli investitsiyaviy moliyalashning ulushiga qarab yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i bo'yicha soliq imtiyozlarini qo'llash tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida»gi qarori//O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – Toshkent, 2015. - №39 (695). – 513-modda.

18. Mirziyoyev Sh.M. Milliy tapaqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bocqichga ko'tapamiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 592 b.

19. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy taptib-intizom va shaxsiy javobgaplik – hap bip pahbap faoliyatining kundalik qoidaci bo'lishi kepak. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 104 b.

20. Bankovskoe delo. Uchebnik. Pod red. Prof. O.I.Lavrushina. – M.: KNORUS, 2016. – 800 s.

21. Bankovskiy menedjment. Pod red. Prof. O.I. Lavrushina. Uchebnik. – M.KNORUS, 2016. – 414 s.

22. Bank ishi. Darslik. Prof. T.M. Qoraliev tahriri ostida – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. – 640 b.

23. Gloriozov A.G. Vneshnetorgovoe finansirovanie i garantiyniy biznes. – M.: Yurayt, 2011. – 905 s.

24. Sinki Dj. Finansoviy menedjment v kommercheskom banke i v industrii finansovix uslug. Per. s angl. – M.: Alpina Pablsher, 2017. – 1018 s.

25. Andrew W. Mullineux., Victor Muride. Handbook of International Banking. – Norhtamton, 2003.

26. Mitra S., Beneš J., Iorgova S., Iund-Jensen K., Schmieder C., Severo T. Toward Operationalizing Macroprudential Policies: When to Act?//Global Financial Stability Report. IMF. – Washington, 2011. – Chapter 3, Sept.– 45 p.

27. Catao L., Terrones M. Fiscal Deficits and Inflation//Working Paper. 65. IMF. – P. 63-67.

28. Hess G., Morris C. The Long-Run Costs of Moderate Inflation // Federal Reserve Bank of Kansas City Economic Review. 1996. Second Quarter. – P. 71-88.

29. www.cbu.uz –O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki.

30. www.imf.org – Xalqaro valyuta fondi.

31. www.world.com – Jahon banki guruhi.

32. www.bis.org –Xalqaro hisob-kitoblar banki.

33. www.ecb.eu – Yevropa Markaziy banki.

34. www.bank.uz – O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari portal.

MUNDARIJA

KIRISH	3
1-BOB. TIJORAT BANKLARI AKTIV VA PASSIVLARINING TARKIBIY TUZLISH VA ULARNI BOSHQARISHNING ZARURLIGI	
1.1. Tijorat banklari aktivlarining tarkibiy tuzilishi	5
1.2. Tijorat banklari passivlarining tarkibiy tuzilishi.....	10
1.3. Tijorat banklari aktivlari va passivlarini boshqarishning zarurligi ..	13
2-BOB. TIJORAT BANKLARI AKTIV VA PASSIVLARNI BOSHQARISH PRINSIPLARI VA USULLARI	
2.1. Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish prinsiplari	18
2.2. Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish usullari.....	19
3-BOB. TIJORAT BANKLARI AKTIV VA PASSIVLARINI BOSHQARISHNING ASOSIY YO‘NALISHLARI	
3.1. Tijorat banklari aktivlarini boshqarishning asosiy yo‘nalishlari.....	25
3.2. Tijorat banklari passivlarini boshqarishning asosiy yo‘nalishlari....	28
4-BOB. TIJORAT BANKLARI LIKVIDLIGINI TA‘MINLASH VA UNI BOSHQARISH	
4.1. Tijorat bankining likvidliligini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar.....	32
4.2. Tijorat banklarining likvidliligiga ta’sir etuvchi omillar	36
4.3. Tijorat banklarining likvidliligini ta’minlash yo‘llari.....	39
4.4. Tijorat banklarining likvidliligini boshqarish usullari	41
5-BOB.. TIJORAT BANKLARI RISKLI AKTIVLARINI BOSHQARISH	
5.1. Tijorat banklari aktivlarini risk darajalariga ko‘ra turkumlanishi	46
5.2. Tijorat banklari riskli aktivlarini boshqarish usullari	51
6-BOB. TIJORAT BANKLARINING KREDIT SIYOSATI	
6.1. Bankning kredit siyosati va unga qo‘yiladigan talablar.....	57
6.2. Tijorat banklari kredit siyosatining mezonlari.....	60
6.3. Tijorat banklari kredit siyosatida kreditlarning daromadliligini oshirish, ularning risk darajasini boshqarishga qo‘yiladigan talablar	62
6.4. Kredit siyosatida kreditlarning garov ta’minotiga qo‘yiladigan talablar	65
7-BOB. TIJORAT BANKLARI KREDIT PORTFELINI BOSHQARISH	
7.1. Tijorat banklari kredit portfeli tushunchasi va uni tashkil etilishi ...	68
7.2. Kredit portfelinii sifatini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar	70
7.3. Kredit portfelinii diversifikatsiya qilish zarurligi	72
7.4. Muammoli ssudalar va ularni boshqarish.....	74

7.5. Kreditlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlar zaxirasini tashkil qilish tartibi	77
7.6. Tijorat banklarining kredit portfelini boshqarish usullari.....	81
8-BOB. TIJORAT BANKLARINING INVESTITSION OPERATSIYALARINI BOSHQARISH	
8.1. Tijorat banklari investitsion operatsiyalarining mazmuni va zarurligi	83
8.2. Banklar investitsion operatsiyalarini boshqarish prinsiplari.....	86
8.3. Tijorat banklari investitsiya portfelining sifatini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.....	88
8.4. Tijorat banklari investitsion operatsiyalarini boshqarish usullari	90
9-BOB. TIJORAT BANKLARI AKTIV VA PASSIVLARINI TEZKOR VA STRATEGIK REJALASHTIRISH	
9.1. Tijorat banklari aktiv va passivlarini tezkor va strategik rejalashtirishning mohiyati.....	94
9.2. Tijorat banklari aktivlari va passivlarini tezkor va strategik rejalashtirish	96
9.3. Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlarni rejalashtirish.....	100
9.4. O'zbekiston tijorat banklarida tezkor va strategik rejalashtirishni takomillashtirish	103
10-BOB. TIJORAT BANKLARI KAPITALINI BOSHQARISH	
10.1. Bank kapitalini tashkil qiluvchi asosiy elementlarning tavsifi	106
10.2. Tijorat banki kapitalining etarliligi	107
10.3. Bank kapitalini oshirishning asosiy manbalari	111
10.4. Tijorat banklari kapitallashuv darajasini oshirish bo'yicha xalqaro talab va standartlar (Bazel-3) hamda ulardan O'zbekiston bank amaliyotida foydalanish imkoniyatlari.....	114
11-BOB. TIJORAT BANKLARI EMISSION OPERATSIYALARINI BOSHQARISH	
11.1. Tijorat banklarining emission faoliyati	120
11.2. Tijorat banklari tomonidan qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish tartibi	123
11.3. Tijorat banklarining emission operatsiyalarini boshqarish usullari	125
12-BOB. TIJORAT BANKLARI DEPOZITLARINI BOSHQARISH	
12.1. Tijorat banklari depozitlarining zarurligi va banklar faoliyatida tutgan o'rni	127

12.2. Tijorat banklari depozit bazasining etariligi va uni tavsiflovchi ko‘rsatkichlar	131
12.3. Tijorat banklari depozitlari bahosini shakllantirish usullari	132
12.4. Banklar depozitlarini boshqarish usullari	135
13-BOB. BANKLARARO KREDIT RESURSLARI BOZORI	
13.1. Banklararo kredit resurslari bozorining mazmuni va tarkibi.....	137
13.2. Banklararo kreditlar bo‘yicha foiz stavkalari	139
13.3. Banklararo kreditlar bozorida savdoni tashkil etish tartibi.....	143
14-BOB. TIJORAT BANKLARI RISKLARINI BOSHQARISH	
14.1. Bank riski tushunchasining mazmuni va bank risklarining turlari.	147
14.2. Bank risklarini baholash usullari	149
14.3. Bank risklarini boshqarish usullari.....	155
15-BOB. MOLIYA VA ELEKTRON PUL BOZORLARI AKTIVLARINI BOSHQARISH	
15.1. Moliya bozori va uning segmentlari.....	158
15.2. Moliya bozori instrumentlarini boshqarish usullari.....	159
15.3. Elektron pul bozori tushunchasi va unda to‘lovlarni amalga oshirish tartibi.....	161
15.4. Elektron pullar muomalasini boshqarish usullari	165
16-BOB. TIJORAT BANKLARINING FOIZ SIYOSATI VA UNI BOSHQARISH	
16.1. Tijorat banklari foiz siyosatining mohiyati	168
16.2. Foiz siyosati modellari	169
16.3. Tijorat banklarining foiz siyosatini boshqarish usullari.....	173
16.4. O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining foiz stavkalari	174
17-BOB. TIJORAT BANKLARI DAROMAD VA XARAJATLARINI BOSHQARISH	
17.1. Tijorat bankining daromadlari va xarajatlari tarkibi.....	177
17.2. Tijorat banklari daromadlari va xarajatlarini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar	180
17.3. Tijorat banklarining daromadlari va xarajatlarini boshqarish usullari.....	182
18-BOB. TIJORAT BANKLARI FOYDASI VA UNI TAQSIMLASH	
18.1. Tijorat banklari foydasining mohiyati.....	186
18.2. Tijorat banklarining foydasini taqsimlash tartibi.....	189
TEST SAVOLLARI	192
GLOSSARIY.....	207
ADABIYOTLAR RO‘YXATI	210

Alimardonov Ilhom Muzrabshoxovich
Shomurodov Ravshan Tursunkulovich
Majidov Jamoliddin Kamoliddinovich

TIJORAT BANKLARI AKTIV VA PASSIVLARINI BOSHQARISH

(Darslik)

Toshkent – «NIHOL PRINT» OK – 2021

Muharrir: A.Tog‘ayev
Tex. muharrir: F.Tog‘ayeva
Musavvir: B.Esanov
Musahhiha: O.Muxammadiyeva
Kompyuterda
sahifalovchi: G.Tog‘ayeva

№ 7439-765f-47f1-7ea1-a683-4648-1314.
Bosishga ruxsat etildi: 28.06.2021. Bichimi 60x841 /16.
Shartli bosma tabog‘i 13,75. Nashr bosma tabog‘i 13,5.
Adadi 50. Buyurtma № 82.

«Nihol print» Ok da chop etildi.
Toshkent sh., M. Ashrafiy ko‘chasi, 99/101.